

રણયજી

રાથવા

રપ વર્ષનું યુદ્ધ.

— ના સંસ્કૃત —

લેખક:— શ્રેષ્ઠ પુરુષોત્તમ વિશ્વામ માવજી, ભ. પા.

— — — — —

મન ૧૯૧૮.

— — — — —

આટલી પહેલા

મન ૧૯૦૦.

— — — — —

મુદ્રિત ૩૧. ૧-૧-૦૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૨૮-૩ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ૨૭૫૫૨

વિષય ૬-૩

રણયજ
અથવા
રપ વર્ષનું યુદ્ધ.

લેખક:—શ્રી પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, જી. પી.

સને ૧૯૧૯.

આજીવી પહેલી

પ્રત ૧૦૦૦.

મુદ્રય રૂ. ૧-૦-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી ગ્રંથોસંગ્રહ

૮૨૬

આ પુસ્તક શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, જે. પી. એ
રચ્યું અને “હિંદુસ્થાન” પ્રેસ, નં. ૧૨-૧૬, બેન્ક સ્ટ્રીટમાં,
મીં રતનલાલ આત્મારામ શાહે છાપી અને ઉપલે
ઠેકાણે પ્રગટ કર્યું છે.

અર્પણ પત્રિકા.

પરમ દુર્ઘટ આપ્તકાલ વખતે, જેઓએ સ્વામિ
નિષ્ઠાથી, સ્વરાજ્યનિષ્ઠાથી, સ્વાર્થ ત્યાગથી અને
પ્રાણત્યાગથી મરાઠા સ્વરાજ્યનું સંરક્ષણ
કરી અમર કીર્તિ મેળવી એ મહા-
પુરુષોના આત્માઓને આ તેમના
ગુણાનુવાહની કથા લેખક
ભક્તિથી અને પૂણું આદ-
રથી અર્પણ કરે છે.

પ્રેરતાવના.

રણુયસ અથવા રપ વર્ષનું યુદ્ધ એ ઇતિહાસ નથી પણ
 ઐતિહાસિક કથા છે. આ કથા એ ખંડમાં વહેંચાયેલી છે.
 પ્રથમ ખંડમાં સંભાળની કારકિર્દિ અને દ્વિતીય ખંડમાં રાજરામની
 કારકિર્દિ આવે છે. પ્રથમ ખંડમાં સંભાળનો રાજવહીવટ,
 અને તેનો બચકર અંત-દ્વિતીય ખંડમાં રાયગઢ કિલ્લો મોગલોને
 હાથ જઈ રાજમાતા યેશુબાઈ તથા બાળરાજા શાહુ ઐરંગઝેબના
 હાથમાં જાય છે, રાજરામ મહારાજનું જીંજી જવું અને તે પણ
 કિલ્લો છોડી મુસ્લેલીએ મહારાષ્ટ્રમાં પાછા ફરવું વગેરે પ્રસંગ છે.

આ સર્વ પ્રસંગ અપયક્ષના....કારણ મનુષ્યબળ નહી, દ્રવ્ય
 બળ નહી, પરંતુ મનોબળ અત્યંત તીવ્ર પ્રત્યેક પ્રમુખ વ્યક્તિ
 શ્રી સિવાજી મહારાજના સ્વરાજ્ય ખદશના અભિમાનથી પ્રજવ-
 લિત તે માટે પોતાના પ્રાણ અર્પણ આપી આ અપયક્ષની કથા
 કેટલીક વચની કથાઓ કરતાં પણ હજાર વણી ઉજવળ સ્વરાજ્ય
 માટે સ્વાર્થત્યાગ, પ્રાણત્યાગ, આત્મત્યાગના પ્રત્યેક મરાઠા વીરની
 અને મુત્સદીની કૃતિના અદ્ભુત દાખલાએ જગતે અચંપો પમાડી
 મરાઠા નામનું ગૌરવ જગના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે લખાયું.

“ ભુ મિ કા. ”

સંભાળની કારકિર્દિ વિષે એક બે વાત આપણે હમેશા ખ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. તે કારભારના દસ વર્ષમાં સર્વ મોટા મોટા કુળોનો, સરદાર કામદારોનો અને તે સાથે રૈયતનો પણ વિશ્લેષણ છળ થયો, અને નાના તરેહના દુઃખો લોકોપર પડ્યા. તથાપિ તે સમયના સર્વ લોકોની સહનશીલતા અને ધારિદ્ર્યે આ અઘ્યણમાં જોટલી કસોટીએ ચઢ્યા એટલા પૂર્વે ક્યારે પણ ચઢ્યા ન હોતા. તેઓ સંભાળપર ઉઠ્યા નહી, તેને કેદમાં નાખ્યો નહી, કિંવા પોતાથી તેને થાય એટલી મદદ કરવામાં પાછીપાની કરી નહી. તેઓ તેને છેવટ પર્યંત એકનિષ્ઠપણે ભજતા હતા. આવી પોતાના રાજ્ય પ્રતિ અતિશય ભક્તિ ધૃતર સ્થળે કવચિત દેખાશે આ પરથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે ખીજની ભૂલોની ચિકિત્સા કરતા ખેસવાના કરતાં મુંગા મુંગા એકદીલથી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવું એજ તે વખતના લોકોને વધારે શ્રેયસ્કર લાગ્યું. જોઈએ તેમ ધારીયે પણ આટલું તો ખરું કે સંભાળએ કેદમાં નાખ્યા છતાં કેદમાંથી પણ રાજ્યના હિતને થાય એટલો પ્રયત્ન કરવો એવા પ્રકારનો તે વખતનાં પ્રમુખ લોકો અને સામાન્ય લોકોનો નિઃસંકલ્પ દેખાઈ આવ્યો છે તેની તારીફ ક્યાં વગર રહેવાતું નથી. આ પ્રકારે સ્વાર્થ નિરપેક્ષતાથી સ્વકર્તવ્ય કરવાની શુદ્ધિ રાષ્ટ્રના અંગમાં હોય એ તેનું ઉજ્જૈતાવસ્થાનું લક્ષણ છે.

મરાઠાઓના નવીન રાજ્ય સ્થાપનામાં અનેક પિંઘો આવ્યા તેમાં કેટલાક પ્રસંગ આણીઆણીના હતા. એ પ્રસંગોને આધાતનું નામ આપ્યું છે. શિવાજી દિલ્હી ગયો ત્યારે જે વિકટ પ્રસંગ મરાઠાઓપર આવ્યો તે પ્રથમ આધાત-આથી મરાઠાઓનું રાજ્ય સ્થાપનાનું કાર્ય કેટલાક દિવસ સારું ચાલ્યું. શિવાજીના મૃત્યુ

પછી સંભાળ ગાદી પર આવ્યો, તો પણ મરાઠાઓની સત્તાને વિશેષ ઘોઠો આવ્યો નહોતો; પણ સંભાળ રાજ્ય કરવા નાભાયક હતો, અને તેજ વખતે અતિ શક્તિવાન મોગલ સમ્રાટ મરાઠાઓનો સમૂળ ઉચ્છેદ કરવા મહારાષ્ટ્રમાં આવી રહ્યો. આથી મરાઠાશાહી પર ખીજો એક દુધાટ પ્રસંગ આવી પડ્યો. સંભાળના વધથી આ પ્રસંગની શરૂઆત થઈ, અને તે દુધાટ પ્રસંગ નિવારવા પચ્ચીસ વર્ષ મરાઠાઓએ વિલક્ષણ સામર્થ્ય પ્રગટ કર્યું. આથી હિંદુસ્થાનના, કિંબલુના જગના ઇતિહાસમાં મરાઠાઓનું નામ અજરામર થયું છે. આ પ્રકારનો આ પ્રસંગ તે મરાઠાશાહી પરનો ખીજો આઘાત-આ આઘાતનું લયંકર સ્વરૂપ અને તેનું અંતે થયલું નિરસન એનો ઇતિહાસ આ કથાનકમાં ભરેલો છે.

આ આઘાતનું ખરું સ્વરૂપ સમજવા માટે તેનો ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ. પ્રથમતઃ સંભાળના વધ વખતે મરાઠાઓનું મોગલો સાથે ખીજું યુદ્ધ ચાલુ હતું. આ યુદ્ધની કેટલાક ચઢાઈઓ-ઘડાઈઓ થઈ ગઈ હતી; અને એ પછી ભવિષ્યમાં છેવટનો નિકટનો ધનધોર સંગ્રામ થવાનો હતો. આ મહા રણ-યજ્ઞનો આરંભ શિવાજીએ કર્યો. શિવાજીના મૃત્યુથી અગર સંભાળના વધથી તેનો અંત આવ્યો નહી. ઉલટું ઉત્તરોત્તર તે અધિક જોરથી ચાલ્યું. સંભાળની કારકિર્દીમાં આ ત્રિંશદ્વાર્ષિક યુદ્ધની ત્રણ ચઢાઈઓ થઈ. પહેલી સને ૧૬૮૩ થી ૧૬૮૫ સુધી; ખીજી ૧૬૮૭ થી ૧૬૮૮ એટલે સંભાળના વધ પર્યાંતની અને ત્રીજી કર્ણાટકની સન ૧૬૮૭-૮૮. શિવાજીના મૃત્યુ પૂર્વે થયેલી ચઢાઈ ગણીએ તો ૧૬૮૬ પર્યાંત ચાર ચઢાઈઓ થઈ. આમાં સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ માટે મરાઠાઓએ મોગલો સાથે જે સામનો કર્યો, તેમાં ખીજો જે ત્રણ ચઢાઈઓ થઈ. સારાંશ, હવે આ મહા યુદ્ધની પાંચમી ચઢાઈની શરૂઆત થઈ. આટલા જીકરનું અને ચીકટપણાનું ખીજું યુદ્ધ ઇતિહાસમાં કવચિત્ સાંપડશે. આમાં મરાઠાઓનો જેટલો પડાવ થામ, એટલી તેની હિંમત વધારે વધે. દર વખતે એમજ ભાગે કે હવે યુદ્ધનો અંત આવ્યોજ; શિવાજીના મૃત્યુથી મરાઠા મોગલો પાસે

ટકાવ કરશે એ કોઇને લાગતું નહોતું. તેમાં પણ સંભાળ ગાદીએ આબ્યાથી તો મરાઠાઓનું રાજ્ય તરતજ અસ્ત થશે એમ ધણીને લાગતું હતું અને અંતે સંભાળના કૂર વધથી નિરાશાની કેવળ કમાલ થઇ. શિવાજીનું સર્વ કુટુંબ મળથી નાશ કરી નાંખવાની બાદશાહની ધારણા હતી. મોગલ સૈન્યરૂપી તોફાનથી મસ્ત થયલા મહાસાગરમાં મરાઠા રાજ્યરૂપી નૌકાને ચત્કિચિત આધાર દેખાતું બંધ થયું. આપણે કૃત કૃત્ય થયા, આપણી ઇતિ કર્તવ્યતા પૂર્ણ થઇ, એમ ક્ષણભર મદાંધ બાદશાહને પણ લાગ્યું; પરંતુ બાલ સ્વરૂપરથી એકાદ વાતની પરિક્ષા કરવી કેટલી ભૂલ ભરેલી છે તે આ યુદ્ધના ભવિષ્યના ભાગપરથી તેને પૂર્ણ રીતે સમજાયું. સને ૧૭૦૭ માં ઔરંગઝેબનું આયુષ્ય તંત્રુ ટુટી કાળેજ તેને પોતાના પદરમાં લીધાથી, વેર લેવા સંતપ્ત થયલા મહારાષ્ટ્ર વીરોના હાથમાંથી તે છૂટ્યો. તેમાં મૃત્યુએ આ મહા યુદ્ધ-રણયુગનો અને તદ્દંતર્ગામી મરાઠાશાહીપરના આઘાતનો એકક્ષણે અંત આવ્યો. સખખ આ યુદ્ધપરથી આ આઘાતની કલ્પના કરી શકાશે.

આ આઘાતનું ખીણું એક અતિ ઉદાત્ત સ્વરૂપ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. મહારાષ્ટ્રીય અથવા મરાઠા એ નામની સાર્થકતા, મરાઠાઓની સ્વદેશપ્રીતિ, તેમના અંગનું રાષ્ટ્રીય જોમ અને રાષ્ટ્ર એક અભિલષણીય નામ પ્રાપ્ત કરવાને અવસ્ય લાગનારા શૌચ વીર્યાદિ ગુણ, રાજકુલ બદલ અત્યંત અભિમાન, સ્વદેશ સંરક્ષણ માટે સર્વસ્વનો પણ ત્યાગ કરવાની ક્ષમતા અને જીવિતની નિર-પેક્ષતા ઇત્યાદિ મરાઠાઓના અંગના અનેક ગુણ એક સમયાવ-રોધે કરી આ આઘાતે જગના નિદર્શને આવ્યા કિંબહુના, આ આઘાતથીજ ‘મરાઠા’ શબ્દનો વિલક્ષણ “દરારો” ન્યાં ત્યાં લોકોને લાગવા માંડ્યો. આ પ્રસંગે ગુજરેલા ભયંકર સંકટોમાં એકંદર મરાઠા વીરો એકમતે એકજુથે લાગ્યા. સંકટો જેટલા જેટલા ભયંકર થતા ગયા, તેટલા તેટલા તે ટાળવાની તોડવાની ઉમેદ લોકોમાં વધારે આવવા લાગી; અને આવા અદ્વિતિય પરાક્રમનું ઇષ્ટ પરિણામ આવ્યા વગર રહ્યું નહી. સંભાળના વધથી મહા-

રાષ્ટ્રનું નૂતન સંસ્થાપિત સ્વાતંત્ર્ય લય થયું એમ હાથુભર લોકોને લાગ્યું, પણ તેજ સ્વાતંત્ર્ય મકકમ પાયાપર સ્થાપવા તેજ આઘાત કારણ થયું. એવી મહારાષ્ટ્ર સ્વાતંત્ર્ય સ્થાપનાનું બીજ આ આઘાતમાં છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

આ આઘાત એટલે બાદશાહની ભુલોનું ઉત્તમ પ્રદર્શન છે તે સ્વતઃ યુદ્ધ કળામાં નિષ્ણાત હતો. તેને પૈસા અને માણસોનું અતિ બળ હતું. સ્થાનિક અનુભવ પણ તેને આછો ન હોતો. નવીન જહાગીરો, મનસબો વગેરે આપી લોકોના મન સંતુષ્ટ કરવાની કળા તે બાણુતો હતો. એવું જતાં પણ, પોકળ ગર્વ, નિરર્થક વૈર, અને અનિવાર ધર્માધિપણ એ યોગથી તેની દષ્ટિ અંધ થઈ. ઉપર કહેલા ફાયદાઓનો તેને ઉપયોગ થયો નહી. સ્વતઃના ચલાણુપણની તેને ધર્મેડ હોવાથી પોતાના સરદારોના હાથમાં કાઢી જેટલી પણ સત્તા રાખી ન હોતી. જ્યાં ત્યાં મુસલમાનશાહી કરવાના નાદમાં તેણે વાકેફદાર કાબેલ હિંદુ કામદારો કાઢી નાખ્યા, અને નવા નેમેલા મુસલમાન કામદારો શું કરવું તે સમજ્યા નહી. મરાઠાઓ બાણુ ભલકો જોઈ ગભરાતા ન હોતા. શત્રુનું ખરું સામર્થ્ય તેઓએ તરતજ જાણી લીધું. સારાંશ, આ આઘાત એટલે યુદ્ધ કરવાના અભ્યાસીને એક ઉપયુક્ત વિષય છે.

બાદશાહની હીલચાલપરથી આ આઘાતનો પેટા વિભાગ કદપી શકાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં બાદશાહ પોતાના લાખો લોકો સાથે કેવી કેવી રીતે ભ્રમણ કરતો હતો, એ જોઈએ તો મુઠીબર મરાઠાઓમાં વીર્ય તેજનું કૌતુક લાગ્યા વગર રહેતું નથી. અખિલ હિંદુસ્થાનના સર્વ શક્તિવાન બાદશાહ સતત પચ્ચીસ વર્ષ મરાઠાઓને જીતવા કેવા કેવા ભગિરથ પ્રયત્ન કરતો હતો અને નવીન નવીન અડચણો આવતા તે યુદ્ધની દાપટીપ કેવી કેવી બદલતો હતો. તે તેની હીલચાલોપરથી વ્યક્ત થાય છે. સ્વરાષ્ટ્ર-ભિમાનથી પ્રદીપ્ત થયેલા લોક જો કે થોડા હોય, તો પણ તેમને જીતવા કેવા કેવા પ્રયાસ પડે છે એ પ્રાચીન કાળના

ગ્રીક અને ઇરાનના યુદ્ધમાંથી, અથવા પ્રસ્તુતના ઔરંગઝેબ અને મરાઠાઓ વચ્ચેના યુદ્ધપરથી બરાબર સમજાય છે.

મહારાષ્ટ્રપરના આ ભયંકર આઘાતનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતાં મહારાષ્ટ્ર વીરોમાં ચેતના ઉત્પન્ન થવાનું એક વિશેષ કારણ બાદશાહના હાથથી બન્યું એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. ઔરંગઝેબના હાથથી અનેક ભૂલો થઈ તેમાં સંભાળનો તેણે અતિ કૂર રીતે વધ કર્યો એ એક ભલ હતી. આનું પરિણામ વિપરીત આવ્યું. તે વાત બાદશાહને જેટલી હાનીકારક તેટલી મરાઠાઓને ફાયદેશીર થઈ. સંભાળ એ પોતાના લોકોને જોઈએ તેટલો ત્રાસ આપ્યો હતો, અને તેના હાથથી રાષ્ટ્રનું જોઈએ તેટલું તુકશાન થયું હોય, તો પણ મોગલ જેવા સ્વરાષ્ટ્રના પિઠીબદ્ધ શત્રુએ તેને કપટથી પકડી અત્યંત ક્રૂરતાથી વધ કર્યો એ કેવળ સર્વ રાષ્ટ્રનું અપમાન હતું એવું સર્વ લોકોને લાગ્યું. પોતાના રાષ્ટ્રને મહત્ત્વ દેવાવનારા શિવાજી મહારાજનો જે પ્રત્યક્ષ પુત્ર, જે આજ નવ વર્ષ સ્વરાજ્ય સંરક્ષણીય જીવતોડ લડતો હતો, જેના અતૂલ શાય બદલ મ્હોટા મ્હોટા વીરો મ્હોંમાં આંગળાં ધાલતા, જેણે શત્રુના કબજામાં સપડાયા પછી પણ વીર્યશાળી પુરૂષને શોભનાર ઉદાત્ત આચરણ કરી, ડોળા સામે દેખાતા પ્રત્યક્ષ મૃત્યુની પણ પરવા કરી નહી, તેનો આવો વિલક્ષણ અંત જોઈ કોને ચેતના ઉત્પન્ન ન થાય? જે ધન્યતા સંભાળ એ જીવનમાં પોતાનાં લોકોના મુખથી મેળવી નહી તે તેના અંતકાળના એક હિંમતી કૃત્યથી મેળવી. જેને તેને એવું લાગવા માંડ્યું કે, સંભાળનો વધ એટલે પોતાના ધરમાંના એક પુરૂષનો વધ થયો. એ વધનું વૈર લેવું એ પ્રથમ પવિત્ર કામ, એવું પ્રત્યેકને લાગવા માંડ્યું. આથી સર્વ ખાનગી દ્વેષ અને લાજગડો એક બાળુએ રાખી સર્વ મહારાષ્ટ્ર વીર એકદમ શત્રુપર તુટી પડવા તૈયાર થયા. પછી દસ વર્ષ સુધી મહારાષ્ટ્રના કિલ્લા કબજે કરતાં કરતાં બાદશાહની જે દુર્દશા થઈ એ જોઈ સંભાળનો વધ કર્યો એ મ્હોટી ભલ કરી એમ ખુદ બાદશાહને પણ લાગવા માંડ્યું. સંભાળનું શું કરવું તે બદલ મંત્રયતા, પ્રધાનોએ તેને કેદમાં રાખી આપણું કાર્ય લાગ

પૂર્ણ કરવું વગેરે સલાહ આપી હતી તેમ તેની પ્રત્યક્ષ શાહજાદીએ પણ સંભાળનો પૂર્ણ વક્ષ ક્ષીધો હતો, છતાં બાદશાહનો ધર્માભિમાન જાળવવો હતો. સંભાળ એ કરેલી મુસલમાની ધર્મની નિંદા તેને સહન થઈ નહીં, તેથી પ્રધાનોનું તેમ પ્રત્યક્ષ શાહજાદીનું પણ ન સાંભળતા સંભાળનો અતિ દુર રીતે વધ કરાવ્યો. આ બાદશાહની કૃતિ જોઈએ તેટલી નિંદા હતી, પણ મરાઠાઓમાં તે વખતે ચેતના ઉત્પન્ન કરવા કારણભૂત થઈ તેમનું સ્વરાષ્ટ્રાભિમાન પ્રદીપ્ત થયું. સંભાળ પ્રમાણે સ્વજીવીત વિષે તે નિરપેક્ષ થયા અને રાષ્ટ્રના અવાવ માટે તેમણે એકદિલે, એકમતે એકજુઠે થઈ કાર્ય કરવા દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. આ એકંકદ પ્રકાર વીર અને કરજીયારસથી ભરેલો છે. તેજોજ મહારાષ્ટ્રીઓનું ખરું પ્રખર તેજ ટોચે ચઢાવી પ્રત્યક્ષ કર્યું, અને મરાઠાઓના ઇતિહાસને ઉજવણ સ્વરૂપ આવવાને પણ ઘણું અંશે કારણ બન્યું છે.

ઐરંગઝેબની શહાજાદી અને સંભાળની પ્રીતિ કેમ જામી એ એક ગૂઢ પ્રશ્ન છે. પ્રીતિ આંધળી છે એ ખોટું નથી. સંભાળ બદલ તેને અતિ પૂજ્યભાવ હતો. સંભાળ પર પ્રીતિ એટલે તેના ઇતર સર્વ આપ્ત પર પણ તેની પ્રીતિ હતી. સંભાળને અવાવવા તેણે પ્રયત્નો કર્યા પણ તે સિદ્ધીએ પહોંચ્યા નહીં. તે જન્મભર અવિવાહિતા રહી રાયગઢ પડ્યા પછી સંભાળની પત્નિ યેશુઆઇ અને તેનો પુત્ર બાળશિવાજી (શાહ) ને સ્વતઃની દેખરેખ નીચે રાખવા બાદશાહને આગ્રહ કર્યો. પુત્રાનો આગ્રહ, સુદરીકારખાને આપેલું આશ્વાસન, અને ભવિષ્યમાં પ્રસંગાનુસાર તેનો ઉપયોગ કરવાનું હાથનું સાધન એવા કારણોસ્તવ બાદશાહે કબૂલ કર્યું, અને શહાજાદીએ પુત્ર પ્રમાણે શાહને ઉછેર્યો અને યેશુઆઇને પોતાની બહેન પ્રમાણે રાખી. એ પણ એક ઇશ્વરી ચમત્કાર !

વાલકેશ્વર, તા. ૭ મી
જુલાઈ સને ૧૯૧૯.

} પુરૂષો-તમ વિશ્રામ માવજી.

પ્રકરણ ૧ લું

પ્રેમીઓ.

લેખક—શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી. જે. પી.

Hail to thee, hail to thee, kindling power!
 Spirit of Love! Spirit of Bliss!
 The hol est time is the moon-light hour,
 And there never was moon-light so sweet as this.

પ્રેમ નદી પર ચંદ્ર પ્રકાશ છવાયેલો છે, તેના
 સુંદર ફલક્રુપ કિનારાએ રાત્રિની રમ્ભીમાં ઘણાજ
 મનોહર લાગતા મોજ માણી રહ્યા છે, અને તેનાં
 આસમાની જળ રમણીય લાગતાં ખીલતાં પોદી
 રહ્યાં છે. સુંદર ચાંદની અસીરગઢની પ્રચંડ દીવાલો

પર, અને તેના સ્વામિ બાદશાહના લબ્ધ મહેલપર કે જ્યાં
 કેટલાક કલાક અગાઉ અસ્ત થતા નારાયણને છેલ્લી સન્નામી
 કરતા નગારાના નાદો અને તુરીના અવાજો ગાજી રહ્યા હતા,

ત્યાં પોતાનો મનોહર પ્રકાશ ફેંકી રહી છે. અત્યારે સર્વ ત્ર શાંતી ફેલાઈ હતી, પવન પણ મંદ થયો હોવાથી એક પાંદડું સુધ્ધા હાલતું નહોતું; નદી પ્રમાણે સર્વ પ્રદેશ શાંત હતો, અને જો કોઈ વખત શીતળ મંદ મંદ વાયુ આવતો, તો તે એટલો ધીમો આવતો કે નદીની ઉમીને પણ ભંગ કરી શકતો નહોતો, તેમજ એક પાંદડું પણ હલાવી શકતો નહોતો.

આ શાંતીને સમયે તે જીલમી ભોગલ શાંતતાથી સુતો હતો. તેની આસપાસ એક મહાન પ્રજા તેના જીવનનો ભોગ થઈ રહતી હતી, અને આ જીલમીની આસપાસની સર્વ હવા તેના શ્રાપોથી ભરાઈ ગયેલી ભારે થઈ તેના શ્વાસોશ્વાસમાં આવતી અને હિંદુ નામપર તેની જાતીએ લાવેલું શરમનું વર લેવા હજારો આનોમાંથી સમશેરો ખેંચાઈ હતી, તે છતાં પણ આ જીલમી બાદશાહ પોતાની મોટી જાવણીમાં નિભાયપણે શાંતતાથી ઉંઘતો હતો. રહતી આંખો અને મારવાને સજ્જ થએલી ચમકતી તલ્લવારો વચ્ચે કાંઈપણ ભેદ ન માનતો આ કઠોર નિષ્ઠુર હૃદયનો શાહ, કુરાન આપવી અથવા સંહાર કરવો—એ સુત્રને પવિત્ર પુણ્યાત્મક કાર્ય ધારતો, નિષ્ઠુર ધાતકી વિચારોપર તર્ક દોડાવતો—સ્વર્ગે જવાનો સીધો રહેલો માર્ગ કાફરોનાં લોહી વચ્ચે થઈને છે એવું માનતો, પોતાનાં અધોર કૃત્ય છડેએક પુણ્યનું કામ જાણી કરે જતો.

આવો ઝતુની પુરૂષ તૈમુર વંશમાં હજી સુધી નીપજ્યે: નહોતો, અને હિંદ કાંઈપણ વખત આવા સખત ભયંકર સારના યોગની જીલમી ધુંસરી તળે દબાવા સરખાયલું નહોતું—તેનાં બાળકોની પવિત્ર ગાદીના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા હતા:

તેની મગરૂખી કચડાઈ ગઈ હતી; તેનાં દેવાલયો, તેનાં પવિત્ર સ્થળો, જ્યાં વિષ્ણુ શંકરાદિ દેવોની પૂજાઓ થઈ રહી હતી, તે આજે મુસલમાની મસ્જિદોમાં ફેરવાઈ ગયાં હતાં, તેજ દેવસ્થાનોમાં, તેજ ભૂમિમાં તેના પુત્રોને ગુલામો બનાવતા, તલવારની અણીએ, તેમના બાપદાદાઓએ પુજેલા દેવો, પાળેલા પવિત્ર ધર્મનો ત્યાગ કરાવી તેમને જોરજુલમથી વટલાવતા—તે જુલમી બાદશાહે ન હિંદવી પૃથ્વી કરવાના શપથ લીધા હતા—ધણાં દેવાલયો તોડ્યાં હતાં, સર્વ ત્રિહિંદુ ધર્મનો નાશ થઈ રહ્યો હતો. સર્વના હાથ ડેઠા પડ્યા હતા. આ સમયે પણ, આ નાશમાં પણ કેટલાંક વીર હૃદયો તેનું રક્ષણ કરવા આ હિંદના ખંડેરપર આશા અને વેરની લાગણીથી લાંબાં ભાલાં ચમકાવતા ઉડ્યા. ધણા લાંબા વખતથી ખોવાયેલા દિવસોના અધિકારમાં સર્વ પ્રકાશનાં ચમકતાં રત્નો પેટે કિરણો ફેંકતાં કેટલાંક હૃદયો જગૃત થયાં! આ હૃદયોને મદદ કરવા બળવાન સમશેરો નીકળી અને આ જુલમી, અત્યારે ચાંદનીની મોજમાં અહીં શાંતતાથી સુતેલો જુલમી થોડા સમયમાં આ તલવારોની વીરતાનાં ફળો ચાખશે. હિંદના આશાફૂલ શિવાજીએ મહારાષ્ટ્રને સ્વતંત્ર કરી મહારાષ્ટ્રીઓને મુસલમાનોની જુલમી સત્તામાંથી છોડાવી, સ્વરાજ્યનાં સુખદ ફળો ચખાડ્યાં હતાં—તે આર્થ વીરે આર્થ ધર્મને પુનઃ ઉત્તેજિત કર્યું હતું. દિલ્લીના જુલમી બાદશાહના સર્વ મહાભારત પ્રયત્નો છતાં પણ તેની સત્તા નિર્વિઘ્ને વધતી જતી હતી. તેણે હિંદને પુનઃ હિંદુ રાજ્ય સોંપવાની આશા આપી હતી. તેના નામના રણુકા આખા ભારતવર્ષમાં વાગી રહ્યા

હતા. આ વીર સ્વદેશાભિમાની નૃપતિને સ્વર્ગે સીધાવે આજે
લગભગ ચાર વર્ષ થવા આવ્યાં હતાં. તેનાં નવાં સ્થાપેલાં
રાજ્યનો સમુળગો જડમૂળથી નાશ કરવાની ઇચ્છાથી બાદ-
શાહ ઔરંગઝેબ પ્રચંડ સૈન્ય સહિત દક્ષિણ આવ્યો હતો.

અત્યારે આ શાંતતામાં તે નિર્ભયપણે સુતો હતો. સુષ્પે
નિદ્રા કર, કારણ કે ત્યાર કરતાં વધારે પવિત્ર આંખો,
તારામંડળ હાલ ચમકે છે, અને તાપી કિનારાનો રમ્ય પ્રદેશ
ખીલી રહ્યો છે માટે તું સુષ્પે નિદ્રા કર, અને ત્યારી શાંતીનો
ચેતચંદ્ર ખીંબની આંજી નાખતી સન્તા ભંગ ન કરે. આ
મધુરો સમય કોઈ પ્રેમી જોડાંને જગૃત રાખવાને યોગ્ય છે !

પ્રિય વાંચનાર, જો, આ સમયે આ નીચેની યોમાં
પડ્યાયા નાંખતા ખડકોપર ધણેજ ઉંચે એક ગચ્ચીમાં કોઈ
ઢિલું છે;—તેના કાળા ચમકતા વાળોના ગુચ્છા લાંબા અને
વીખરાયલા, સુંદર કઠેરા પરથી લટકતા પડ્યા છે. તે સુંદરી
તે બાદશાહની ખીલતી, ભરપુવાન શહાબદી, સર્વ સત્ય,
સુકોમળ અને દિવ્ય તેજવાળી દેખાતી વેરાન પર્વતમાંથી
નીકળતી સૌંદર્યની દેવીની પ્રતિમા જેવી અત્યારે દેખાતી હતી !
મનુષ્યની અદેખાઈથી ભરપૂર આકર્ષણ આંખોથી છુપાયલી,
માત્ર એકજ મહેલને પોતાના તેજથી પ્રકાશિત કરી રહેલી,
અને નિર્ભય પશુવત દુનિયાની નજરથી ઢંકાયલી લાવણ્યતા
ધણીજ સ્વચ્છ અને પવિત્ર હોય છે ! ઔરંગઝેબની સુંદર
પુત્રિની લાવણ્યતા પણ એવીજ સ્વચ્છ અને પવિત્ર હતી.

તે કુમારીકા આ મનોહર સમયે પોતાની અસ્વસ્થ નિદ્રા-
માંથી ઉઠી હતી, અને પોતાની ગચ્ચીપરથી નીચેનો શાંત

પ્રદેશ અને તાપીનાં ચળકતાં નીર જોતી એકલી ઉભી હતી. આ શાંત સમય તેના હૃદયમાં શાંતી વર્પાવવા પૂરતો નહોતો. તેનાં ચક્ષુઓ અશ્રુ પુરિત હતાં, તેનું હૃદય ઠંબતું હતું, તે ઉત્સુકતાથી નીચેના રમ્ય પ્રદેશ તરફ જોતી, તો ધડીકમાં દયાદ્રૃષ્ટિ ચિ-તે આકાશ તરફ આંખો ઊંચી કરતી. આ કાળા ભયંકર ખડકો તરફ નીચે ચિંતાતુર ચહેરે તે શું કરવા જોતી હશે ! આ એકાંત રાત્રિમાં તે કોની રાહ જુવે છે ? આટલા ભયંકર, ઉંચા, અને ઉભા ઢોળાવવાળા ખરખરકા ખડકો પર કયો મનુષ્ય આટલી ઉંચાઈએ ચઢી શકે એમ છે ?

તેના પિતાએ અસીરગદના અભેદ્ય કિલ્લામાં પોતાની પુત્રીનાં સંરક્ષણાર્થે આ કિલ્લાપરની કિનારીએ ધણોજ સુંદર ભવ્ય મહેલ બંધાવ્યો; અને તે મહેલ ધણી ઉંચી ઉભા ઢોળાવાળી ટેકરીપર બાંધેલો હોવાથી, તે તરફનો ભાગ કાંઈથી પણ ચઢી શકાય એવો નથી ધારી તે મહેલની સલામતી માટે નિર્ભય રહ્યો. ત્યારા મહેલને નિર્ભય ધારનાર પિતા તું નિશ્ચિંત ઉંઘ્યા કર, અને પ્રેમ કેવા કેવા હિમતી કૃત્યો કરે છે તેથી અજ્ઞાત રહે ! પ્રેમ, સર્વની અવગણના કરનાર પ્રેમ, જે સહેલાઈથી જીતેલા જય સ્મારકમાં આકર્ષનાર આનંદ દેખતો નથી, તે, ભયની ટેકરીની ટાંચપરથી ચુંટી કાઢેલા અમૂલ્ય વહાલાં સુખનાં ફળોમાં અતુલ આનંદ પામે છે ! શાંત સમુદ્રમાં મોતીની શોધમાં કુબકી મારનારાઓના કરતાં પણ વધારે હિમતવાળો પ્રેમ તોફાનમાં ઉતેજિત થાય છે, અને તોફાની ઉછળતા પાણીની તળેટીએથી શોધેલું અમૂલ્ય મોતી તેને ધણુંજ વહાલું-પ્રિય લાગે છે ! હા-મહાન

મોગલની અપ્રતિમ કન્યા, આટલા ઉંચા મીનારાપર, આવા પ્રમળ લયાનક ખડકાઉ માર્ગપર એક જણ ત્રહારા સુકોમળ ગાલોને ચુંબવા આવશે. અધકાર અને લયમાં પણ તેની ઉંચાઇ અને ઉભા ઢોળાવથી માહીતગાર, પરંતુ તે વિકટ માર્ગ તું-સ્વર્ગ તરફ તેને લઇ જશે એવું ધારતો પૂર હોંસથી તે અસીરગઢની પ્રચંડ ટોચપર અપાદમદિત નિર્જન ખિયાખાન અરણ્યમાંથી ચઢશે. જો, જો, મોગલ સુંદરી, તે મગફળી અને પ્રેમના ઉભરામાં પોતાની પ્રિયતમાના મહેલપર આવતો ખડકોપર વાંદરાની જેમ કુદકા મારતો ચઢે છે તેના તરફ નજર કર. જ્યારે તેણીએ તેને ઉછાંછલી રીતે કુદતો મધ્યવાટમાં લયમાં લટકતો જોયો ત્યારે લયથી તેને ઉચકવા દોરકું નાખતી હોય તેમ પોતાના માથાના કાળા લાંબા સુકોમળ બાલો તેના તરફ ઉછાળ્યા અને હાંફતી અતિ ઉત્સુકતાથી બોલી ઉઠી “હાલા, તહીંથી આવ, આ તરફ, આ તરફ !” આ મનહર સમયમાં તે આવતા હિમતવાન પ્રેમીને પાંખો આવી હોય અને જાણે રોપનઆરાના અવાસ તરફ તે ખડકોપરથી ઉડતો ચાલતો હોય તેવો તેનો દેખાવ હતો. તે નિર્ભયતાથી એક ખડકપરથી બીજા પર કુદતો ચઢતો હતો અને થોડા વખતમાં તો તે કુમારિકાના મંદિરમાં દાખલ થયો.

તે તેને ચઢાતી હતી-પણ જેને તે ચઢાતી હતી તે કાણુ છે-ક્યાંથી આવ્યો છે-કઇ જાતીનો છે ! એથી અજાત હતી. આવીજ એક મનોહર ચાંદનીવાળી રાત્રિએ આજ ગચ્ચીમાંથી આવાજ મોહક સમયે એકલી સૃષ્ટિ સૌંદર્ય જોતી તે સુંદર

સુરોમાં ગીત ગાતી અરણ્યને સંભળાવતી હતી, તે વખતે કોઇપણ મનુષ્ય કે પ્રાણી પણ જઇ શકે નહીં એવા ભયંકર સ્થળે ચાંદનીમાં વિહાર કરવા નીકળેલા, અને તેના એકાકી ગાયનમાં લીન થઇ ખમચી ઉભેલા કોઇ દેવતા કંઈપતી તેણે તે વિલક્ષણ મનુષ્યની પહેલ વહેલી તેજસ્વી આંખો જોઇ હતી !

આ સુંદર દેખાવની છાપ તેના મનમાંથી ભુલસાઇ નહોતી. તે જ્યારે ધાસ્તીથી આવેલી મૂર્ખામાંથી જાગૃત થઇ, ત્યારે આઘાધિનતાથી પોતાપર જોતા, મનુષ્યજાતીના એક ખુબ-સુરત, દેખાવડા યુવકને પોતા પાસે ઉભેલો તેણે જોયો. ત્યાર પછી વારંવાર, જ્યારે જ્યારે તે યુવકના મુખમાંથી નીકળતા અજ્ઞય જોવા લયનાંક ભેદી શબ્દો, અને તેનાં કાળા ચશ્ત્ર-માંથી નીકળતો ન ખમી શકાય તેટલો ઝગઝગતો તેજસ્વી પ્રકાશ-આથી કોઇ ગુન્હામાં આવી સ્વર્ગમાંથી હાંકી કઢાયલા ફિરસ્તાને તેણીએ પોતાનું હૃદય અપ્યુ" છે એવો તે કુમારિકાને ભય લાગવા માંડ્યો. નાજુક બાળા ! તારો પ્રેમી તને હદ ઉપરાંત નહાતો કોઇ શીરસ્તો કે ગંધર્વ નથી પણ એક યુવાન યોધ્ધા છે !

પરંતુ આજ રાત્રિએ એ ઉત્સાહી પ્રેમ શમી ગયલો લાગે છે. તેના ગાલો શીકા પડી ગયા છે, અને તેનાં જવાં શોકસાગરમાં ડુબી ગયાં છે. આજ પહેલાં પોતાનાં કોઇ વખતનાં ચોંકાવનારાં ભયંકર સ્વપ્ન શિવાય તેને આવો શીકા ક્યારે પણ જોયો નહોતો. તેઓ ઉભય ચાંદનીની શાંતતા અનુભવતાં શાંત પ્રદેશ પર નજર કરતાં ઘણાં લાંબા વખત સુધી મુગાં ઉભાં. અંતે મૌનનું ભંગ કરતી પોતાનાજ નમ્ર મૃદુ શબ્દોથી ડરતી ધ્રુજતી બાળા બોલી.:-

“હાલા, -ઓ ! આ નીચેના રમ્ય પ્રદેશપર આજે ચંદ્ર બીજા કેટલીબધી મધુરતાથી હસી રહ્યું છે ! જો, જો, હાલા ! કેવી રમણીય શાંતી પથરાય છે ! વારંવાર મ્હારી કદપનાઓ- માનસ સૃષ્ટિના અપભ્રંશમાં મેં ઇચ્છ્યું છે કે પણે દૃષ્ટીમર્યાદાપર દેખાતા એકાકી પહાડોને પાંખો હોય તો કેવું સારું ! અહાહા ! આ ફૂર અને ઠંડા લોકોની ખટપટો, જંગલો તેમજ આ જૂઠા જંગલો લાગ કરી, શોક સમુદ્ર તરી જઈ, સાચો રસ ઝીલનાં, પ્રીતિનો મ્હેલ બાંધતાં, આપણે ધણે દૂર વનદેવી યોગ્ય પરિસ્થિતિને જેવા લીલી લીલોતરીવાળા કુંજ- લ-તામંડપની શીળા છાયા તળે વસવા, એ અગણ્યા એકાંત રમ્યપ્રદેશમાં ધસડાઈ જઈએ તો કેવું સારું ! એ પ્રદેશ કે જ્યાં આપણા શિવાય બીજા કોઈની પણ નાડી ધબકે નહીં, અને જ્યાં માત્ર ફિરસ્તાઓની ચમકતી આંખો આવું સુંદર અને એકાંત સ્વર્ગ નીહાળવા આપણી આસપાસ ફરે, તેવે સ્થાને આપણે એકલાં રહીએ, ખરા પ્રેમનો વિરલ આનંદ ભોગવતાં સ્વર્ગ જઈએ ! પ્રિયતમ, આ નવી સૃષ્ટિ તને ગમે છે ?”

કપોલ ભંગ કરતા હાસ્ય સાથે રમતીયાલપણે આ સુંદરીએ પોતાના પ્રિયતમ તરફ નજર ફેરવી, પણ જ્યારે પોતાની આંખો ને તેની આંખો કેટલા બધા શોકવાળાં મળેલી જોઈ ત્યારે આ બાળાનું હાસ્ય તેને લજી ગયું, અને ખરી લાગણીવાળાં અશ્રુઓ તેનાં ચક્ષુમાં ધસી આવ્યાં, તે નિઃશ્વાસ નાંખતી બોલી ઉઠી:-

“હા, હા ! મ્હારી દરેક પળની ધાસ્તી, મ્હારાં સ્વપ્નાંએ ખરેખર પૂર્વ સૂચન કયું” છે. આપણે જુદાં પડીએ છીએ— હમેશ માટે વિયોગ—આજેરાત્રએ !—મેં જાણ્યું—અરે મેં જાણ્યું હતું કે એ લાંબો વખત ચાલવાનું નથી—તે ઝગઝગતું તેજસ્વી હતું, તે સ્વર્ગીય હતું—પણ હાય, હવે તે પૂર્ણ થયું ! અરેરે ! આવીજ રીતે છેક બાળપણથી હું જોતી આવી છું કે મ્હારી જ્ઞાતામાં જ્ઞાતી ઇત્યાદિ નષ્ટ થતી જાય છે. હાલ પણ—જ્ઞાતા—અત્યારે પણ મ્હારો દેવતાઈ આનંદ—તને જોવા—તને સાંભળવા—અને તને મ્હારો કહેવાનો મ્હારા જીવથી પણ વધારે આ આનંદ—અરે મ્હારું હમેશનું સુખદ સ્વપ્ન—અરેરે ! અરેરે ! તે પણ હવે શું ખોડું ! પણ હવે તું જ—જોખમના ભયંકર કિનારાપર—અરે આ ભયંકર ખડકો—આ નીચેનો દગાખોર પ્રદેશ નહિ, તું હવે અહીં પુનઃ આવીશ નહી—જો કે અહીં ઘણુંજ મધુર, ઘણુંજ જ્ઞાતું સ્વર્ગ છે—તદપિ તે તને મૃત્યુ રૂપ થશે. છેલ્લી સલામ—મ્હારા અજાણ્યા પ્રિયતમ જા,—તું જ્યાં જઈશ ત્યાં ત્હારા માર્ગપર આ ત્હારી અભાગણી પ્રિયાના આશિર્વાદ ત્હારી સાથેજ રહેશે ! તું મ્હારી નજીક હોવાથી ભયમાં હો, તે જોવાના કરતાં અહીં એસી સામે દેખાતો પ્રદેશ નીરખવો, અને ઘણે દૂર છતાં તું સહીસલામત છે એ ધારવું મને વધારે પ્રિયકર છે !”

“શું ભય !” તે યુવાન પ્રેમી ખોલી ઉઠ્યો:— “હં ! ભય, અરે મને મ્હારાં વખાણ કરવા લલચાવ નહી, જે ભયના માર્ગોમાં જનમ્યો છે અને ઉછર્યો છે, તે ભયની જરાપણુ દરકાર કરતો નથી એ તું કેમ જાણી શકે ! જેના

કર્ણપર લગાઇ કે મૃત્યુની નિશાની આપતો સ્વર કલાકે કલાકે અથડાય છે, જે સમશૈરપર માથું રાખી સુવે છે, તેને બચ ! હં બચ ! શું ચીજ છે !”

“બલે, એમ કહે-તું ત્યારે ડરતો નથી, અને આપણે વહાલા, પુનઃ મળશું-વારંવાર ફરીથી મળશું-નહીં ?”

“અરે, તું આમ ન જો આ આકાશ તળે હું હવે આ આંખો સિવાય કોઇથી પણ ડરતો નથી. અરે આ દુનિયામાં મહારા જીવાત્મા માટે નિર્માયત્રા માર્ગમાંથી જોરાવરીથી યાતો. મોહક આકર્ષણથી જીદો પાડે, અરે મહારા આ હૃદયે મહોર મારેલ-કણુલ કરેલ ફળ”-અંધનને જો કોઇ પણ જીલ્લાવી દે તો તે આ આંખો છે:-આ માત્ર આજ આંખો મહારા આ પવિત્ર મહોર સીલને પીગળાવી શકે ! પણ નહીં-તે નિર્માણ થઇ ગયું છે. મહારં બચંકર નસીમ નિર્માણ થઇ ગયું છે. વહાલી, આપણે હવે આ દુનિયામાં-મોતની આ પાસની દુનિયામાં પુનઃ મળવાના નથી. આપણા જેવા ધણે દૂર પૃથક પૃથક ઉત્પન્ન થયલા એ હૃદયોને આ દુનિયામાં પરાવતાં ઇશ્વર સાથે મિશ્રિત થા માટે ક્યાં હશે ? ઓ મોગલ સુંદરી ! જો અંધકાર અને પ્રકાશની સન્તા એકત્ર થાય એમ હોય તોજ મહારાથી તહારી અને તહારાઓની સાથે જોડાઇ શકાય ! તહારો પિતા—”

“ઓ પરવરદિગાર ! ઓ અલ્લા ! તેના શ્વેત ખાલો-વાળા માથાનું આ ચમકતી આંખોથી રક્ષણ કર ! તું હજી તેને ઓળખતો નથી. તે વીર નરોને ચહાનાર છે-આ જહાનમાં તેના જેવો કોઇ નથી કે તહારા જેવા વીરની કિમત જાણે—કદર કરે ! ધણી વખત મેં તેને મુખેથી સાંભળ્યું છે

કે આ બાળા આમળ જતાં એક વીર યોધધાની પત્નિ થશે. ના—મ્હારી તરફથી તું ફર નહી—તું એકજ આપણા ઉભયનાં હૃદયોને એકરૂપ બનાવવા સરખયો છે. જા, એના પવિત્ર સૈન્યમાં દાખલ થા—આ કાફર મરાઠા હાલમાં અપવિત્ર યુધ્ધ મચાવી રહ્યા છે—યા અલ્લા, આ ધુરકતા ડોળા ! અરે અત્યારે તે શું તાપ વરસાવી રહ્યા છે ! જા—બહાલા—જા—પ્રભાત થતાંજ છાવણીમાં જઇ લશ્કરમાં જોડાવ—અને યુધ્ધમાં જ્યારે આ તલવાર ડુંકાયકે ત્યારે તેના ધ્રુજતા પડછાયામાં મને અને પ્રેમને યાદ રાખજે ! આ કાફર મૂર્તિપૂજકોપર માત્ર એક ફતેહ—આ અધર્મી કાફર લુટારા મરાઠાઓ જેને મ્હારો પિતા ધીકારે છે, તે નાસ્તિક ગુલામો—”

“બસ, બસકર, હવે હદ થઇ—ધણું સાંભળ્યું. ત્હારા શબ્દો મૃત્યુ સમાન છે.” ઝંતુનથી ઉછળતો બાલ્ય વેશ કાઢી નાંખતો અને એક મરાઠા વીરના વેશમાં જાહેર થતો અમળ્યો પ્રેમી બોલી ઉઠ્યો:—“જો, સુંદરી મ્હારાપર નજર કર—હવે રડ, ત્હારો પિતા મને, મ્હારા સર્વસ્વને ધીકારે છે તેને જોતાં શરમા ! હા—હું તે ગુલામો— કાફર મૂર્તિપૂજકો કે જે પોતાના પવિત્ર દેવાલયોમાં પૂજા કરતા તેજ પવિત્ર મહાન ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરે છે, તે અધર્મી નાસ્તિક મરાઠાઓ માહેલો એક છું ! હા—મ્હારા પવિત્ર દેશને સ્વતંત્ર કરવા—વેર લેવા લડનારાઓ માહેલો હું એક છું. હા—હું જે સમયથી તમે મુસલમાનો અમારાં પવિત્ર દેવાલયો, અમારા પવિત્ર ધર્મનો નાશ કરવા આવ્યા તે સમયને ધીકારનાર છું. અને અમારા

દેવો સમક્ષ મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે મહારા પિતાને પગથે
 ચાલી, મહારા દેશને તમારી જીલમી જીંસરીમાંથી છોડાવીશ,
 યાતો આ પવિત્ર કાર્યમાં-મહારા પિતાએ આરંભેલા આ
 મહા રણમાં મહારા પ્રાણુની આહુતિ આપીશ ! મોગલ બાળા !
 ત્હારો ધર્માંધ પિતા-નહી-ધ્રુજ નહી-એ પીતા જોણે આ
 વહાલી આંખોનો જન્મ આપ્યો છે તેને મહારાથી હવે ડરવાનું
 રહેશે નહીં ! પણ આજે તું જાણુ-કે તે રાત્રિએ ત્હારા આ
 ચળકતા મીનારાપર આવવા હું જે ભયંકર ખડકોપર જીવની
 પણ દરકાર ન કરતાં ચઢતો હતો, તે મહારા શીકારની શોધમાં-
 ત્હારા પિતાનો નાશ કરવા-હું અહીં પૂર ઉમેદમાં આવ્યો.
 પછી શું બન્યું તે તું જાણે છે-હું ખુની ધાતકી ગીધના
 માળાપર ચઢ્યો, તેમાં એક ધ્રુજતું કણુતર મળ્યું-તું, તું
 વિજયવંત નીવડી-ત્હારું પાપ-અરે અરે ! આપણે ક્યારે
 પણ ન મળ્યા હોત ? આ હૃદય હજી પણ એ જીલી જાય !
 અરે જો નસીબ દેવીએ આપણી વચ્ચે આવો શીયા કોપ ન
 કર્યો હોત, તો આપણે કેવાં સુખી, કેવાં જોડાયલાં રહ્યાં હોત !
 અરેરે, જો તું આયં બાળા હોત તો આપણે આ પાસેની
 રમ્ય ખીણોમાં કેવાં સુખમાં રહેતે-આપણે એકજ મંદીરમાં,
 એકજ દેવની આરાધના કરતે-સાથે આનંદમાં રહેતે-અને-
 ત્યારેજ આ પવિત્ર ભારત ભૂમિનો અને ત્હારો હેતુ એકજ
 થતે, ત્હારી નાજીક વાંસળીના સુરમાં દરેક જગતા નિઃશ્વા-
 સમાં આમલા સુખી સ્વતંત્ર દિવસોનો અવાજ સાંભળતે,
 અને ત્હારા દરેક હાસ્યમાં પાછી ફરતી પ્રતિષ્ઠા-જયશ્રીનું
 પવિત્ર તેજ નીરંબતે !-અરે જ્યારે અમારી ભૂમિનો દુઃખા-
 યલો આત્મા ત્હારામાંથી પોતાના દુઃખો, અન્યાયો ખોલતે,

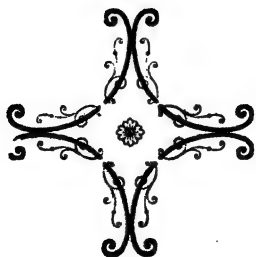
રહેતે, દેખાતે,—ત્યારે ત્યારે, ઓ ઇશ્વર ! આ તલવાર સામે
કાણુ ટકી શકતે ? તેનો દરેક ચળકાટ વિજય—ફતેહ થતે !
પણ હાલતો—હાય તેથી ઉલટું છે—તું મોગલ, હું હિંદુ !
પણ હવે તો—આપણે જૂદાં પડીયે છીયે, હમેશ માટે છુટાં
પડીયે છીયે. દૈવ જોડેલો વિયોગ કરાવી શકે તેટલો તેણે કરાવ્યો
છે. હવે આપણાં હૃદયને સાધનારી, પ્રેમે ગુંથેલી ગ્રંથી માત્ર
રહેલી છે,—આપણો ધર્મ, આપણા મિત્ર, આપણો દેશ, પર-
સ્પર વિરુદ્ધ છે, અને હવે આપણા પ્રેમ શિવાયના સ્નેહથી
ગંઠાયલા બીજ કાઢપણુ તરફનો પ્રેમ તરછોડે તોજ ખરા
પ્રેમનું સુખ આપણે ભોગવશું !—તહારો પિતા, આ હિંદનો,
આ મહારાષ્ટ્રનો—તેનાં બાળકોનો કદો જીવલેણુ શત્રુ—તું પોતે
કદાચ, હજી પણ—પણ નહીં—ધીકાર આવો સુંદર મધુરો ક્યારે
પણ જણાયો નથી ! ના આ લોહીલુહાણુ ભૂમિ શિવાય
તહારે માટે જે બધું વીસરી જાય તેની ભૂમિ તહારા હૃદયમાં
પવિત્રજ રહેશે ! જ્યારે બીજી આંખો, તે ભૂમિની વિધવા-
ઓનો શોક, તેના લડવૈયાઓનું પડવું, અચળીત થતી કાંઈ
પણ અસર વગર જોશે, ત્યારે તું એક મરાઠો તને કેવો
ઘાતો હતો તે વિચારતી તેને માટેજ આ બધા માટે તું
રડીશ ! પણ જો જો !—”

આચિંતો, એકાએક ચાંકતો તે ફર્યો અને સામે છેટેના
એક પહાડપર બળતા દેખાતા લડકા તરફ આંગળી કરતો
બોલી ઉઠ્યો:—“નિશાની થઈ ! મ્હારે જવું જોઈએ. જો હવે
હું અહીં વધુ રોકાઈશ તો આપણા બેઢોનો નાશ થશે. છેલ્લી
સલામ. દીલદાર છેલ્લી સલામ !—તું નાહક મને વળગી રહી
છે—હવે તો—વેર, વેર ! હું ફરીથી તહારો છું !—”

આટલું બબડતો અનુનથી ઝડપથી તેની પાસેથી ચાલતો થયો. પણ પણ ખોલયો નહી, પાછું ફરી જોયું નહી, પણ કઠેરાપરથી નીચે ઉતર્યો અને જાણે પ્રેમમાંથી મોતને ભેટવા ધસ્તો ન હોય તેમ અણીયાળા ખડખડા ભયંકર ખડકો પરથી ઉતાવળે પગલે ઉતરવા લાગ્યો. અહીં શીકી પડેલી મુંગી રહેલી યુવાન રોષનઆરા શુંલજેવી ઉભી રહી, પલભર ઉભી-દુઃખની શોકની નિદ્રામાંથી જાગૃત થતી-ઓંકતી કઠેરા તરફ ધસ્તી ખેલી ઉઠી:--

“હું આવું છું-હું આવું છું-જે તું આ ખેમાં પડતો સચ્ચા કરતો રાત્રિના પોઢીશ તો હું પણ ત્યાંજ મોતની ટુંડી વિવાહિતાવસ્થામાં ત્હારા પડખામાં પોઢીશ. ઓ પવિત્ર ખુદા એનું રક્ષણ કરો રક્ષણ કરો !”

તે ધડકતે હૃદયે તેને ઝડપથી ઉતરતો જોઈ રહી થોડા વખતમાં તો તે તેની નજર આગળથી અદૃશ્ય થયો અને અહીં કઠેરાને ટેકતી રોષનઆરા પુનઃ શોકની તંદ્રામાં અદૃશ્ય થઈ.

પ્રકરણ ૨ જી.

આરંગઝેબની દક્ષિણપર ચઢાઈ.

Fought for the land his soul adored,
For happy homes, and falters free,—
His only talisman, the swar !
His only spell-word, Liberty !

ત પ્રભાત થઈ, દિનકર દક્ષિણના સુરમ્ય પહાડી
પ્રદેશોપર પોતાનો ઝળહળતો પ્રકાશ ફેંકવા
લાગ્યો. પક્ષીઓ કલ્લોલ કરવા લાગ્યાં. સૂર્ય-
દેવે, પોતાનો વિજયરથ પૂર્વ દીશાપર ચઢાવી
જગતને આનંદીત દર્શન આપ્યાં. અરે તે દિવસો ક્યાં ગયા
કે જ્યારે પવિત્ર ભારતવર્ષ ઋષિ મુનિઓનું આશ્રમ,
યજ્ઞયાગાદિ ન્યાં ત્યાં દષ્ટિએ પડતાં અને હિંદુ નરેશોના આશ્રય
તળે સ્વતંત્રતા ભોગવતું, પવિત્ર નદીઓપર બ્રાહ્મણો આનં-
દથી સંખ્યાદિ કર્મો નિર્વિધને કરતા ! અરે તે દિવસો ક્યાં
ગયા ? મુસલમાનોના ઉત્તર તરફના ભુદ્ધી ધર્માંધ જોસ્સબેર
હલ્લાઓની લયંકર આગથી તે દિવસો બળી લસમ થઈ ગયા
અને હિંદ પરાધિનતા પામ્યું. હિંદની મગરૂબી હમેશાં માટે અસ્ત
થઈ. ધણી વખત હિંદના પુત્રોએ પુનઃ સ્વતંત્રતા મેળવવા
બાંધો. બીડી, પણુ અંદર અંદરના કલ્લોલથી તેમાં
નિષ્ફળતાજ આવી. હજી પણુ તે પવિત્ર ભુમિનાં કેટલાંક

બાળકો હતાં કે જે અંતઃકરણથી મુસલમાનોની જુલમી સ-તા ધીઃકારતા; અને તેમનાં હૃદયોમાં પ્રજ્વળતા દેશાભિ-વેશાભિનાં બી ધીમે ધીમે પણ ઉંડાં ઉતરી પકવ થઇ વૃક્ષ રૂપે બહાર પડતાં અર્થાત તેઓ કાર્યોમાં બદલાતાં ધણી વખત પૂણું જુરસાથી પ્રજ્વલી ઉઠતાં.

જુલમી બાદશાહ ઔરંગઝેબ પોતાના દિલ્હીના વિશાળ મહેલમાં પણ સુખે નિદ્રા ભોગવી શકતો નહોતો. શાહ, ત્હારી પ્રિય શહાબનદીના મહાલમાં જે રાત્રિએ પ્રેમથી દોરાઇ ચડ્યો હતા તે બનાવ શું દાખવતો હતો ? કે એક મરાઠાની સ-તામાં પણ ત્હારું જુલમી માથું કેટલું સલામત રહી શાંતી ભોગવતું હતું. તે-ત્હારી શાહબનદીનો પ્રેમી-તે વીર, તને, ત્હારા જુલમને, ત્હારી મગરૂબ જાતીને ધીઃકારનારાઓ માંહેલો એક હતો. તું તે બધાને સારી રીતે જાણતો હતો-આજ વર્ષો થયાં, લીલી ધ્વજાઓ વાળું ત્હારું-અરે એક ધર્માધ ઝંતુની બાદશાહનું વિશાળ મહાન દળ મહારાષ્ટ્રના હુંગરાઓમાં-પહાડોમાં તીડોની પેઠે પ્રસરાઇ વળ્યું હતું. અહીં, આ પહાડી પ્રદેશમાં એક ટોળી-મહારાષ્ટ્ર વીરોએ, ઓ ચહેનશાહ, જેને તું ત્હારે-મુલક સમજતો તે મુલકમાં ત્હારા માર્ગનો-ત્હારા વેગને રોકવા બાલાઓ ફેંક્યા હતા, અને તે વીરો ત્હારી અતિ બળિષ્ઠ સ-તા સામે ધણીજ બહાદુરીથી સ્વતંત્રતા માટે ટક્કર લઇ રહ્યા હતા. તેમને તે બળવાખોરોની ઉપમાં આપી હતી-તે ત્હારા બળવાખોરો ત્હારી મહાન સ-તા સામે વર્ષો સુધી ટકી રહી, પોતાનો વિજય મેળવતા, અંતે તેમનો વિજયવંત સ્વદેશ-બંધત વીર સરદાર પોતાની વિજય પતાકાઓ પ્રસારતો પહા-

ડોનાં સથાળાપર મહારાજ-જત્રપતિ હિંદુપદ બાદશાહ પદને પામી પૂર દમામ સાથે સિંહાસનારૂઢ થયો અને પોતાની ઉજવણ કિતિ ઓમેર પ્રસારી !

આ મહારાષ્ટ્ર ભૂમિપર સ્વતંત્રતાનો જેમ પ્રસારનાર-કે જેની સમશેરના પ્રકાશ આગળ મરાઠા વીરોની આંખો ચમકી રહેતી, તે કોણ હતો ? મહારાષ્ટ્રના હાડી મજબુત પહાડી મરાઠાઓ, માવલાઓના બાલાઓ તલવારોનો જેના પવિત્ર શીરપર મંડપ રચાતો, જે પોતાની પવિત્ર ભૂમિના પૂરાણ અતિ પવિત્ર આચારોનું ધ્વંસ થતાં રક્ષણ કરતો તે મહાન શિવાજી-જેનું નામ દિલ્લીશ્વરના હૃદયમાં તો શું પણ સમગ્ર ભોગલ સૈન્યના હૃદયમાં બાતિ ઉત્પન્ન કરી કંપાવતું-જેના નામની વીર હાકથી તેઓ થરથરતા, તેમના હાથો ધ્રુજતા હતા પડતા તે મહાન હિંદુધર્મરક્ષક શિવાજી હતો ! તે શિવાજી, જેને મુસલમાનોનો ધીઃકાર અને ક્રોધ, શ્રાપિત, દુષ્ટ, કાફર, વગેરે તીરસ્કાર યુક્ત નામોથી અરે કુતરો કે પહાડી ઉંદર, મુઘ્ધાં કહેતાં અને જેની પ્રત્યજ્ઞ સના, જેનો તેમના પ્રતિનો ધીઃકાર, વગેરેની અતિશય વિલક્ષણ કથાઓ હજી પણ ગવાય છે, તે વીર સ્વદેશવત્સલ શિવાજી મહારાજ મનુષ્યપ્રાણી કરતાં વધારે બળ અને આકર્ષણ ધરાવતો, તે વીર, જે પવિત્ર ભૂમિને હૃદયથી પૂજતો, જે પવિત્ર ધર્મ અને ભૂમિની, તેનાં બાળકોની સ્વતંત્રતા માટે-તેમને મુસલમાનોની જુદી જુદી સ-રીમાંથી છોડાવવા લડ્યો હતો-તેનું માત્ર એકજ તેજીસ્માન-તાવિજ તેની તલવાર, અને તેનું એકજ મંત્ર-મોહિની સ્વ-

તંત્રતા ! તે વીર, ઘણા પુરાણા મહાન સીસોદીયાઓનો ઉદ્ધારક વંશજ શ્રીરામચંદ્રજીનું નામ દિપાવનાર સ્વયંવંશી હતો. તેનું નામ અમર થયું—તે હિંદુપતિ થયો, તેણે દેશને મોગલ સન્તામાંથી અંતે છોડાવી સ્વતંત્ર કર્યો, અને તેનાં બાળકો—તેજ મરાઠા—સન્તાએ એક વખત સમસ્ત ભારત ભૂમિને ઘેરી લઈ પ્રસારાઈ વળી અને પુનઃ હિંદુ ધર્મનો ઉદ્ધાર થયો.

મોગલોના જીલમને ખાયલા પેઠે ગુંડણીએ પડવાનું તેને માટે નહોતું; તેનો આત્મા ઘણી સદીઓ અગાઉના ઝળહળતા પ્રકાશમાંના સમયમાં ઘડાયો હતો, જે આત્મા ઘણી સદીઓ અગાઉ સ્વર્ગસ્થ થયેલા મહાત્માઓ, વીરરત્નોના વિજયોમાં—પ્રભામાં ખોરાક પામી પોશાયો હતો, તે ભારતના અશ્રુઓ સમયે તેનો ઉદ્ધાર કરવા અવતીર્ણ થયો ! તેને માટે મહાન જીલમી મોગલ પાસે ધ્રુજતાં શીર નમાવવાનું સરળયું નહોતું—તે દુર હતો—પોતાના દેશની પોતાના ધર્મની સરમના આડંબર યુક્ત તમાસાથી તે કોશી દૂર હતો; અને તે પવિત્ર ભૂમિના ધર્માંધ મોગલની જીલમી સન્તા નીચે કચડાયેલા બાળકોના એક એક અશ્રુચિંદુઓ તેના આત્મામાં આંસિના ટપકાંઓ પેઠે પડતાં; અને એક પ્રેમી પહેલા સ્મિતની ઉપાને—જેમ હૃદયથી વધાવે છે, તેમ જેણે વેર અને સ્વતંત્રતા માટે પહેલી તલવાર ખેંચી તેનો પ્રકાશ એમર પ્રસારતા રણુયજ્ઞનો આરંભ કર્યો ! હિંદુ મહાન સન્તા પુનઃ સ્થાપી હિંદુ ધર્મનો ઉદ્ધાર કર્યો !

આ મહાન પુણ્યસ્થાન મહારાજને સ્વર્ગે સીધાવે આજ ત્રણ ચાર વર્ષ થયાં હતાં. દરેક પ્રયત્ન કરે છતાં હરહંમેશ

મરાઠા સન્તા વધતી જતી જોઇ, અંતે મોગલેશ્વર ઔરંગઝેબ, અત્યંત છેડાયો, અને ઇ. સ. ૧૬૮૨ માં અતિશય મહાન પ્રયત્ન સૈન્ય સાથે સમસ્ત દક્ષિણ હિંદને પાદાક્રાંત કરવા આ ધર્માધિ ઝંતુની વૃદ્ધ બાદશાહ નીકળ્યો. આજે થોડો વખત થયો તેનું અઢળક સૈન્ય દક્ષિણના કુંગરાઉ પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યું હતું. આ મહાન દળ સમુદ્રનો વેગ અટકાવવાને વીરશ્રી નકામી હતી. મરાઠા વીરો આ ભયંકર પ્રસંગે આલ્મગીરની સર્વને કુબાવી દેનારી પ્રયત્ન સન્તાને અટકાવવા નિરર્થક પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. તેમનો એક એક ભાણે ઉંચકાતો તો પ્રત્યુત્તરમાં વિજેતાની હજારો સમશેરો ઉંચકાતી, અને અંતે તેમને પોતાનો પ્રયત્ન મુકવો પડતો.

આ મહાન સેનાસમુદ્રે આજ કેટલો વખત થયા બરહાણુપુરમાં મુકામ કર્યો હતો. બાદશાહે આ મહાન ચલાઇ સંબંધી અનેક યોજનાઓ નક્કી કરવા, બરહાણુપુરમાં બહુ મહીનાઓ સુધી મુકામ રાખ્યો. તેણે પહેલાં પોતાના પાટલી શહાજાદા સુલતાન મોઆઝીમને મોટા સૈન્ય સાથે મરાઠા ઝોના દેશનો દક્ષિણ વિભાગ કબ્જ કરવા મોકલ્યો. સુલતાન-મોઆઝીમ નાસીક પાસેના અંબાદરી ઘાટપરથી કોકણમાં ઉતર્યો અને કલ્યાણ પરગણામાં માગમાં આવતા દરેકે દરેક ગામડાંઓ, ગામો, ખેતીવાડીનો નાશ કરતો દક્ષિણ તરફ વળ્યો; અને કોકણનો ઘણો ભાગ તેણે પાદાક્રાંત કર્યો, પરંતુ કોકણની મજબુત જગાઓ અને કિલ્લાઓ તો હજી સંભાળના હાથમાં રહ્યાં; અને મરાઠાઓ કિલ્લાઓના આશ્રામાં આવતાં પ્રબળ વેગને રોકવા પોતાનું રક્ષણ કરવા એકત્ર થવા લાગ્યા.

આ કુંગરાઓની આડમાં રહેલા વીરો થોડુંજ જાણતા હતા કે તેમના એક નમ્ર સસુ, એક શરમાળ મોગલ બાળાના ચક્ષુ-માંથી તેમની હાની-ઉપદ્રવ-અશ્રુઓનો વર્ષાદ એંચતી !

તે બાળા જેનો પ્રેમ બીજના દુઃખ સામે થડક્યો હતો, જે સરોવરની જેવી શાંતિથી નિદ્રા પામતી હતી, પણ જેનામાં તે શાંતિને ખલેલ પહોંચાડતા પ્રેમે પોતાનું તલીસ્માન ફેંક્યું, અને જળની ઉમીંચો, ન્હાના મોળઓને જગૃત કરી તેના ક્રુજતા ઘેરાવા એમર પ્રસાર્યા. વૃદ્ધશાલ એક વખત ત્યાડ પ્રમત્ત બાળક આ બધા તોફાન-સંહારમાં હસતું અને ખીસતું હતું;—તેજ ત્યાર અતિ પ્રિય બાળક—નિર્ભય, સ્થિર, આનંદી, ઉદ્વેગાસી બાળા, ત્યારા હૃદયની શાંતિ, તેનામાં આજે વિજયી પ્રેમે બીજજ લાગણીઓ દાખલ કરી છે. તેનો આત્મા સ્વળગી ઉડ્યો હતો, તેનાં લવાંપર ગ્લાનિએ વાસો કર્યો હતો, તેના હૃદયમાં અત્યારે માત્ર એકજ વ્હાલો વિચાર રમી રહ્યો હતો, અને ગાંડાઇની ટાંચે પહોંચતી તેપરજ મનન કરી રહી હતી ! તેનું, કુચ્છનું હૃદય વારંવાર તેના શબ્દો યાદ કરતું—‘ત્યારે માટેજ આ બધા માટે તું રડજે !’—અને દિવસોના વહેવા સાથે જેમ જેમ આ ભયંકર સંહારોના મહોત્સવો મોગલ છાવણીમાં થતા ગયા, તેમ તેમ દરેકે દરેક મરાઠાઓના રેડાતાં લોહીમાં પોતાનો પ્રિયતમ હશે એમ ધારતી તે આકંઠ કરતી.

હવે તે પોતાના વ્હાલા પિતાની તલવાર આનંદથી ન્હોતી લાવતી, અને જો તે વૃધ્ધ પિતાએ પોતાની આંખો આગળની આંખજ ખસેડી સ્વચ્છ આંખોથી જોયું હોત, તો

પોતાની શહાનશીની દુઃખથી ભરેલી આકૃત તેની દાષ્ટઝી પડી હોત. તેનો ધ્રુજતો અવાજ, તેના ઉંચા મનવાળો વિરહી ચહેરો, -અવાજ, પગલું, શ્વપન, અને સૌંદર્યનું બદલાવું- તે સર્વ તે જોઈ શકત અને આ બધું માત્ર પ્રેમથીજ આવી શકે છે એવું જાણી શકત ! રોપનઆરાની અનિવાર્ય પ્રેમ જવાળા, ચુપકી, ગ્લાનિ અને શરમમાં ઊછરી રહી હતી, -આનંદ કે આશા વગરની આશકિત-મનોવિકાર કોઈ છુપાયલા ખગ્નના કે એકાદ અપૂર્ણ દેવાલયમાંની નામ વગરની મૂર્તિ પેઠે તેના હૃદય મંદિરના અંધકારમાં ઉંડી ડટાયલી પડી હતી ! પોતાના પ્રિયતમથી જુદાં પડે આજે સાત સાત રાત્રિ થઈ હતી, તદ્દપિ તે મધ્ય રાત્રિએ ગચ્છીમાં જતી, અને તે ઉંચા મિનારાપર એકલી અશ્રુ વર્ષાવતી નીચેની લાંબી ખીણમાં જેના સ્મિતે તેને રડાવી તેને માટે એક ટસે દષ્ટિ ફેંકતી-તપાસની-પણ તપાસ, રૂદન, નિઃશ્વાસ બધું વ્યર્થ હતું. તેને પુનઃ તે જોઈ શકી નહીં-રાત્રિઓ શાંત નિર્ભ્રાંત હતી. માત્ર ધ્રુવની એકાકી ભુમ, કે વાગજોની પાંખનો ત્રાસદાયક અવાજ-તેજ તેણે જોયું અને સાંભળ્યું-

આ પ્રકરણને મથાળે વર્ણવેલી આજે આદમા દિવસની પ્રભાત હતી. આજે શાહ આલમગીર આનંદથી ઊછળી રહ્યો હતો. આજે કાંઈપણ ભયંકર બનાવ તેને આનંદ અર્પી રહ્યો હતો. તે આનંદમાં પોતાની પુત્રીપાસે આવ્યો. “ઉઠ, પુત્રી ઉઠ, -હજી કેમ પડી છે. ઉઠ, જો આજે તો આનંદનો દહાડો છે. મને અને પવિત્ર ખુદાને માટે આજે તો આનંદનો દહાડો છે. કાફરોનું ખુબ લોહી રેડાયું છે. ત્હારા ભાઈઓએ

જ્યારી ફેટેલા કરવાના શુભ સમાચાર મળ્યા છે. હવે દુક સમયમાં તે કાફર કુતરો મ્હારા હાથમાં આવશે તેને જહાન-અમાં મોકલી તેનું લોહી રેડી મ્હારા હૃદયને શાંત કરીશ !”

“કાફરોનું લોહી, અને તેનું લોહી !” તે ધીમેથી ઝીંઝીઆરી પાડી ઉઠી.

“હા, તેનું લોહી ! તેના પકાડો, વિકટ કિલ્લાઓ, મ્હોટી ખીણો છતાં પણ સંભાળ, તે કાફર કુતરો સંભાળ, રોપન-આરા હવે મ્હારા પંજમાંથી છટકી શકશે નહીં. સર્વ વિજેતા કપટ-દગા ફટકાનો ઉપકાર, અરે એની મદદ વગર આ અધર્મી કાફર ગુલામોને અધન કરનારી આપીત સાંકળો, અરે અલ્લાતાલાથી પણ સહેલાઈથી તુટે તેમ નથી ! યા અલ્લા આ બળવાખોર સૈતાન, જેની તલવારે મ્હારા માગ પર પવિત્ર ખુસલમાનોના શબોના ઢગ પાથર્યા છે, જેમના આપદાયક ત્રાસજનક હલ્લાઓએ પવિત્ર ધર્મની તલવારોને પાછી હાવી છે, તે હવે દુક સમયમાં જ્યારે અલ્લાહ અને વેરનો પવિત્ર દીનનો જુસ્સો ફટકાઓમાં જોમ લાવે છે ત્યારે મોગલ સમ-શર ફેટલી ઉઠી જાય છે તે જોશે ! હું પેગમંબર મહમદના”-
“પણ અરે તે શહાજદી, તેનું માનીતું કુમળું બાળક કુખે છે. તેનો ચહેરો શીકાશ પકડતો જાય છે, તેના ઓપ્ટ શુક્ર થાય છે.” મ્હારું બાળક, રોપનઆરા, રોપનઆરા ! આ શું ! અરે એને લડાઈઓની વાતો ગમતી નથી-ખરેજ તું ડરે છે-શાંત થા, બાળા-ધૈર્ય ધર. આજે ત્હારા તાવવાળા તપ્ત સસ્તક પર જે પવન પુકે છે ત્યાં તને નહીં રાખતાં આજે રાત્રીએ આપણે કુચ કરી ઔરંગાબાદના શાંતિવાળા ભાગમાં

ઉપડી જમણું-તું ડર નહીં.” બાળાના મનની ખરી સ્થિતિ ન જાણનાર પિતાએ તેને શાંત કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

બાદશાહની આ ખુનખાર ભયંકર બડાઇ સર્વ સત્ય હતી.

સંભાળની આસપાસના વિશ્વાસુ સેવકોમાં એક કંગાળ એવો હતો કે જે અંદરથી બાદશાહે મોકલેલા તકરીબખાનને મળી ગયો હતો અને પોતાની બહેન તુળશી-જેના હાથમાં વિપર્યા સંભાળ રમકડું હતું તે દ્વારા દુક સમયમાં બાદશાહના હાથમાં કેદી તરીકે સંભાળને સોંપવા વચન આપ્યું હતું. આ નર પીશાય બહારથી સંભાળનો હિતેચ્છુ, -મિત્ર-સાથી હતો પણ અંદરથી તો તેનો કદો જીવલેણ શત્રુ હતો. સંભાળ જ્યારે પાટવી કુમાર હતો ત્યારે તેના પિતાને સંભાળએ માર્યો હતો, તેની દાઝે-તેનું વેર તેનામાં તેમજ તેની બહેનના હૃદયમાં પૂર્ણ જોરસાથી સળગી રહ્યું હતું- તે લાગ સાંધી સંભાળનો નાશ કરવા તદ્દપી રહ્યો હતો, અને આખરે કાવાબાજ તકરીબખાનનું હતીયાર બની મોગલોના હાથમાં સંભાળને સોંપી પોતાના વેરની પૂર્ણાહુતી કરવાની ઉમેદમાં તેને સપડાવવાનું માથે લીધું. તે કામ કેવી રીતે પાર પાડ્યું, અને સંભાળ કેવો તેના હાથમાં હતો વગેરે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું-

મિત્ર વાંચનાર, હવે આપણે આટલેથી અટકી આ બનાવોની થોડા વર્ષ અગાઉ, બનેલા બનાવો પર પહેલાં દૃષ્ટિ ફેરવીશું. અને આપણી કથાના નાયક સંભાળએ કેવા કેવા દારૂ અમાનુષિ કૃત્યો સાથે રાજ્ય કારભાર આરંભ્યો વગેરે તરફ લક્ષ્ય આપશું.

પ્રકરણ ૩ બું.

તુળશીખાધ.

ટાઠાં સિતળ વન વહન જળ પથરા વ્હેરંત.
 અખળા રૂઠી જો કરે સો દેવે ન કરંત,
 ક્યા અખળા નહી કરી શકે? ક્યા ન સમુદ્ર સમાય ?
 પાવકમે' ક્યા નહી જળે ? કાળ કીને નહી ખાય ?

જેખન, ધન, ખળ પ્રીતડી, યુવતી, વાદળ છાંય;
 નવું અન્ન, એ સાનનો, સહેજ સ્વાદ જગમાંય.

સં બાહની શુદ્ધ બુદ્ધિ વિસરાવનાર, તેને કળજમાં
 રાખનાર, પોતાના શુભામ જેવો અનાવનાર તુળશી-
 ખાધ હિરોળ ફજંદ જમાદારની પુત્રી હતી. આ
 જમાદારને સંભાળ જ્યારે પાટળી કુમાર હતો ત્યારે
 કાંઈ કારણસર તેણે મારી નાંખ્યો હતો. તે મરાયો ત્યારથી
 તેના યુવાન પુત્ર એસાણ અને તેની પુત્રી તુળશીખાધના
 મનમાં સંભાળ વિષે દેવબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ. જે તેઓએ
 કાંઈપણ વખત વાચાથી કિંવા કૃતિથી બહાર દેખાડી નહીં.
 અંદરને અંદર તેમનો દેવાગિન ધીકતો રહ્યો; અને વખત આવે
 વેર પ્રણી રીતે લેવા ભાઈજાને નક્કી કયું.

પ્રથમ પગથીયું એસાણએ સંભાળ સાથે મિત્રાઈ કરી,
 ધીમે ધીમે તેનો સંપ્રણી ભરોસો મેળવ્યો. તેની વ્હેન તુળ-

શીખાઇ તે વખત પૂણું થોવનના બહારમાં હતી. તેની વય ૧૬, ૧૭ વર્ષની હતી, તે સ્વરૂપવાન, નખરેબાજ, ચતુર અને ખુનશી સ્વભાવની હતી. તેનું વેવિશાળ તાનાજી શીકે નામના એક મરાઠા સરદારના પુત્ર દોલતરાવ સાથે થયું હતું. તેમના લગ્નની તૈયારી ચાલતી હતી તેટલામાં તેનો પીતા મરાયો અને લગ્ન અટક્યાં—તેની માતા તેની બાધ્યાવસ્થામાં મૃત્યુ પામી હતી અને પીતાના મરણ પછી ઘરમાં કાષ્ઠપણ વડીલ નહોતો—તે પૂણું તારણ્ય વિકારમાં હતી. તે સ્વચ્છંદે વર્તવા લાગી. તે ઘરમાં એસાજની મૈત્રિથી સંભાળતું વારંવાર આવતું જતું થવા લાગ્યું. તે આવે ત્યારે આ ધુર્તાધુર્ત—ભાષ્મજેન પોતાનું વેર પેટમાંજ દબાવી તેની ઉપર ઉપરથી ખુબ આગતા સ્વાગતા કરતાં, પૂણું માન આપતાં.

યુવાન સંભાળ ખુશ્ખા મનનો નિષ્કપટી બોજો હોવાથી આ ભાષ્મજેનની કપટજાળ જાણી શક્યો નહીં. એસાજપર તેનો ધણો પ્રેમ હતો પણ તુજાશી સાથે તેનું ધણું સખકણ નહોતું. ભાષ્મજેન પણ કામ પુરતું કરતો. પરંતુ અંતે તેનું થોવન, સૌંદર્ય હમેશ નીરખતાં તેના તરફ ખેંચાયો, અને હવે તેની સાથે છુટથી વાનચીત કરવા લાગ્યો. તેનો મોહ દિવસે દિવસે વધતો ગયો. ચતુર તુજાશી એની ગઇ, તે કાપટ્યમાં કુશળ હતી, તેણે તરતજ રાજકુમારના મનોવિકાર જાણ્યા અને તેને લલચાવવા વધુ ફસાવવા કપટ જાળ પાથરવા લાગી. તેને આશામાંને આશામાં લટકતો રાખી, એકાદ વખત વેર દેવાનો ખચીત લાગ આવશે એવી ઉમેદથી તેના મોહને ઉતેજીત કરવા લાગી. અને પોતે પણ તેના તરફ ખેંચાઇ

પોતાનું મન પણ હવે ચળવિચળ થવા માંડ્યું છે એવું અનેક સ્ત્રી ચરિત્રો અજમાવી તેને સાનમાં દેખાડતી. હવે તે મ્હારા પર ખરી શીદા થઈ છે, મ્હારા તરફ સકામ બુદ્ધિથી જોવા લાગી છે એવું બોલો સંભાળ સમજવા લાગ્યો. હવે પોતાની મનોવાંછના તૃપ્ત થવાનો સમય પાસે આવ્યો છે, એવું વિચારતો તે તેનું અધિકાધિક આજ્ઞ વ કરવા લાગ્યો. તુળશી પણ પોતાના પ્રેમની કપટજળા તેના પર વધારેને વધારે પાથરતી ગઈ. તેની કામવાસનાને તે એક સરખી ઉત્તેજિત કરતી ગઈ, તેને દિવાના જેવો બનાવતી, હવે મ્હારો મનોરથ તરતજ પરિપૂર્ણ થશે, તુળશી મ્હારી થશે, એવું તેને લાગવા માંડ્યું. પણ દેખાડવાના દાંત જુદા અને ખાવાના જુદા હતા તે આ કામાંધ કુમાર સમજી શક્યો નહીં.

પોતાના વેરીપર વેર લેવાનું કામ બરાબર પોતાની બહેને મનપર લીધેલું જોઈ, એસાજીને ધણો આનંદ થયો. આ ઉભય ધુર્તા-ધુર્ત પર કુમારને ધણોજ ભરોંસો હતો. તેના મનની અંતસ્થ વાતો હોય તે સર્વે તેમને ખબરજ હોય. તે પ્રિય સખો અને તે પ્રિય સખી જે કહે તે પ્રમાણ, આ પ્રમાણે તેની સ્થિતિ થઈ હતી.

સંભાળની કામવાસના અતિશય વધી ગઈ, અને તે િ સામે હવે ખુદશી રીતે અતિશય છુટ લેવા લાગ્યો. ત્યારે તેના સપાટામાં ન આવવા તુળશીને ધણી યુક્તિઓ યોજવી પડતી. આજનો દિવસ જવા દો, કાલે તમારો મનોરથ પૂર્ણ કરીશ; એવા એવા મીઠા શબ્દો બોલી વાયદાઓ પર વાયદા આપી તેને ઉડાવતી. છેવટે વાત એટલે સુધી વધી ગઈ કે જો હવે

તે તાણે ન થાય તો તેના પર બળાત્કાર પણ કરવા મોહાંધ સંભાળ તૈયાર થઈ ગયો.—હવે કોઈપણ યુક્તિથી તેનું મન ખીજે કોઈ ઠેકાણે લગાડી આ વિદ્ય કાઢવા આ ઉભયે ઠરાવ કર્યો. તુળશીપર મોહિત થઈ સંભાળ જો કે આટલો બધો લંપટ થયો હતો, પોતાનું સર્વ બાન બુદ્ધ્યો હતો; તદ્દપિ વિષયભોગ કરતાં પણ તેના મનનો મુળ વેગ શિકાર તરફ અધિક છે, એવું એસાળ જાણતો; તેથી તેને અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ફાસલાવી શિકારે જવા નક્કી કર્યું. અને ત્યાં કોઈપણ રીતે યુક્તિ રચી વેર લેવાનું પણ નક્કી કર્યું.

સંભાળ હવે કેટલાએક સોળતીઓ સાથે શિકારે નીકળ્યો. એસાળએ દૌલતરાવને પણ સાથે લીધો. તુળશીપર સંભાળનો ડાળો છે એવી દૌલતરાવને ખબર પડી હતી, આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ તેમ તેનું તુળશી સાથે વેવિશાળ થયું હતું. તે પણ તેના પર મોહિત થયો હતો અને પોતાનાં હવે તરત લામ થાય, એવું ઇચ્છતો હતો ત્યાં વચ્ચે આ નવું નડતર આવ્યું હતું. પોતાના ભવિષ્યની ભાર્યા પર રાજકુમારનો ડાળો છે, એ સમાચારે તેને ભડકાવ્યો, તે દ્વેષાભિધી બળવા લાગ્યો અને રાજપુત્ર પર તેને હવે હાડોહાડ વેર ઉત્પન્ન થયું. આ ચતુર એસાળએ જાણ્યું, અને તેથીજ શિકારમાં તેને સાથે લીધો. હવે આ શાળાખનેવી વખત સાંધી કોઈ અડચણવાળી જગ્યાએ રાજકુમારને પોરવી ત્યાં દાર મારી પોતાનું વેર લેવા તત્પરી રહ્યો. દૌલતરાવ ધણો ખુનશી, હઠી, અને ખેતવાં યુવક હતો. રાજપુત્ર ભોળો, ઉત્સાહી, પણ અતિશય વીર નર હતો. તે ખરેજ સિંહનો બચ્ચો હતો. તેની સામે લડી,

મારવાની કાઠની પણ દિંમત નહોતી. દગાથી મારવાનું આ કાપટખચતુરોએ નક્કી કર્યું હતું.

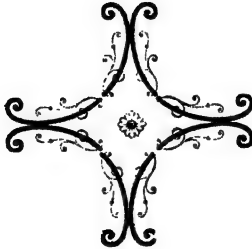
બીજે દિવસે અરણ્યમાં રાજપુત્રે ઘણો શિકાર કર્યો. ઘણા દિંસક પ્રાણીઓ માર્યા—બપોર થયા—શિકારની ધુનમાં સંભાળ સોખતીઓથી છુટો પડી ગયો—પણ ખુનીની નજર તો તેની પુઠેજ હતી. તે ઘણોજ થાકી ગયો હતો. બપોરનો સમય—સખ્ત તાપ—તેની જીઝા તૃપાથી સુકાતી હતી, જુખથી તે વ્યાકુળ બન્યો હતો, તે હવે એક નહાના વાહણા પાસે આવી પહોંચ્યો. ઘોડાપરથી ઉતરી, પોતાની તેમજ અશ્વની તૃપાને શીતળ જળથી તૃપ્ત કરી ઝાડ સાથે ઘોડાને બાંધી શીતળ વ્રક્ષની છાયામાં જરા આજોડનો, વિશ્રાંતિ લેતો પડ્યો. તેના પુઠે લાગેલો ખુની દૈક્ષતરાવ તેના તરફ ઉતાવળે આવવા લાગ્યો. સંભાળ ઘોડાના દાખડાને અવાજ સાંભળી અહીં તહીં જોવા લાગ્યો. ત્યાં પોતા તરફ ધસતો આવતો દૈક્ષતરાવ દેખાયો, તેના હાથમાં નાગી તલવાર હતી. ચહેરા પ્રાથથી લાલચોળ થયો હતો, ભવાં ચડ્યાં હતાં, નેત્રોમાં ખુન વરસી રહ્યું હતું, આશ્ચર્ય પામતો કુમાર તરત ચેત્યો, તેને મળવા હજુ સગ્ગ થાય છે ત્યાં તો તેણે ત્યાં આવી પહોંચી એકદમ તેનાપર તલવારનો ઘા કર્યો, સંભાળ ધા ચુકવવા ઉડ્યો, પણ ધા તેના ફેંટાપર એટો, ફેંટાને કાપતાં ફેંટો એક બાજુએ સરી પડ્યો અને સંભાળનું મસ્તક બચ્યું—ત્યાં પુનઃ ધા આવ્યો, પણ હવે તે પૂણું સગ્ગ થયો હતો, તરતજ વીજળીની ઝડપે ધા ચુકવતાં વ્યાધ પેઠે તે કુદ્યો અને પોતાના ખુનીપર એકદમ ઓચીંતાં તલવારનો ધા

કર્યો-દૌલતરાવ ચીચીઆરી પાડતો જમીનપર સખરપે તુટી પડ્યો-તેનું શીર ધડથી છુટું પડ્યું-એટલામાં તો તેના સેવકો આવી પહોંચ્યા અને અરિષ્ટ દાસ્યું જોઇ આનંદ પામ્યા: પણ એસાજીને મનમાં અતિશય સંતાપ થયો, તો પણ ખ્હારથી અનહદ આનંદ દર્શાવ્યો, એટલુંજ નહી પણ પોતાના બનેલી શીકેના શખને લાત મારી ગાળો આપી સ્વામિભક્તિ દાખવી. શીકેના આ અંતથી એસાજીનો દેશ કમી ન થતાં ઉલટો એવડો વધ્યો.

જે સાથે પોતાનું વેવીશાળ થયું હતું, જેનાપર પોતાનો ખરો પ્રેમ હતો, તે પોતાનો ભવિષ્યનો સ્વામિ, પોતાના પીતાનો વધ કરનાર રાજકુમારનેજ હાથે મરાયો એ સમાચારથી તુળશીખાઇને અતિશય દુઃખ થયું. અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે “પિતાને મારનાર, મ્હારા પ્રાણુવલ્લભને મારનાર, એ ચંડાળ ખુનીખર હું પણુ વેર લઉં તોજ હિરાજી કુર્બાન જમાદારની પુત્રી ખરી!” શિકારમાં સંભાળી દૌલતરાવને હાથે ન મરાતાં ઉલટો દૌલતરાવ સંભાળીનો ભોગ થયો-ખાજી ઉલટી પડી તેથી આ કારસ્થાની લાઇ ખ્હેનના દુઃખનો-વેરનો દાવાનગ લડકવા લાગ્યો-પણુ હિમત ન હારતાં છેવટ પર્વત પ્રયત્ન કરવામાં પાછું હડવું નહી એવો દદનિશ્ચય કર્યો.

શિકારેથી આવ્યા બાદ સંભાળી પોતાના આ મ્હોટા શિકારની પુકે પુનઃ લાગ્યો. અંદરથી તુળશીએ તેની સાથે હાડવેર ધયુઈ હતું પણુ તેને મળતાંજ ખોટા પ્રેમનો ઉલરો દેખાડ્યો. તેણે પોતાનું મંદસ્મિત, પ્રેમકટાક્ષ, હાવભાવ, અને વાગ્વલાસથી તેને અંધ બનાવ્યો. તેને તુળશીની એક

સરખી રઢ લાગી. એસાજી ચેતેલો હતો. પુનઃ યુક્તિ અજ-
માવી પ્રતાપગઢની ખોદમાં એક જખરજસ્ત મ્હોટો વાધ
આવ્યો છે એવા સમાચાર આપી, શિકારના નાદપર ચડાવ્યો.
સંભાજી તૈયાર થયો. જોત્યાજી, એસાજી વગેરે પાંચ સાત
જથ્થુને લઈ પ્રતાપગઢ તરફ નીકળી ગયો.

પ્રકરણ ૪ થું

શિકાર.

જમાનેકી ગિરદેશી, સીતારેકા ફેર;
મકકારી કે જલમે, સપર ગયા શેર.
કરૈ ન બુધ વિશ્વાસકો, પ્રિયવાદી ખલસંગ;
સુનિ ખીનાકી મધુરતા, મારે જાત કુરંગ.

પણી આ શિકારી ટોળા પ્રતાપમદના પાયથ્યા પાસે જઈ પહોંચી. વર્ષા રતુની શરૂઆત હતી—તેઓ અધીક ટુંગર ચડયા હશે, ત્યાં દિવસ ત્રણેક પ્રહર વીત્યો હશે—એટલામાં એકાએક વાદળાંઓનાં ટોળે ટોળાં કાળાશ પાથરતા લયંકર રૂદ્રરૂપ અપેતા મહાબળેશ્વર બાબુથી ધસ્યાં આવ્યાં. ખુબ તોફાની પવન શરૂ થયો. વર્ષાદ મુસળધાર પડવા લાગ્યો. વિજળી ચમકવા લાગી—લયંકર ગજનાઓ થવા લાગી અને વિશાળ પહાડોની ખીણોમાં તેનો લયાનક આઘાત—પ્રતિધ્વની માજવા લાગ્યો. પક્ષીઓ વૃક્ષોમાં ભરાવા લાગ્યાં અને ચીં ચીં કરતાં એક સરખો અવાજ કરવા લાગ્યાં. સર્વ પ્રદેશે લયંકર રૂપ ધારણ કયુ, શિકારી ટોળા ઘોડાપરથી ઉતરી ઘોડા હાથે દોરી આશ્રય શોધવા લાગી. એક ઝોટા ખડકની ઓથ લીધી, પણ તેઓ વરસાદથી બચી શક્યા નહી. એસાજીને તે પ્રદેશની સારી

માહિતી હતી-તેના મનમાં સંભાળને પૂણું ગફલતમાં રાખી
 વાધના પંજમાં પરખારો સપડાવવાનો હેતુ રમી રહ્યો હતો.
 બાહ્ય સૃષ્ટિએ જેવું તે વખતે ભયંકર રૌદ્રરૂપ ધારણ કર્યું
 હતું તેવુંજ તેના કાળા અંતરે પણ રૂપ ધારણ કર્યું હતું.
 તેના કુડા મનમાં અનેક તોફાન ઊછળી રહ્યાં હતાં. તેણે વર-
 સાદથી બચવા અશ્વોને પાસેના એક મ્હોટા વૃક્ષ હેઠળ બાંધી
 ત્યાં તેમના રક્ષણ માટે બે જણને રાખી બાકીના બધા પાસે
 થોડે દુર આવેલી એક ગુફાનો આશ્રય લેવા જવાની સૂચના
 કરી, સંભાળએ તે તરત સ્વિકારી. એસાજ સર્વેની આગળ,
 સંભાળ તેની પાછળ અને તેની પુઠે તેના બે નોકરો એ
 ક્રમે તેઓ ચાલતા હતા, ચઢાણ એકદમ સીધા—ઉભા ટોળા-
 વનું હતું. ઉપર ચઢનાં સર્વેને થાક લાગતો હતો, પડતા
 વરસાદથી પગ લપસતા હતા, પણ બધાનું આ ભયંકર
 તોફાનથી છુટકો થાય તે પર લક્ષ હતું. તેવા માર્ગના બીજાં
 સંકટો તેમને ભારી લાગતાં નહોતાં, અંતે મહા પ્રયત્ને તેઓ
 તે ગુફાના મુખ પાસે આવી પહોંચ્યા. ઘણા કષ્ટથી એક
 માણસ અંદર સરકી શકે એટલું બધું નહાતું તેનું મુખ હતું.
 અંદર પૂણું અધકાર પથરાઈ રહ્યું હતું—કાંઈપણ દેખાતું
 નહોતું. તેઓ જેમ તેમ મહામહેનતે અંદર ધુસ્યા. બહાર તો
 તોફાન પૂરે જોરથી વધવા માંડ્યું. વિજળીના ચમકારા-
 શ્રેણગર્જનાના કડકડાટ-તોફાના જેવા પ્રચંડ ધ્વનિઓ કરતા
 મંત્રી રહ્યા. હિંચા હિંચા પર્વત-સંજોપરથી ઘોઘી કરતા પૂર
 જોશથી પાણીના ઘોઘી પડવા લાગ્યા.

ધણે વખત વિત્યા બાદ તોફાનનું જોર કમી થયું. વાદળ વિખરાવા લાગ્યાં. વચ્ચે વચ્ચે મંદ મંદ સૂર્ય દર્શન થવા લાગ્યાં, અને થોડા વખતમાં તો અબ્ર પટલ ઉડી જઇ સર્વ આકાશ મંડળ સ્વચ્છ થયું. ગુહાના ખુણાઓ જરા જરા અંધુક અંધુક દેખાવા લાગ્યા, અને અંધકાર જરા કમી થયું. બહાર પણ કુદરત સ્થિર થતી ગઇ, ત્યાં પિલાળ મોહી-તાની નજર એક છેક અંદરના ખુણામાં ચમકતી આંખો પર પડી-તે શું છે, રાની ખીલાડો તો નહીં હોય ! તે જોવા તે ખુણા ભણી ગયો અને હાથમાં જે બચ્ચાં આવ્યાં તે લઇ અજવાળામાં આવ્યો અને લય વચ્ચે જુવે છે તો વાધનાં બચ્ચાં ! તેના માખાપ તેમને ત્યાં રાખી જંગલમાં શિકારની શોધમાં ગયાં હશે અને જે વખત જાય છે તેમાં આવવાં જોઇએ એવું તેને લાગતાં તે ખોલ્યો:—

“કમ જોત્યાળ, હવે શું વિચાર છે ! આ તો વાધની ગુફા છે-હવે અહીં રોકાવામાં ફાયદો નથી.”

ત્યાં સંભાળ ખેલી ઉઠ્યો:—“શું કહ્યું પિલાળ ? હં ! વાધથી ડરે છે, અરે આ શિકાર તો અચ્છો.”

પિલાળ હાથ જોડી ખેલી ઉઠ્યો:—“સરકાર, હું જરા પણ ડરતો નથી. પણ આપણી પહેલાં તૈયારી હોય અને પછી તે અંગ પર આવે તો સારું. આ ઠેકાણે એમજ ખેસી રહીયે. તો આપણા તો બારજ વાગી જશે. હાથ મારવા જેટલી તો પ્રશસ્ત જગ્યા જોઇએ-આપણે અહીં છીએ ત્યાં વાધ ધુરયો

તો ખચાવતો એકે આરો નથી ઉઠતા તે આપણો શિકાર ખનવા બદલે આપણેજ તેના શિકાર થઈ શું ! એજ મહાર કહેવું છે.”

સંભાળ:—“ત્હાર કહેવું કાંઈક વ્યાજબી લાગે છે.”

એસાળએ હવે પોતાનો વખત આવ્યો જાણી હાથ જોડી બોલી ઉઠ્યો:—“મહારાજ, મને આ વખતે એક સારી સુક્તિ સુઝી છે. ત્યાં સાંચે પેલું મોટું પીપરીનું ઝાડ છે તેપર હું આગળ જઈ ચડી બેસું છું. તેપરથી થોડું લાંબું સુધીનો પ્રદેશ દેખાય છે. કોઈ વાધબાધ આવતો નજરે પડે કે તરતજ તમને સીસોટી વગાડી ચેતાવીશ; પછી પેલી તરફ એક મોટો ખડક છે તે પર ચઢી જવાને પછુ તમને થણા સમય મળશે. ત્યાંથી નીશાન મારશો-પછી વાધનો ભાર શું ! તેતો મુવોજ સમજો ને.”

સંભાળ:—“એસાળ, આ ત્હારી સારી સલાહ છે-પહેલાં આ જગ્યા છોડી બહાર પડીએ, પછી વાધ અંગપર ચાલી આવે તો મેઢાનની વાત જુદી છે. તેની સાથે બે હાથ કરવા ત્યાં સારી સરળતા મળે. વાધના બચ્ચાને ઉપદ્રવ થાય તો તે વાધ ગણો છોડાય. અને તે જટલો છોડાય તેટલો તેનો શિકાર કરવામાં વધારે બહાદુરી અને ખુશાલી. ચાલો આપણે હવે આપણા તીરકામઠાં ઉપાડી અહીંથી નીકળી બહાર પડીએ.”

આવો ઠરાવ કરી જેતે પોતપોતાના હથીયાર ઉપાડવા લાગ્યા. તેઓએ શુદ્ધમાં આવતાંજ તીરકામઠાં ઉતારી જમીન પર મુઠક્યાં હતાં. તે પાછા ઉપાડવા લાગ્યા તો તેમના આશ્ચર્ય વચ્ચે તે ત્યાં ન મળે. તેઓ તપાસવા લાગ્યા તો

એક ખુશામ્ તેમનો પ-તો મળ્યો-વાધના બચ્ચાંઓ તેમના
તીરો સાથે રમતાં રમતાં ધસડી જઈ ભાતાઓમાંથી બધાં
તીરો કાઢી કાઢી દાંતથી કરડી કરડી તોડી ફેડી નાંખ્યાં
હતાં માત્ર એ ત્રણ તીરજ બાકી રહ્યાં હતાં: કેવો વિલક્ષણ
પ્રસંગ ! કેવી કમનસીબી ! હથીયાર શિવાય માત્ર હાથથીજ
વાધ સાથે લડવાનો પ્રસંગ આવી પડ્યો ! અહીં આવી રીતે
બધાની ત્રેષા ઉડતી જોઈ પોતાનો શિકાર હવે જરૂર વાધનો
શિકાર બનશે, પોતાનું ધણું દિવસનું વેર આજે લેવાશે,
એવું ધારતો, મનમાં પુલાતો એસાજ એકદમ જાણે કાંઈ
જાણતો ન હોય તેમ, તેમની નજર ચુકવી ખેંચી નીકળી
ઝાડપર ચઢી બેઠો. અહીં સંભાળ અને તેના સાથી ગુફા-
માંથી નીકળવાની તૈયારીમાં હતા ત્યાં ગુફાથી થોડે દુર
પુછડી હસાવતો હસાવતો એક મોટો વિકાળ વાધ
ધીમી ચાલે ગુફા તરફ આવતો તેમની નિરાસા વચ્ચે દષ્ટિએ
પડ્યો.

સંભાળ-“જેત્યાજી સંભાળો, હવે અઃ પક સાથે વગર
હથીયારે લડવા પ્રસંગ આવ્યો છે છુટકો નથી. શત્રુએ એકા-
એક આપણને સપડાવ્યા છે. આપણી પાસે પુટેલ પુટેલ
સામાન છે તેનાથી કામ લેવાનું છે. પણ બચ્ચાજી ત્હારે
અમારી સાથે કામ લેવાનું છે, જો તને પહેલી રામ રામીનો
સ્વાદ અખાડું છું.” એમ કહેતાં પોતાની કમાનને તીર લગાડી
વાધપર છોડ્યો.

તીર છુટ્યો-વાધની કાંધપર લાગ્યો. આચિંતા ધાવથી
વાધ ચમક્યો, વેદનાથી ચીસ પાડી ઉઠ્યો, કોંધથી ગળના

કરી ગુફા તરફ ધસ્યો. જોત્યાજી અને પિલાજીએ આગળ
 તાકા ઉપર ઉભવા અજી કરી પણ સંભાજીએ ડાળા ચઢાવી
 પોતા પાછળજ રહેવા સમ્પત તાકિદ કરી, તલવાર ખેંચી
 ધસ્યા આવતા વાઘ સાથે ટક્કર ઝીલવા તૈયાર થયો. ગુફામાં
 ખરેખર તેમની દશા અતિ વિકટ થઇ હતી, અંદર અધારમાં
 પુરું દેખાતું પણ નહોતું. ગુફાની ઉંચાઇ થોડી, તેથી તલવારનો
 ખરાખર ધા ધાય તેમ પણ નહોતું; તેમની અતિ વિપન્ન
 સ્થિતિ હતી. વાઘ ગુફાના દ્વાર પાસે આવી એક ક્ષણ બર
 થંબ્યો. પોતાના બચ્ચાં શત્રુને હાથ ગયલાં જોઇ જાંછડાયે,
 ભયંકર ગર્જના કરી આંખો ફેરવતો ગુફામાં ધુસ્યો. સંભા-
 જીએ સાથે તલવાર ધરી તેને અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો, તીક્ષ્ણ
 અસી તેના પ્રુલ્લા મુખમાં-તેની જીભમાં ધુસી લોહીની ધારા
 વહેલા લાગી, તે વધુ છેડાતો ધસ્યો, સંભાજીથી તેનો પ્રબળ
 વેગ રોકી શકાયો નહી, તે જરા પાછળ હઠ્યો. જુસ્સાના
 વેગમાં ગુફાની ઉંચાઇ થોડી છે તે વીસરી જઇ જોરથી તલ
 વારનો ધાવ કરવાં ગયો ત્યાં ઉપરના છત સાથે જોરથી તલ-
 વાડ અથડાઇ ખનનન કરતી જુદી જઇ તેના હાથમાંથી છટકી
 ગઇ. એટલામાં તો વાઘે તેના પર છલાંગ મારી. ત્યાં જગ્યા
 ધણી ટુંકી હોવાથી તેના સાથીઓ તેને મદદ કરી શકે તેમ
 નહોતું. વીર સંભાજી કાંઇ વાઘથી ડરે કે માંજ્યો નય તેને
 નહોતો. તેણે વાઘનો ધા પોતાની છાતી પર ઝોલ્યો; પંજો
 પડતાંજ મજબુત પકડી ખીન્ન હાથથી તેનું ગળું જોરથી
 દાખ્યું; અને અમાનુષી સામર્થ્યથી તેને એક હાથ જટલા
 અંતરે રાખી તેનો ખેત ખર લાવવા દીધો નહી.

વાધનો પંજો છાતી પર લાગ્યો હતો, તેના ધામાંથી ધડધડ લોહીની ધારા વહેતી હતી, તે વાધને સાથે નમાવતો ગુઠ્ઠીયે નમ્યો, આ જોતાં જોત્યાજીની આંખો ફાટી, સંભાજીથી પુઠેથી ધણી સંભાળથી તેણે વાધની પીઠપર તલવાર ખોંસી. વાધ વળી આ નવા શત્રુને જોઈ તેપર કુદવા મથ્યો પણ સંભાજીએ તેને અતિ બળથી મજબુત પકડેલો ઢોવાંથી તે ધુરી શક્યો નહિ. સંભાજીએ અતિ જોરથી તેનું ગળું દાબતાં તેનો શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યો, અને અતિ બળ કરી વીર સંભાજીએ તેને જમીનપર પછાડ્યો, અને હાંફતો હાંફતો બાબુએ હઠી મથ્યો. જોત્યાજીએ તેના પડતા શરીરપર પમ મુકી તેના મળામાં તલવાર ખોંસી દીધી. તે તડફડતો પડ્યો, પુનઃ તલવાર તેના શરીરમાં સોસરી ધુસી, તેના ગ્રાણુ હયાં.

સંભાજીની છાતીમાંથી ધણું લોહી વહ્યું હતું અને હજુ પણ વહેતું હતું. તેને કારી ધા લાગ્યો હતો, તેની આંખોએ તમર આવવા લાગ્યાં, આંખોએ અંધકાર લાગવા માંડ્યું, તેની નજર મરેલા વાધ તરફ રહી અને જોત જોતામાં તો તે ખેશુધ્ધ થઈ ગયો—તેના ઇમાની સેવકોને તેના જીવની ક્ષેત્રે બીતિ લાગવા માંડી—પણ પહાડમાં વસનારા માવલાઓને પહાડી આડપાલાની—વનસ્પતીના આપધીની ધણી માહિતી હોય છે. જોત્યાજી પણ તેમાં કાબેજ હતો, તરતજ પીલાજીને સંભાજીની સંભાળ સોંપી બહાર નીકળ્યો અહીંતહીંથી વનસ્પતી શોધી લાવી, બાબુના ઘાથમાંથી નીમળ જળ ભરી લાવી, વનસ્પતી વાટી તેની છાતી સાથે બાંધી, લાગ-લુગ વહેતું લોહી બંધ પડ્યું. થોડીવાર પછી સંભાજીને

શુધ્ધી આવી, તે જરા વધુ હુશીયાર થતાં સંભાળીને બેઠાએ તેને ગુફા ખંદાર કાઢ્યો. ખંદાર આવી એસાજીને જુમ પાડી તો તે મળે નહીં. ત્યારે સંભાળ હસ્તો હસ્તો બોલ્યો “આ બાપલો, ડરીને નાશી ગયો લાગે છે.”

જોત્યાજી:—“મહારાજ, એસાજી તો જીવ લઈ નાઠો છે, જ્યારે વાધ ગુફામાં ધુસ્યો ત્યારેજ તેને મેં પેલા આડપરથી ઉતરતાં જોયો, તે હુઆ જરા-તેના જોવા દોસ્ત અને તેના જોવા પ્રસન્ન-વખત જોનારો મેં ક્યારેએ જોયો નથી !”

સંભાળ હસ્તાં હસ્તાં:—“વાધની બુધ્ધિ અને વાધનું શીલ કાંઈ એવું હોતું નથી.”

જોત્યાજી:—“વાધને એવું શહાણુપણુ નહીં હોય, પણ આતો શહાણુ માણુસની બુધ્ધિની-ચતુરાઈ મેં કહી-સરકાર, હવે આપણે આસ્તે આસ્તે માત્ર કાપીયે તો ઠીક.” એટલું કહી તે બેઠે સેવકો સંભાળને પકડી ધીમે ધીમે હુંગર ઉતરવા લાગ્યા.

આ તરફ એસાજી વૃક્ષપર ચઢ્યો તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. ત્યાંથી તે ગુફામાંનો બધો તમાસો જોઈ શકતો હતો. વાધ જ્યારે ગુફામાં ધુસ્યો ત્યારે હવે આ ત્રણે સોબતીઓ અંદર પુરા ફસાયા છે તેમનો બચવાનો એકે ઉપાય નથી એવું જોઈ હવે પામતો આડપરથી ઉતરી ઉતાવળે હુંગર ઉતરવા લાગ્યો. હવે પોતાનો હેતુ આવી રીતે સહજ સિધ્ધીએ મળ્યો સમજી, આનંદ-હર્ષનું મનો રાજ્ય તેના દુષ્ટ મનમાં ચાલ્યું. પરખારો પોતાના બીજા સાથીઓને જઈ ન મળવું, અને થોડાં ઘણાં ચકકર મારી સંધ્યા થયા પછી

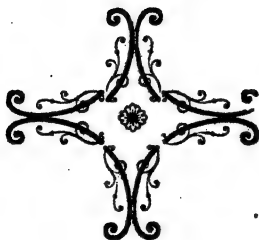
જવું અને રાજકુમારથી પોતે છુટા પડી ગયો અને તેને શોધી શોધી થાક્યો પણ તેનો પ-તો ન મળ્યો. વગેરે સમાચાર આપવાનો ફરાવ કરી તે રાનમાં ધુસ્યો. સંધ્યા થતાં તે પાછો ફર્યો. જ્યાં ઘોડા ખાંધ્યા હતા ત્યાં ખીન્ન મુખ રાખી આવ્યો, જુવે છે તો સંભાળ ઘોડાના ચારણમાપર પડ્યો હતો, સર્વે તેને વિંટાળી બેઠા હતા. તેમનાં મુખ ખીન્ન હતાં. તેને પીલાંજીએ સર્વ વાત કહી. તે સાંભળી તેને કેવળ હર્ષ વાયુ થયો. હવે તરતમાંજ પોતાનું વેર હિવાશે એવી આશાએ તેને પ્રલાવ્યો. પણ સર્વ હર્ષ, ઉભરો મનમાંજ સમાવતો આ ધુત્ અને ખીન્ન વદને સંભાળ પાસે ખમા, ખમા, કરતો ગયો.

તેને જોતાંજ સંભાળ હસ્યો અને બોલ્યો “આવો, આવો મ્હારા વીર એસાજ, આજે તમે તો ખુબ બહાદુરી દેખાડી હો !”

એસાજ “સરકાર, ભાગવામાં પણ બહાદુરી સમાયલી છે તો.”

સંભાળ, “પણ મને તો ત્હારી ધાસ્તી લાગતી હતી કે હજુ તું ન આવ્યો, તે રસ્તામાં વાઘ મામાનો તો તને ભેટા થયો નથીને! ત્હારી શોધ માટે મેં જે માણસ પણ મોકલ્યા છે. તું આવ્યો એ જોઈ મને ધીરજ વળી, પણ આજનો પ્રસંગ તો બહુ ભારી હતો. શ્રીભવાનીએજ મ્હારું રક્ષણ કર્યું. હવે આ જખમો મટતાં સહજ પંદરેક દિવસો થશે.” એસાજએ તેને ધીરજ આપી. એંટલામાં ઉપર કિલ્લાપરથી

મંગાવેલી એક ડાળી થોડાએક સીપાઇઓની દુકડી સાથે
 આવી પહોંચી. તે ડાળીમાં સંભાળને સુવરાવ્યો અને રાયગઢ
 તરફ કુચ કરી. જોત્યાજી ડાળી સાથેજ ચાલતો હતો, આડ-
 પાલાની ઔષધીથી તેને જરા આરામ થવા લાગ્યો હતો.
 રાયગઢમાં એક માસ પચીત તેણે બીજાનું સિવ્યું. ધીમે
 ધીમે તેને ફેર પડતો ગયો અને દોઢેક માસે પુણી રીતે તેની
 તખીયત પાછી ઠેકાણે આવી.

પ્રકરણ ૫ મું.

ધુતધુતાની કપટબળ.

સી તાતા અંગાર સમ, ઘી ઘટ સમ નર ધાર;
એ જે ના મેળાપથી, થાય અનથ અપાર.

મનકા રંગ કયસા, જીરમે મિલાવે વૈસા.

સંભાળ માંદપમાંથી ઉઠ્યો કે પુનઃ એસાજીને ધર પૂર્વ પ્રમાણે જવા લાગ્યો. તુલસીબાઈની મૂર્તિ તેના મનમાં રાત્ર દિવસ ઘોળાવા લાગી. તેની રડ લાગી. તુલસીબાઈ પૂર્વે તેને વચન આપી ચુકી હતી કે ‘બીજી વખત તમારો મનોરથ પૂર્ણ કરીશ’ તે વચન હવે લંબાવાય તેમ નથી અને લંબાવ્યાથી કદાચ તે વહેમાય અને સર્વ બાજુ ઉંધી વળે તેથી આ કાપટ્ય મૂર્તિ પોતાને વશ કરવા સંભાળીએ જે જે પ્રયત્નો કર્યા તેમાં ઉત્તેજન આપતી ગઈ. પોતાના પિતાના, પોતાના ભાવિ પતિના પ્રાણુ હરનારપર વેર લેવાનો પોતાનો એક સિદ્ધ કરવા કૃત્રિમ પ્રેમ દાખવતી ગઈ. આંતે જે વ્રત માટે સાધવીઓ પોતાનો પ્રાણુ પણ આપવા તૈયાર રહે છે તે વ્રતપર પાણી છાંડવા આ દુષ્ટા તૈયાર થઈ.

તેનો દુષ્ટ ભાઇ પણ પોતાની આખરની દરકાર ન કરતાં પોતાની બહેનના વિચારને મળતો થયો અને. કુમારની કામવાસના જે ઉત્પન્ન થઇ છે તેને પૂર્ણ કરી લાગ સાંધી વેર લેવા આ ધુત્તરોની બોડીએ દુષ્ટ ઠરાવ કર્યો અને તેમના તે દુષ્ટ કારસ્થાનમાં જે મુસલમાનો સાચિદાર થયા. આપણે આગળ વધીએ તે અગાઉ આ મુસલમાનો કાણ હતા તેની થોડી માહિતી આપીશું.

ઐરંમએ જે શિવાજીનો નાશ કરવા ધણો વખત થયાં પ્રયત્ન ચલાવ્યો હતો પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહીં અને શિવાજી દિવસાનું દિવસ બળવાન થતો ગયો. તેથી તેને ધણી ચિંતા લાગી. હવે તેણે તકરીબખાન નામના એક કુનેહબાજ ચાલાક સરદારને છુપી રીતે જઈ શિવાજીના રાજ્યમાં, દરબારમાં, કુટુંબમાં જે ગૃહચિહ્ન હોય તે શોધી કાઢી; તેના સત્તુઓને છુપી રીતે કળ-ચુકિતથી પોતા સાથે સામેલ કરી તેમની દ્વારા તેનો, તેના કુટુંબનો નાશ કરવાના હેતુથી થોડા હુશીયાર માણસો સાથે રવાના કર્યો. તકરીબખાને પોતાના પુત્ર એખ-લાસખાનને પણ સાથે લીધા. આ પિતા પુત્ર છુપા વેશે શિવાજીના રાજ્યમાં દરંતા ખાતમીઓ મેળવતા હતા. ધણુ દિવસ થયા પણ ક્યાંએ પુટ જોઇ નહીં. અંતે એસાજ સંભાળનો અંતઃ સત્તુ છે એવું ધણી મહેનતે તેઓએ જાણ્યું અને એસાજ સાથે ઓળખ કરી. ઉભયનો હેતુ એકજ હોવાથી તેમની મૈત્રી જામી. એક ખીજએ સપત લીધા અને તેઓ પણ આ ભાઇ બહેન સાથે સંભાળની ફાસલ કાઢવા બોડાયા.

આ સર્વ કારસ્થાનોથી અચાત સંભાળ નિષ્કપટપણે સર્વ સાથે ચાલતો હતો. કાપટ્ય નિરૂપણ ધૂર્તા તુળસીએ આ કામાંધ કુમારને કાપટ્ય પ્રેમથી બુલાવી આંધળો બનાવી દીધો. ધણો ખરો વખત તે તેને ત્યાંજ કાઢવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે તુળસીએ તેને દારૂની પણી લત લાડી. દારૂના અમલમાં તે હમેશા ધુંદ રહેતો. આ પ્રમાણે આ ધૂર્તાએ પોતાના મોહનાઅથી આ ભોળા રાજકુમારને વીંધી નાખ્યો, પોતાનો ગુલામ બનાવ્યો. સંભાળનું કુર્વતન, આ ઉભય ધૂર્ત ધૂર્તાનાં કારસ્થાનો નીમકહલાલ જોત્યાળ કેસકરના જળ્યામાં આવ્યાં. તે લાગ સાંધી વારંવાર સંભાળ જ્યારે શુદ્ધીમાં હોય ત્યારે અનેક પ્રકારે તેને સમજાવતો, વારતો પણ કામાંધને આ ઇમાની સેવકનું બોલવું વિષ સમાન લાગતું અને હસીને તેની વાત ઉડાવી નાંખતો.

સંભાળની પવિત્ર પત્નિ યેશુબાઇ શહાણી, મર્યાદશીલ, પાપબીર, સુશીલ અને શીલવતી હતી તેનો હવે નહાકનો આ દુષ્ટ છળ કરવા લાગ્યો. હરામ ચસકાએ પોતાની પવિત્ર સુંદર બાર્યાપરનો સ્નેહ-પ્રેમને વિસરાવ્યો. તે ખુલ્લે મને બોલે નહી, ધમકાવે, ડરાવે અને એકાદ ઉપદેશક સારાં શબ્દો તે બીચારી બોલે તો આ કામાંધ તેનો ભળતોજ અર્થ ઉઠાવી તેનાપર કોપીત થઇ આરોપ મુકે. આ પ્રમાણે પત્ની પત્નિ વચ્ચે વતન થતું મધુ. સાધવી સ્વામીના દુરુજોથી કંટાળી મનમાં મનમાં બળવા લાગી. કામાતુરાણાં ન મયં ॥ સજ્જા !! એ પ્રમાણે હમેશાં આ કામાંધ ધણું ખરું તુળસીના કીડા મંદિરમાં પડ્યો રહેવા લાગ્યો.

સંભાળના દુરાચારોની વાતો શિવાજી મહારાજને કાને પારંવાર આવવા લાગી. મહારાજ અતિશય ખિન્ન થયા. સંભાળ હાથથી ગયો-તદન બગડ્યો-પોતા પાછળ રાજ્ય ચલાવવા તે યોગ્ય નથી એવી મહારાજની ખાત્રી થઇ. તેમને અતિશય દુઃખ થયું ધણી કાળજી પડી. સંભાળને ધણી વખત ધમકાવ્યો, બાવા, છોકરા કરી એયું પણ તેના વત્તનમાં રતી માત્ર પણ ફેર પડ્યો નહી. કામીની અને વાણી એ એ દુવ્યસનનો તેનાપર જખરજસ્ત અમલ એટો હતો. શિવાજીએ અનેક વખત ઉપદેશ આપ્યો. મોરોપત, નિલોપત વગેરે મ્હોટા મ્હોટા મુત્સદીઓએ પણ વણા ધણો પચત્ત કર્યો પણ પથ્થરપર પાણી, તેથી કાંઈપણ ફળ મળ્યું નહી. અંતે તેને એકાદ ચઢાઈપર મોકલવાનો મહારાજે ઠરાવ કર્યો.

અહીં સંભાળની સ્થિતિ દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે બગડતી ગઇ, જેમ જેમ તેને સુધારવાના ઉપાયો ચાલતા તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે બગડતો ગયો. તુળસીબાઈની કાપટ્ય પ્રેમ જળમાં તે વિષયાંધ કુમાર પુરે પુરે સપડાયો. તે ઉભય ધુતધુતની અંદરખાનેથી તેનો નાશ કરવાની તજવીજ ચાલુ હતી, ત્યાં યોગાયોગ એવો આવ્યો કે સંભાળને આ ઉભય અંતઃ શત્રુથી આપો આપ ધણો લાંબો વખત સુધી દૂર થવું પડ્યું, અને આ ઉભય ભાઇ બહેન ને વેર લેવાનો એત લાંબાવવો પડ્યો.

કેકણમાં શીરંગીઓ અને જજીરાના સિદ્ધીએ શિવાજીના રાજ્યની સરહદપર ખુબ મડખડ મચાવી કેટલાક કિલ્લા સર કર્યા. કેટલાક હિંદુઓને જખરીથી વટલાવ્યા, કેટલાક દેવા

લયો તોડ્યાં, હિંદુ બીઓને પકડી ચલા વગેરે ભયંકર ખાત-
મીઓ આવવા લાગી. શિવાજીએ કરેલા ઠરાવ પ્રમાણે આ
કામગીરીપર સંભાજીની યોજના કરી. તુળસીની પ્રેમ જાગમાં
સંભાજી સંપૂર્ણ રીતે સપડાયો હતો તદ્દપિ તે ખરો વીર
હતો. તાખડતોખ પુર હોંસથી તૈયાર થયો, અને ઉત્સાહભેર
મ્હોટી ફોજ લઈ કોકણની સ્વારીપર નીકળ્યો.

પ્રથમ જંજીરાના સિદીપર સંભાજીએ હાથ ચલાવ્યો.
ખુષકી (જમીનપર) અને જલ માર્ગે બેઉ તરફથી સિદીપર
મારો ચલાવી તેને તાબે થવા ફરજ પાડી. પછી શીરંગીઓ
તરફ લક્ષ ફેરવ્યું. શીરંગીઓના ધણાં મામો છુટી નાશ કર્યાં.
ઔરંગઝેબનો સરદાર રણમસ્તખાન સંભાજીપર મ્હોટા સૈન્ય
સાથે ચાલી આવ્યો તેની સામે તુમુલ્લ યુદ્ધ કરી તેને હરાવ્યો.
શીરંગીઓ ફાંડાના કિલાને ઘેરો નાંખી પડ્યા હતા તેમનો ત્યાં
પરાજય કર્યો. આ ચઢાઈમાં સંભાજીએ ધણુંજ શાય્ દક્ષતા
અને ચાતુર્ય દાખવ્યું, તેણે શીરંગીઓની છેક ગોવા સુધી
પુઠ પકડી. તેમના ચાલ, કરંજ, વસઈ, દમણ વગેરે કિલ્લાઓ
ઝપાટાભેર સર કર્યાં. શીરંગીઓ ત્રાહે ત્રાહે પોકારી ઉઠ્યા
અંતે સુલેહની વાત ચલાવી અને ધણી નામોશીભરેલી સરતો
સ્વીકારી-મ્હોટી ખંડણી ભરી. આ પ્રમાણે પૂર્ણ રીતે મેળવી
વિજયી સંભાજી જયનાદ કરતો પુર્ણ ઉત્સાહથી પુર્ણ
દમામથી પૂનામાં દાખલ થયો. આ સ્વારીમાં જ્યાં ત્યાં તેની
ધણીજ વાહવાહ થઈ. તેના શાય્ કોશત્યની વાતો સાંભળી
મહારાજને પણ આનંદ થયો. પુત્ર હવે કાંઈપણ સુધરશે
એવું લાગવા માંડ્યું.

આપણે ઉપર જોઈ મંચા તેમ સંભાળી શીરંગીઓની પુઠે છેક જોઆ સુધી મંચે. આ ધાંધલમાં એક પંદર સાળ વર્ષની અતિ સાવણ્યવલી કુલીન બ્રાહ્મણની છોકરી સંભાળના હાથમાં આવી, તેનાપર આ વિપરી કુમાર મોહી પડ્યો; અને છુપી રીતે પોતા સાથે પુને લઈ આવ્યો અને પુનામાં પોતાના મિત્ર—ગુરૂ કપડી કબજી કલુપાના ઘરમાં સંતાડી. તે સમયમાં ભેદથી તેને વશ થઈ નહી, તેથી અધિકને અધિક આ વિષયાંધ તેનાપર મોહાંધ બન્યો. જેમ જેમ તેને પોતાની પ્રિયતમા બનાવવાના પ્રયત્નોમાં નિષ્ફળ થતો ગયો તેમ તેમ તેના તરફ તેની પ્રેમ જવાળા વધવા લાગી અને અંતે બળાત્કાર કરવા તૈયાર થયો. એટલામાં આ ઇત્યંબુત બાતમી શિવાજીને મળી. ત્યારે તેને અતિશય દુઃખ થયું. તરતજ એકદમ બે ઠારભારી અને મોડા શીપાઇઓ મોકલાવી મહારાજને આ બ્રાહ્મણ કન્યાને પોતાની સમક્ષ બોલાવી. તે કન્યા સળ સન્મુખ આવતાંજ નીચું મોઢું કરી ધીમે ધીમે રડવા લાગી. શિવાજી તેને આશ્વાસન આપતો બોલ્યો, “પુત્રી, તું જરાયજી શીકર કરતી નહીં! તું ડર નહીં, તું મ્હારી પુત્રી સમાન છે. ત્હારા સસરાનું ઘર કયે ગામ છે તે કહે પછી તને ત્હારે ઘેર સુખરૂપ પહોંચાડીશ.”

તણે પોતાની સર્વ હકીકત નીવેદન કરી. આ સાંભળી તેને વચ્ચાલંકાર આપી મેનામાં બેસાડી વીચાસુ સેવકો સાથે તેને સાસરે પહોંચતી કરી. તેના દેખતાંજ ભરદરબારમાં સંભાળની પુજાજી ફજેતી કરી. મહારાજને તેનાપર અતિશય ક્રોધ થઈયો હતો. “અરે દુષ્ટ ચંડાળ, તું મ્હારી પાછળ ગા

બ્રાહ્મણનું આવીજ રીતે પ્રતિપાલન કરશે કે શું ? તને તે આ કૃત્ય માટે દેહાન્ત શિક્ષાજ કરવી યોગ્ય છે. ચાલ, ચાલ્યો જ મહારી હજુરમાંથી—કાલે તારો જાહેર ન્યાય કરવામાં આવશે.” વગેરે શબ્દોથી ખુબ ધમકાવ્યો. સંભાળ પીતાનો કોપ બેઠ કંપી ગયો, ખીન્ન થયો, પરતાવા લાગ્યો. તેને ખાત્રી હતી કે પીતા કદાપી હવે પીતાનો ગુન્હો માફ કરશે નહીં. શિવાજીએ પણ તેને કડકમાં કડક શિક્ષા કરવા ઠરાવ કર્યો. કમળ કલુષો જેના ઘરમાં આ બ્રાહ્મણી સંભાળએ છુપાવી હતી તેને તેની જી કુટુંબ સમેત ગામજાર કાઢ્યો. આ કનોજીએ રત્ન કેવા પ્રકારનો હતો તથા પાછળથી સંભાળ તેને નાદે કેવો લાગ્યો હતો, અને તેની કૃપાથી સંભાળના કેવા હાલ થયા તે સર્વ વખત પર આપણે આગળ જોઈશું.

રાત્રિના થેશુબાઈને સાથે લઈ સંભાળ નાહો; અને મોગલોને જઈ મળ્યો. મોગલ સરદાર દિલ્લેરખાનને બેટ્યો. ખાને તેને ઘણું માન આપ્યું; અને અભયવચન આપ્યું તથા બાદશાહને તેને માટે લખ્યું. બાદશાહે ઉલ્લેખ તેને કેદ કરી દિલ્હી મોકલવા હુકમ મોકલાવ્યો. દિલ્લેરખાને સંભાળને અભયવચન આપ્યું હતું તેથી આ ફરમાનના ખાનગી ખબર મળતાંજ તેણે મુખત રીતે મદદ કરી સંભાળને નસાડ્યો. સંભાળને પીતાના આ દુષ્ટ કૃત્ય, પીતા-દેશ તરફના દ્રોહ માટે અતિશય પશ્ચાતાપ થયો. પીતા પાસે ગયો—પગે પડ્યો દીન વચનોથી માફી માગી—પીતાને દયા આવી—હૃદય પીગળ્યું—છાતી સરસો ચાંપી દયા દાખવી—અને નમ્ર વાણીથી ઠપકો આપી ઉપદેશ કર્યો, માફી કરી, પણ તે પીતાની ચાલચલત સુધારે ત્યાં સુધી પન્હાણા કિલ્લામાં તેને નજર કેદ રાખ્યો.

પ્રકરણ ૬ ઠં.

માતૃવધ.

“ વિનાશકાલે વિપરીત બુદ્ધિઃ ॥ ”

“શુભ તેવું વર્તન દિસે, કરિયે નહિ કદી કહેર;
- કસાઇને કર્યા વિષે, જનમ-જનમનું વહેર.”

(દિલ્લનન.)

શકે ૧૬૦૨ રૌદ્ર નામ સંવત્સર, રવીવાર ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૫ ને દિવસે રાયમઢમાં અતિશય ગડબડ મચી રહી હતી. લોકોનાં મન ઉંચાં થઇ રહ્યાં હતાં. સર્વેનાં ચહેરા પર ખીન્નતા છવાઇ રહી હતી, સર્વે ત્ર શોક ફેલાઇ રહ્યો હતો, સર્વ દીશાઓ સુન્ય થઇ ગઇ હતી અને કુદરત પણ લોકોના શોકમાં ભાગ લેતી હોય તેમ ખીન્ન લાગતી હતી, જ્યાં ત્યાં રડારોળ ચાલી રહી હતી. આજે ધણેજ અશુભ બનાવ બન્યો હતો. તેમનો પીતા-તેમનો રક્ષક, હિંદુ ધર્મ રક્ષક, પ્રતિપાળક પીતા, પુન્ય પ્રસિદ્ધ શ્રી શિવાજી મહારાજનો અવતાર સમાપ્ત થયો, અર્થાત્ તેમણે આજે કૈલાસવાસ કર્યો. લોકોને આ શોકજનક સમાચારથી અવશ્યનીય દુઃખ થયું. આવો પ્રભુ આગળ થયો નથી અને થવાનોએ નથી એવા બધાના મુખમાંથી ઉદ્ભાર નીકળવા લાગ્યા.

આ વખતે બહારની જેમ બહારે તેથી પણ વધારે શોક રાજ્ય મહેલમાં વ્યાપી રહ્યો હતો. શિવાજી મહારાજે થોડા

દિવસની મુઠ્ઠાની વ્યથા ભોગવી અત્યારે સ્વર્ગવાસ કર્યો હતો. મૃત્યુ પહેલાં થોડો વખત અગાઉ ગત પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેમ આ સ્વદેશ ભક્ત વીરે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર સંભાળના અત્યાચારથી કંટાળી પન્હાલામાં નજર કેદ રાખ્યો હતો; અને મરવા અગાઉ સર્વ કારભારીઓ સરદારને પોતા પાસે એકઠા કરી મહારાજે પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી. તેમાં પોતાની પ્રજાના સુખપર પાણી રેડી પુત્ર લોભના મોહ પાસમાં ખેંચાઈ સંભાળને ગાદીનો સ્વામિ બનાવવો. કિંવા પુત્રનું નુકશાન કરી રાજ ધર્મે અનુસરી પ્રજાના હિતપર લક્ષ્ય આપવું એ જેજ માગ તેને માટે રહ્યા હતા. પુત્ર પ્રીતિ અને સ્વદેશ પ્રીતિનું તેના અંતઃકરણમાં ધોર યુધ્ધ ચાલ્યું હતું, છેવટે એકના હિત માટે હજારોનું નુકશાન કરવાનું તેના મને કબુલ્યું નહીં અર્થાત સ્વદેશ પ્રીતિને જય મળી પુત્ર પ્રીતિ પરાજય પામી-ઉચ્ચ મનથી મહારાજે સર્વેને પોતાનો ઠરાવ સંભળાવ્યો. તેમાં સંભાળના હાથમાં રાજ્ય સત્તા જવાથી સમસ્ત મરાઠા રાજ્યનો ન.શ થશે વગેરે મક્કમપણે સમજાવી તેનો હક રદ કરી પોતાના કનિષ્ઠ પુત્ર રાજરામને ગાદી આપવા ઠરાવ્યું.

શ્રી શિવાજી મહારાજના અવસાન સમયે માતૃશ્રી સોયરાબાઈ સાહેબ, મોરોપંત પ્રધાન, નિલોપંત અમાત્ય, અન્નાજી-તો સચિવ, વગેરે સરદારો ત્યાં હાજર હતા. સર્વેએ મહારાજના છેલ્લા ફરમાનને મળતા થઈ “સંભાળ મહારાજને ગાદી ન આપતાં તેઓ જેમ છે તેમજ બંદોબ

સ્ત્રીમાં—નજર કેદમાં રાખી રાજારામ મહારાજને ગાદીએ બેસાડી રાજ્યતુલ રક્ષણ કરી રાજ્યકારભાર ચલાવવો—વગેરે મહારાજની આજ્ઞાનો અમલ કરવા હરાવ કર્યો અને તરતજ રાજારામ મહારાજના નામની દાહી ફરવી. ચામેર તેમના નામના લખોટા પાઠવ્યા.

પન્દાસાપર હવાલદાર બહિરજી નાઇક ઇંગ્લેન્ડ હતા, તેમજ સોમાજી નાઇક બંકી, કૃષ્ણાજી બંકી, અને હિરોજી કરબંદ હતા. તેમનાપર પત્રો મોકલ્યા—“અહીં આવી બેદ-સુકત પ્રસંગ બન્યો છે, સંભાજી મહારાજને ગળતામાં રાખી ખુબ સાવધપણે રહેજો, મહારાજના સ્વર્ગવાસના સમાચાર સંભાજી મહારાજનો બંદોબસ્ત કર્યા વગર જરા પણ ખંદાર પડવા દેતા નહી.” પણ આવી મોટી વાત છુપી રહે તેમ નહોતું. સંભાજીને કાને તે વાત હિડતી અથડાઇ તે પરથી રાયમદથી પત્રો લઇ આવેલ જસુસને બોલાવી દબરાવી પુછ્યું કે “આખા સાહેબ (શિવાજી મહારાજ)ની તબીયત કેમ છે? ખરું કહે નહી તો તને અહીંને અહીં મારી નાખીશ.” જસુસથી ધીરજ રહી નહી, તેણે સવીસ્તર હકીકત કહી. અતિશય દુઃખી થઇ તરતજ ખંદાર આવ્યા. કિલ્લેદારને બોલાવી મંજાવ્યો અને બધા દુર્ગરક્ષક સૈન્ય વચ્ચે બહેર ક્યું કે “રાયમદમાં દગો થયો છે. માતૃત્રી સોયરાખાઇ સાહેબ તથા અબ્દ પ્રધાનોએ રાજકારણ કરી અમારા કનિષ્ઠ બંધુ રાજારામને ગાદી આપી અમને કેદ કરવાનો બેત રચ્યો છે. આટે તેનો પકડો વિચાર કરવો જોઇએ.” સંભાજીતું સૈન્ય, તેની હિદાયતા વગેરે કારણોથી સૈનીકાની લાગણી તેના તરફ

દળેથી હતી તેથી તરતજ સૈન્ય તેની તરફેણમાં ફરી જઈ
 “સંભાળ મહારાજની જય” પોકારી અને સંભાળને એક-
 દમ પન્હાલાનો કબ્જો લીધો-હિરાળ ફરજંદ એકદમ કોકણ
 તરફ નાઠો. સોમાળ નાઇક અને સુર્યાળ કંકને તરતજ
 સંભાળને પકડી તેમનો વધ કરી કિલ્લાના રક્ષણની તૈયારી
 કરવા માંડી.

સૈન્યમાંથી ચુંદી કાઢેલ માણસો લઈ તરતજ અખાટાબેર
 સંભાળ નીકળ્યો, રાત્રિના જનાદન પંતની જાવણીમાંથી
 પસાર થઈ કાલ્હાપુરમાં ઓચિંતે આવી પંતને પકડી કેદી
 તરીકે પન્હાલા લાવ્યો. હંખીરરાવ મોહિતે સેનાપતિ શિવા-
 ળના પુત્રને જાણે એવું તેનું આ હિમતજયુક્ત કૃત્ય જોઈ
 આનંદ પામ્યો. તરતજ સંભાળની તરફેણમાં ફરી જઈ
 પન્હાલા આવ્યો. તે પન્હાલા આવી થયેલા કે એકદમ
 સંભાળને પન્હાલા છોડી રાયગઢ તરફ કુચકુચી. જનાદન પંત
 સુમંતના કેદયયાના તેમજ હંખીરરાવ મોહિતે સેનાપતિના
 સંભાળને મળી જવાના સમાચારથી સમગ્રમાં મડખડાટ
 મચી રહ્યો. રાયગઢનું ધણુંખર સૈન્ય સંભાળના પક્ષમાં ફરી
 ગયું. બંદોખસ્ત રહ્યો નહી. સંભાળ રાયગઢના પાયથાપર
 પાચાડ મુકાબે આવ્યો ત્યાં ધણા સરદારો હતા તેઓ તેને
 મળી મથા-તેમને લઈ કિલ્લાપર ચઢ્યો. ત્યાં સરનોખત,
 ચલાળકંક વગેરેએ સંભાળ મહારાજની પક્ષ લઈ તેને ન્હાની
 ખીડીમાંથી કિલ્લામાં દાખલ કરાવ્યો. મોખ સાવંત વગેરે
 દસ પંદર સરદારો સામે થયા તેમને કંતલ કયા અને સર્વ
 કિલ્લાપર મોતાનો ચોટી પકડેલ મેસાલો.

શ્રી શિવાજી મહારાજના કૈલાસવાસથી તે સંભાળ રાયમઠમાં હાખલ થયો ત્યાં સુધીની તેની રીતભાત—ચાલ ચલગત ન ધારી શકાય એવી હિમત ભરેલી અને સંતોષકારક હતી; અને જો તેણે આ તકનો લાભ લઈ ક્યાના ન્યાયના બહેરનામાં બહાર પાડ્યા હોત તો જે વીરતા હિમત અને જુસ્સો હાખવ્યો હતો તે તેના આગલા ગુન્હાઓની યાદ-દાસ્ત વિસરાવી દેતે; પરંતુ જેવા તે રાયમઠના દરવાજામાં હાખલ થયો કે તરતજ તેજ પળે તેના કુદરતી બદલવસનું જનુનીપણું—જંમલીપણું પૂર જુસ્સાથી બહાર પડ્યું. પેશ્વા મોરોપંત પીંગળે મુખ્ય પ્રધાન અને અન્નાજીદ-તો સચિવ ના મહેલ લુંટી તેમના હાથપગમાં બેડીઓ ઠોકી કેદમાં નાખ્યા. રાજરામ સાહેબને તરતજ પકડી નજર કેદ કર્યો. સોમાજી નાઇક બંકીના પુત્રને ટકમકી જુરજપરથી ધકેલી કડાલોટ કરી માયો. આટલું અધમકૃત્ય કરી ફર સંભાળ રાજ્ય-મહેલમાં ધુસ્યો; અને ત્યાં ન જાળવું ન માફ કરી શકાય એવું અધોર ભયંકર કૃત્ય કરી રાજ્યઅમલનું મંગળાચરણ કયું.

પોતાની અપર માતા સોયરાખાઇના અવાસ તરફ ધસી જઈ દાસીઓને કોલથી “બાઇ સાહેબ ક્યાં છે?” એવું પુછ્યું. દાસીઓ ખીચારી ભયથી થરથરતી અહીંતહીં નાસા-નાસ કરવા લાગી. સંભાળ સોયરાખાઇના ખંડમાં બબડતો ધુસ્યો, અને “તમે રાજ્ય લોભથી મોટા મહારાજને વિષ પ્રયોગ કરી માર્યા છે” એવા ભયંકર આરોપ મુકી બોલ્યો તેમ જીવ્હા છોડી ખુબ માલીપ્રદાન કરી પોતા સમક્ષ

ભિંતમાં ખાડો ખોદાવી સોયરાખાઇને ભિંતમાં જીવતી ચણવાનો અતિ અધમ હુકમ કર્યો. સોયરાખાઇની સ્થિતિ અતિ વિષમ થઇ. આસપાસની દાસીઓ, સેવકો આ નરપશુનો અમાનુષી હુકમ સાંભળી થરથરી ગયાં. સર્વેના નેત્રોમાંથી ઓધાર અશ્રુ પડવા લાગ્યાં.

સોયરાખાઇ પોતાની સ્થિતિ બરાબર જાણતાં હવે સંતાપ, ક્રોધથી, નીરાશાથી બળતી, ધ્રુજતી, બે હાથ લાંબા કરતી જુરસાથી ખોલી ઉઠી “અંડાળ, કુલાંગાર, મહાન શિવાજી મહારાજને ન લાયક પુત્ર, નરાધમ, હું તને ધીઃકાઈ છું. ત્હારાથી થાય તે કરી લે-મને પરવા નથી-મને હવે જીવવાની દરકાર નથી-દુષ્ટ કુલાંગાર માતૃહત્યારા, હું સારી રીતે સમજું છું કે તું અહીં મ્હારા તેમજ ત્હારા પિતાના વિશ્વાસુ સેવકોનાં લોહીનો ભુખ્યો આવ્યો છે તે તું રેડીશજ! ઓ લોહીના ભુખ્યા કુતરા, અમે મરશું પણ મહાન ઇશ્વરનો કોપ તેમજ માતા જગદંબા ભવાનીનો શ્રાપ ત્હારાપર જુટી પડશે અને ત્હાઈ કુતરાને મોતે રીખાઇ રીખાઇને મોત થશે!”

આ ભયંકર શ્રાપવાળાં વચનો સાંભળી સર્વે કંપી ગયાં.

નરાધમ સંભાળ સહેજ કમકમ્યો, પણ અડગ રહ્યો. ઘોર અવાજે ત્રાડી ઉઠ્યો;—“બસ, બંધ કર ત્હારી જીભ! ચલાવ જલદી આ દુષ્ટ ભુદીને ભિંતમાં ચણી નાંખો, માત્ર તેનું આ કાળું મુખ ખુલ્લું રાખજો કે તેનું રીખાઇ રીખાઇને મૃત્યુ થાય.” એટલું કહી આ નરાધમ સિવાજીની ધર્મપત્નિ-પોતાની માતાને ફર રીતે ભિંતમાં ચણાવી તેનું અદ્ધારપ

કયું. “હવે તમારા પુત્રને લઈ ખુશાલ રાજ્ય કરો.” એટલું કહી ખંડ ખઠાર સખત પહોરો રાખીને દુષ્ટ ચાલતો ગયો.

સાચકાળે પાછો આવ્યો તે વખતે નિરાધાર સોયરાખાઈની ચર્ચા અતિશય દુઃખીત અને લયભીત થઈ હતી. છતાં પણ તેના તરફ તીરસ્કારથી કોઈથી બોધું. ઉત્તરમાં દુરાત્મા સંભાળીને પુનઃ “હવે તમારા પુત્રને લઈ ખુશાલ રાજ્ય કરો.” એવું અટકાસ્ય કરી ખડખડ હત્યો અને ઘણા ઘણા અટકાસ્યો કરી આનંદ પામવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે સોયરાખાઈના ચહેરાપર પ્રેતકળા પ્રસરાતી ચાલી. દુષ્ટ અનેક રીતે તેને જીવવા લાગ્યો. એટલામાં તેની સુશીલ પત્નિ યેશુબાઈ ત્યાં આવી પહોંચી. બોધાર અશ્રુ સાથે સંભાળીને આ દુષ્ટ અધોર અમાનુષી કૃત્યમાંથી પાછા હટવા, સોયરાખાઈને મુક્ત કરી તેની સારવાર કરી તેના આશીર્વાદ મેળવવા ઘણે પ્રકારે સમજાવ્યો, વિનવ્યો પણ તેની કાંઈ પણ અસર આ નરપિશાચ પર થઈ નહી. ઉલટી તેને ધમકાવી કાઢી અને “રાજ્ય પ્રકરણમાં સ્ત્રીઓએ નાહાક માથું ધાલવું નહી” વગેરે કહી એકદમ ચાલ્યા જવા ફરમાવ્યું.

યેશુબાઈ હતાશ થતી બોલી ઉઠી:—મહારાજ, મહારાજ, આ કેર મા કરો! અરેરે, ઇશ્વર આ સાંખી શકશે નહી. માતૃશ્રીપર આ જીલમ—અરે દુનિયા શું કહેશે? તમારું આ અમાનુષી કર્મીલું કૃત્ય દુનિયાની નજરમાં—ઇશ્વરની નજરમાં તમને પતીત હલકા પાડશે. મહારાજ મારું સાંભળો, અરે જરા સાંભળો! દયા, દયા! હું કરમરું છું, યાચના કરું છું, હું આપ પાસે માતૃશ્રીની જીંદગીની પદર પસારી બીખ,

અરે બીજા માયું છું-બકાલા, આટલું મ્હારું થું નહીં
માનો !”

સંભાળ કોધથી બરાડી ઉઠ્યો. “થેથુ ત્હારું છું જરા
પણ સાંભળનાર નથી. ચાલીજા અહીંથી.”

થેથુખાઇ, હીમતથી બોલી:-હું નહીં જાઉં. જોઇએ તે
કરો, અને પણ મારી નાખો મ્હારી અરજ તમારે સાંભળવીજ
પડશે. મહારાજ, હું દયા માયું છું. હું ન્યાય માયું છું.
આ ન માફ થઇ શકે એવું અધાર અનર્થ કરો છો, તમારાં
આજકાલનાં કૃત્યો આ હેવાનીયાત ભરેલાં અધાર કામો
તમારા નામને, તમારી કીર્તિને, કુળને કલંક લગાડે છે.
મહારાજ, હવે ધણું થયું. માતૃશ્રીને પગે પડો, માફ માગો,
તેમના આશીર્વાદથી ફળશો-પ્રલશો-સુખી થશો ! આ દુનિ-
યામાં નામ કાઢશો-સર્વે—”

એટલામાં વચ્ચે સંભાળ બરાડી ઉઠ્યો “ચુપ, જા, જા,
હવે બહુ ડાહીલી થઇ છે તે જાણ્યું ! મુખી ક્યાની ?”

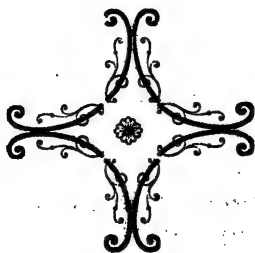
“ભલે, મુરખ તો મુરખ, પણ આટલું તો તમારે સાંભ-
ળવુંજ પડશે. તમારા પીતાના વિશ્વાસુ સેવકોપર આ જુલમ,
અદ તમારી માતાપર આ ત્રાસદાયક કંપાવનાર જુલમ,
એ આપને જરાપણ જાણતું નથી. આ જુલમી હવસ, આ
નીચ જંગલીપણું તજી આપની શુદ્ધ ઉઘાડી હજી નામના
કાઢો-આપ સમર્થ છો. મહાન શિવાજીના પુત્રને જાણે એવું
કૃત્ય કરો-ઝનુની વેરને પડતું મુકી દેવાથી માન્યથી, કામ લ્યો.
પણ હાય ! મ્હારા નિશાસો ! મ્હારાં અશ્રુઓ ! અરે મ્હારાં
દુઃખનાં નકામાં અશ્રુઓ ! તમે પડો નહીં ! તમારો આ પાપણ

હૃદયપર કાંઇપણ ઉપયોગ થવાનો નથી, તમે નહાકનાં પડા
 છે ! મારું હૃદય ફાડી નાંખતું દુઃખ મહારા અવાજને ગુંગળાવ
 નહિ, મને બોલવા દે ! અરેરે મહારાજ, હું એટલુંજ માગું
 છું—આપને ચણે પડી એટલુંજ માગું છું કે ક્યાંથી કામ
 લ્યો, વિચારો—યશસ્વી થાઓ—આ ભયંકર બનાવો, આ અધોર
 કૃત્યો આપ શિવાય બધાનાં હૃદયોને કમકમાવે છે, સ્વામિ,
 આવા કુર, આવા નિર્દય, પાપાણુ હૃદયના આવા નિષ્કુર કેમ
 થયા ? જીવો, જીવો, આ કોને આપે ભિંતમાં ચણી છે—
 પ્રત્યક્ષ આપની પૂજ્ય પવિત્ર માતૃશ્રી, અરે શિવાજી મહારાજની
 ધર્મ પત્નિ ને—જરા વિચાર કરો, આંખ ઉધાડો, આ અધમ
 પગલાંથી પાછા હટો ! અરે લોહીના લુખ્યા ન બનો ! ઓ
 ઇશ્વર, ઓ જગદંબા ભવાની ! તેં મને આની પત્નિ—સેવક
 બનાવી છે, તે તેની જીંદગી—તેના નામને, કીર્તિને કલંકીત
 થતી બચાવવાને—મેં મહારી ફજ, મહારો ધર્મ બજાવ્યો છે.
 મહારાજ, હજી માનો, આ રંક દાસીનું આટલું માનો—
 તમારાંપર, તમારાં બચ્ચાઓ, વંશજોપર આજે આ રેડાતા નિર્દોષ
 લોહીના શ્રાપો—દુઃખો—આફતો પડતી બચાવો ! આ પાપનું
 મહા ભયંકર પરિણામ આવશે. હજી ચેતો, સાવચેત થાઓ !
 અરે, આ આંખો હવે આવા ભયંકર દેખાવો બોધ શકતી
 નથી—આપને આ જાણતું નથી—ખરી બહાદુરી—વીર શ્રી ક્યા
 દાખવવા—”

સંભાળ જીંદગતો વચ્ચે ગળું ઉઠ્યો “બસ, બંધ કર
 લહારી હવારી—ધણું સાંભળ્યું—બેવકુફ સ્ત્રી, ચાલી જ અહીંથી.”

છેડાતી યેશુખાઇ બોલી ઉઠી “બસ હવે હદ આવી રહી. મહારાજ તમે નિર્દોષ છો, આ જાનતું નથી. તમારા અમાનુષીક કૃત્યોથી તમે હવે માનુષીક લાગતા નથી. હું જાઉં છું પણ યાદ રાખજો કે આ પાપનું ભયંકર પરિણામ આવશે. અરેરે, અરેરે, ઓ ઇશ્વર!” આટલું બોલતી ચોધાર અટ્ટે પાડતી નિશ્વાસ નાખતી સાધ્વી યેશુખાઇ ત્યાંથી ચાલતી ચઢ. દુષ્ટ સંભાળએ તેની પાછળ તીરસ્કાર યુક્ત નજર ફેંકી બડબડયો “મુખ, ઉધત સ્ત્રી-હં પીડા મ્હા!”

લિંતમાં ચણ્યાને ત્રીજે દિવસે સાયંકાળે કંઠાળ નીરાધાર નિર્દોષ સોયરાખાઇએ પ્રાણ છોડ્યા તે ખબર પડતાં તેને જહાર કઢાવી સંભાળએ દહન ક્રિયા કરાવી.

પ્રકરણ ૭ મું.

સંભાળનો ભુલમ.

“ઉપદેશોહિ મૂર્ખાણાં પ્રકોપાયનશાંતયે ”

x

x

x

“દુર્મત્રી રાજ્ય નાશાય ”

સવૈથો.

લક્ષ્મણની માંઠકુ કપુરકે રસમે, બાર પચાસકે ઘાઇ મંગાવો;
કેસરકી પુટવેદેકે અર, ચંદન વૃક્ષકી હાય સુકાવો;
બટમોઝરામાંહી લપેટ ધરી, ઓહી ખાસ કુખાસહી આવેજ આવે;
એસે હું નીચકી સંગત, કાટી ઉપાય કુટેક ન જાવે.

ત પ્રકરણમાં જોઇ ગયા તેમ સોયરાખાઇનો
ગાંધી રીતે વધ કર્યા પછી તેની તરફના બધા
અમલદારો અને સરદારોનો ફર રીતે વધ કર્યો.
શિવાજી મહારાજે કરેલ વ્યવસ્થા એક
બાબુએ રહી અને ઉપલાં બાયંડર કૃત્યો થયા, પાણીથી ખુબ
ભરેલા પુવારો હોય તેપર કેટલોક વખત હાથ દાખી રાખીયે
અને પછી હાથ કાઢીયે ત્યારે જોમ તે બેવડા જોરથી ઉડે છે
તેથી સંભાળની સ્થિતિ થઇ. તે કારાગૃહવાસમાં જાતામાં
હતો ત્યાં સુધી તેનાં સર્વ દુર્વ્યસનોપર દાખ બેડો હતો,
પણ પાછો બાંધીમાંથી છુટતાંજ સંપુર્ણ સ્વતંત્ર સન્તા

મળતાંજ તેણે એકદમ પુર જોસમાં ઝાંઝાવ્યું. તે હવે મલપાન અતિશય કરવા લાગ્યો. લાગલોજ કબજી કલુપાનો તેને બેટો થયો. કબજીનાં હાથમાં કળસુત્રી પુતળા પ્રમાણે નાચવા લાગ્યો. શિવાજીના જીના વિશ્વાસુ દુશીયાર મુત્સદીઓ સેવકો પર પહેલાં પમથીયાં તરિકે ગદા ચલાવી ઉમતા, અધમતાથી બસો મ્હોટા સરદારોને મારી પ્રલય કર્યો.

આ પછી શિવાજીના વિશ્વાસુ બાળાજી આવજી ચિટણી-સના પુત્રપર ગદા આવી. તેને મારવા હુકમ કર્યો. કેદ થયેજ વૃંદ્ધ બાળાજી આવજીએ તરતજ હાથ જોડયાને વિનંતિ કરી કે “મહારાજ, પહેલાં મને મારો, પછી મ્હારા પુત્રને મારો એ ન્યાય કહેવાશે.” એવો આમલ કર્યો. કુરતાથી હસતા નરપીશાએ તેની નિર્જાત્સના કરી તે બેઉ પીતાપુત્રને હાથીના પગે બાંધી મરાવી નાંખ્યા.

સંભાજીના આવા ભયંકર જીલમોથી બધા દુઃક સમયમાં કંટાળી ગયા. તેની જીદમી સત્તા પુણ્યપણે બેકદ રીતે શરૂ થઇ. કબજી કલુપાના હાથમાં તે સંપુણ્ય હતો અને પોતાના જવાજ તે બીન અનુભવી પ્રધાનની મદદથી રાજ્યની લગભગ હાથમાં લીધી. વીસ વીસ પચ્ચીસ પચ્ચીસ વર્ષના બીન અનુભવી યુવકોને જોખમના ઓધા આપ્યા અને શિવાજી મહારાજના વખતના જીના લોકોને દૂર કર્યા. દુબોટા, મુર્ખો, દારૂબાજો, અને સેતાનોને પોતાની આસપાસ રાખ્યા અને માણસને મારવો તે તો મન્છર આંચક કચડવા બરાબર છે એ નીતિશાસ્ત્ર મહણ કયું. પોતાની સંપત્તિ રાજ્યસત્તા જોઇ જળી ગયો અને ન કરવાનાં અધમ કૃત્યો છોડ્યોક કરવા મંડ્યો.

ચીટણીસનો નાશ કર્યા પછી સંભાળએ કેદ કરેલ
 ચેશ્વા મોરોપત પીંગલે અને અન્નાળ દતો સચિવને દર-
 બારમાં બોલાવી મંગાવ્યા. આજે તેમની જાહેર તપાસ થનાર
 હતી. નરપશુ સંભાળ પુર દમામથી પોતાના પ્રિતાની અતિ
 પવિત્ર ગાદીપર બીરાજ્યો હતો. કબજા કલુપા પ્રધાનપદની ગા-
 દીપર બેઠેલો હતો, અને નવા નીમેલા કારબારીઓ, સેનાનીઓ,
 સરદારો પોત પોતાને સ્થળે બસાયા હતા. આજે દરબારનો રંગ
 ચોરજ હતો. એક ખુણાપર હાથ પગમાં બેડીઓ ઠોકેલ
 શિવાળ મહારાજના અતિ વિશ્વાસુ પ્રધાન અને સચિવને
 એક સાધારણ યુનેહગાર પેઠે ઉભા રાખવામાં આવ્યા હતા. આખ
 સભામાં કોઇ સારા કે સ્વતંત્ર વિચાર દર્શાવનાર તથા અનુ-
 ભવી માણસ નજરે પડતો નહોતો. લગભગ બધા યુવાન
 બીન અનુભવી અને મુખ્યત્વે કરીને સ્વછંદી, દુરાચારી, દારૂડીયા
 અને હામાં હા મેળવનારા હાજ્યા વ્યસનીઓજ દેખાતા
 હતા. માત્ર કોઇ કોઇ જોત્યાજ જેવા વિશ્વાસુ સ્વામિનું
 હીત જાણનાર જણાતા તેમને મહારાજની આ સ્થિતિથી
 આંખોમાં અશ્રુ આવતાં. રાજ્યની પડતી તે સ્વામિભક્ત
 સેવકોને નજીક લાગતી પણ તેઓ નિરપાય હતા. સંભાળ
 પાછળ હાથમાં ચવરી લઇ તેની માનીતી પ્રિયાનો બંધુ તેના
 દુષ્ટ કાર્યોમાં મુખ્ય ભાગ ભજવનાર દુષ્ટ એસાજ ઉભો હતો.
 તેના તથા કબજા કલુપાના હાથમાં સંભાળ પુણ્યપણે હતો.
 તે દુષ્ટ રાહુ કેટલી જોડીને તેને સંપુર્ણ મહણ લાગ્યો હતો.
 તેમાંથી તે છુટી શકે તેમ નહોતું અને તેનો કેવો ભયંકર
 નાશ થયો તે આપણે આગળ ઉપર જોઇશું.

દરબારમાં નાચ શરૂ થયો, મઘના નિશામાં ચક્રચુર ચયેલ સંભાળ ગાદીપર પડ્યો પડ્યો ડોલવા લાગ્યો. જાણે એટલું હળુ ઓછું હોય ત્યાં ખીલું મઘ લીધું. દરબારમાં મઘના પ્યાલાપર પ્યાલા ઉડવા લાગ્યા. મઘની લહેરમાં રંગીલા સભાસદો “વાહવા, વાહવા ! હોનેદો ! ચલનેદો !” કરવા લાગ્યા, ડોકાં ધુણાવવા લાગ્યા, ગાયન પુણું થતો ન થતો ઘેનમાં ડોલતા રાજાએ કેદીઓને પોતાની સમક્ષ લાવવા ફરમાવ્યું. વૃદ્ધ, નીર્દોશ અને સ્વામિનિષ્ઠ પ્રધાન તથા સચિવને તખ્ત સન્મુખ ઉભા કર્યા દર્શુણી દુષ્ટ દરબારીઓ તેમની અનેક પ્રકારે મરકરી હઠા કરવા લાગ્યા.

મહાન શિવાજીના આ આતેશય વિશ્વાસુ મંત્રીઓથી આ દેખાવ સહન થઈ શક્યો નહિ. તેમણે કોઈપણ દિવસ આવું અપમાન, આવો દેખાવ જોયો નહોતો, સાંખ્યો ન હોતો. તેઓ ખરા સ્વદેશભક્ત, ખરા સ્વામિનિષ્ઠ સેવકો હતા. તે સ્વદેશ વત્સલ કારબારીઓની આંખો આ નાશનો અર્થસુચક દેખાવ—મહા પ્રયત્ન કરી શિવાજી મહારાજે મેળવેલ મહાન રાજ્યનો નાશ તેમને હવે નજીક લાગ્યો—તે નાશનો દેખાવ તેમની આંખો સામે તરવા લાગ્યો. તેમના નેત્રોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં.

તેમની હઠા કરતાં અનાજ હતોને સંખોધી સંભાળાએ મ્હોટે અવાજે કહ્યું:—“કેમ સચિવ સાહેબ, કુશળતો ખરા ! અહાહા નીમકહલાલી તો તમારામાં ખુબ વહી જાય છે ને ! કેમ મ્હારો હક જુઝાવી તે દુષ્ટ સોયરાના પક્ષમાં મળી જઈ પ્રથમ રમી મુખ નાશન હોકરા રાજસભને ગાદી અપાવવી

હતી નહીં ! આ ન્યાય-આ રાજ્ય નીતિ ક્યાંની-એણે,
એણે ! એ પૈસાના મુલામ, નિમકહરામ ! અમારા વડી-
લનું નિમક ખાધું તે તેમના સ્વર્ગવાસ પછી તરતજ ખુબ
સારી રીતે દેખાડ્યું ! એ બુદ્ધ, કંગાળ ! તું કેટલો બધો
અવિષ્ટ હ-મ-ત થયો કે હિમ-તથી અમારા હક પર લાત
મારી રાજરામને ગાડી પર બેસાડ્યો ! વાહવા ! વાહવા !
આજ ત્હારી નિમકહલાલી ! આજ ત્હારી સ્વામિનિષ્ઠા !
વાહ ખુબ ! દુષ્ટ, ધુતારા ! ત્હારો બધો મદ મ્હારો હિતેચ્છુ
ખરો સ્વામિભક્ત પ્રધાન કલુષા હમણાજ ઉતારશે.”

આ સાંભળતાંજ વૃદ્ધ સચિવ ક્રોધથી કંપતો કહેવા
લાગ્યો “મહારાજ ! તમે મને મારી નાખવા માંગો છો તે
હું સારી રીતે જાણું છું. હું મૃત્યુથી જરા પણ ડરતો નથી.
મરવા તૈયાર છું, પણ યાદ રાખજો કે અધોર કૃત્યો જે હાલ
તમે ખરાબ દુષ્ટ હેવાનીયાત સલાહોથી કરવા માંડ્યા છે,
તેથી અંતે તમે અતિશય પરતાશો. તમારું, અરે આ મરાઠા
રાજ્યનું માહું અવિધ્ય નજરે પડે છે ! શ્રી શિવાજી મહારાજના
વિશ્વાસુ સેવકોને ત્યજી તેમનો નાસ કરવા તું આજ ત્હારા
આ નીચ સલાહકારોના બરમાલ્યાથી તૈયાર થયો છે—અમને
મારી નાખાવ તે પહેલાં એ અનાચારી રાજા વિચાર કર.
અરે ત્હારાં આ અધમ કૃત્યોથી અમે સહા મહેનતે ખાંધેલી
આ મહાન મરાઠી રાજ્યની ઇમારત એકદમ ધસણી જશે.
ત્હારે માથે બૈર-મજેળ જેવો સળળ સજ્જ મને છે. વિચાર
કર સંભાળી ચાલવું એકદમ. આ કરપીણકામોથી સારું નહીં
થાય. અમે જે કાંઈ કયું હવું તે ફક્ત તમારા પવિત્ર પિતાની

છેલ્લી ઇચ્છા-છેવટના ફરમાન પ્રમાણેજ-તે તમને સારી રીતે જાણુતા હતા. મરાઠી રાજ્યને તમારી જીલ્લાની જીલ્લામાંથી બચાવવાનેજ તેઓ આ વ્યવસ્થા કરી ગયા, પણ અમારા દાવ હેઠા પડ્યા; અને દેશના કમલાગ્યે આપ અત્રે બિરાજ્યા ! આપ અમારા અન્નદાતાના વડિલ પુત્ર અત્યારે અમારા મહારાજ ખરા-પણુ અમારું વૃધ્ધિનું માની સુધરે-નીચ સલાહકારોને ત્યજી રાજ્ય આજ્ઞાદ કરો. મોટા મહારાજને પગલે ચાલી ઉજવળ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરો. જીવો-વિચારો. અમે અમારી ફરજ બજાવી છે તે માટે અમે હજુ પણ મગરૂબ છીએ. ઓ હતભાગ્ય નૃપતિ ! આ અધમના પાપે તું પાપમાલ થઇશ. એત, હજુ પણ વખત છે. આ ચંડાળને દૂર કર-ત્હારા પવિત્ર પિતાના કારભારીઓ-સેવકોને પુનઃ ત્હારી સેવામાં લે ! જો-વિચાર ! આ નીચ રાજ્યપર ધાર આપતિઓ લાવી ત્હારું મરાઠા રાજ્યનું ખેદાનખેદાન કરી નાખશે !”

કબજી કલુષો વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો “હજુર, સરકાર ! આ મરજીને કાંઈ આવેલો જુદો, મરજીમાં આવે તેમ બકબકાટ કરશે. શું આ નીમકહરામોને પુનઃ લાવી આપે પુનઃ પન્દાલામાં પુરાવું છે. તે બધા રાજારામની પક્ષના દુષ્ટ ધુતારા અને લુંટારા છે. તેમની સલાહથીજ મોટા મહારાજે આવું કયું હતું તે આપ જાણો છો. હવે વધુ ખોટી ન થતાં આ જુદા માટે કાંઈ આજ્ઞા થવી જોઈએ.”

સંભાળ દાંડના ખાસા ઉડાવતો દાંડની ધેનમાં બોલી ઉઠ્યો “બરાબર છે, મહારા પ્હાલા પ્રધાન, ત્હારું કહેવું મથાથ છે !

જુવે છે શું! આ અતિ વાચાળ યુદ્ધ નીમકહરામીને તું જોઈએ તે કર-તું જે કાંઈ શિક્ષા કરે તે મેંજ કર્યા બરાબર છે. જા, મ્હારો પુણ્ય હુકમ છે.”

૪૬ મોરોપંત આટલો વખત આ ફૂર નાટ્ય મુંગા મુંગા જોઈ રહ્યો હતો, તેનાથી હવે વધુ વખત મુંગા રહેવાયું નહીં, જેવો કબજી કલુષો હુકમ કરવા જતો હતો તેવાજ તે ક્રોધીત થતો યોલી ઉઠ્યો:—“સજુર, ચંડાળ!” કલુષો હબકી થઈ ગયો. સંભાળ તરફ ફરી મોરોપંત યોલ્યો:—“મહારાજ! મ્હાસ રંકનું—આ તમારા પરમપવિત્ર પિતાના એક વખતના વિશ્વાસુ મોરોપંતનું સચિવને કાંઈપણ શિક્ષા કરે તે પહેલાં સાંભળો. આપ હવે બ્રહ્મહત્યા કરવા તૈયાર થયા છો. હિંદુ યજ્ઞ મલેચ્છનું કૃત્ય કરે છે. આ ન્યાયી તખ્તપર દેશનાં દુર્ભાગ્યે ખીરાળ આપના વિશ્વાસુ સેવકોનો નાશ કરવા તૈયાર થયા છો. અરે અમને મારશો એટલુંજના—તેની અમને જરા પણ પરવા નથી—અમે મરવા તૈયાર છીએ. અમારાથી આ નાશ—આ રાજ્યનો નજીકમાં આવેલો પ્રલય જોવાશે નહીં. તે પ્રલય પહેલાંજ ઉપડી જઈશું એટલો માત્ર આનંદ છે. જુવો વિચારો! આ અધાર કૃત્યોથી તમારું નિકંદન થશે. જુવો અરે——”

ત્યાં વચ્ચે કલુષો યોલી ઉઠ્યો “અરે હવે જાણ્યા, જાણ્યા—મ્હોટા સ્વામિભક્ત છો તે! બધું એમજ રાખોને! અમને બધી ખબર છે. ખરા સ્વામિભક્ત હિતેચ્છુ હતા ત્યારેજ વડીલ પુત્રનો હક બાબુએ રખાવી નહાના પુત્રને

ગાદી અપાવવા તઇયાર થયા ! એ ન્યાય-રાજ્યનીતિ ક્યાંની !
કયા શાસ્ત્રને આધારે ! આવ્યા મ્હોટા સ્વામિભક્ત ! દંભા,
ધુતારાઓ ક્યાંના !”

છેડતો મોરોપંત બોલી ઉઠ્યો, “ઓ દુષ્ટ નરપીશાચ !
ધીઃકાર છે તને, ધીઃકાર છે ત્હારા માતપિતાને કે જેણે
ત્હારા જેવા અધમ કુલાંગાર રાક્ષસને જન્મ આપ્યો ! તું ન
સમજતો કે આવો ભયંકર નાશ કર્યા પછી તું સુખ ભોગવીશ.
યાદ રાખજે કે ત્હારું જીવે હાલે મોત થશે. ત્હારા શબને
કુતરા વરૂંઓ ચુંથશે. અમે જાઉં જાઉં કરતા હતા, ત્યારે
દુષ્ટે બોળા મહારાજને ભમાવી અમારા નાશની તૈયારી કરી.
એક રીતે ત્હારો અનંત ઉપકાર કે અમારે દેખવું નહીં
અને દાઝવું નહીં; નહીં તો વળી જો જીવતા રહેત તો મરાઠી
રાજ્યનો નાશ થતો જોઇ દાઝવું પડત. નિર્દય, ત્હારું ક્યાંએ
ભલું થશે નહીં.”

ત્યાં વચ્ચે સાંભાળ બોલી ઉઠ્યો;—“મોરોપંત, સુંગા
રહો—અમે તમારું જરા પણ સાંભળવા માંગતા નથી. તમને
ખબર નથી કે તમે કેાની સમક્ષ છો. મનમાં આવે તેમ બકે
જાઓ છો—મ્હારા વિશ્વાસુ પ્રધાનનું અપમાન તે મ્હારુંજ
અપમાન, સમજ્યા, એનાં કડવાં ફળ આપવાં પડશે:—

મોરોપંત:—“મહારાજ આથી વધુ તે કંઈ શિક્ષા થનાર
છે. મારી નાંખો, મરવા તૈયાર છીએ. પણ જીવતો છું ત્યાં
સુધી તો બોલીશ ને બોલીશજ—ઓ માતૃહત્યારા રાત્રી ! હું

જાણું છું કે તું માતૃહત્યા કરતાં પાછો હૃયો નહીં તે બ્રહ્મ-
હત્યા કરતાં પણ હઠીશ નહીં. અરેરે ! અમારા હૃતભાગ્ય કે
ત્હારા જોવો ગાદીપર આવ્યો. રાજા હજી એત-આ શિવાજી મહા-
રાજના પુત્રને જાણતું નથી-ક્યાં શિવાજી અને ક્યાં તું !
અરેરે, શું હજી પણ ત્હારી કૂરતાની બચાંકર હૃદ આવી રહી
નથી ! શું નાશ ! ઓ ઇશ્વર ! ઓ શંકર દેવા ! આ શું ? અરે
કોની સામે ! અરે ત્હારા પોતાનાજ. ત્હારા પવિત્ર સ્વર્ગસ્થ
પિતાશ્રીના વિશ્વાસુ સેવકો સામે-અરે તેમના પરજ આ ધીઃકાર !
અરે આ સીતમ ! એત, એત ! ઓ હૃતભાગ્ય ભોળા રાજા !
તેમના નિમકહજાલ હૃદયોમાં હજી પણ તેં તેમને કરેલ આ
બચાંકર શિક્ષાઓ-ધીઃકારપાત્ર ઉપદ્રવથી ત્હારા પર ધીઃકાર
તિરસ્કાર પેદા થયો નથી-પણ જો અપમાનીત થયલા પતિન
થયા છતાં પણ પોતામાં હજી જોર-સામર્થ્ય છે, છતાં પણ
માંડોમાંડોના કલહથી રાજ્યનો નાશ ન થાય એ ઇરાદાથી શાંતીજ
છરછે છે. તેઓએ ત્હારું કાંઈ પણ બગાડ્યું નથી, તેઓ
લડવા સમર્થ હતા, છતાં પણ જે રાજ્ય ઉભું કરવામાં તેમનો
હાથ હતો-જે રાજ્યના રક્ષણાર્થે તેમની સમશેરો શત્રુ સામે
ઝુંઝી હતી, તે રાજ્ય માટે માંડોમાંડો કલહ ન થાય એ
ઉત્તુથી તેઓ મહાન ઉદ્દાન મનથી રાજારામ સાહેબનો પક્ષ
ત્યજી તમને શરણ થયા, અને તેનો બદલો તમે દો, જીલમ
અને અપમાનથી આપ્યો. આ વૃદ્ધ આંખોએ એ સર્વ જોયું
છે-ઓ ઇશ્વર ! તમારા પિતાના વિશ્વાસુ નિરઅપરાધી સેવકો
તરફ તમારું વર્તન અમાનુષી, અરે રાક્ષસી છે !—”

સંભાળ ત્રાડી ઉઠ્યો,—“મોરોપંત ! મોરોપંત !”

મોરોપંત:-“મહારાજ ! મહારં સાંભળો ! ઓ સરદારો, સભાસદો, આ વૃદ્ધનું સાંભળો !—હું જાણું છું કે તમારા રાક્ષસી પાપણુ હૃદયમાં દયાનો લેશ માત્ર પણ જાંટો નથી જતાં પણ આ સેવકના શબ્દો તેની ઇચ્છાને યોલવા હીમ-ત આપે છે. હું મોરોપંત, તમને અરજ ગુજારું છું, ઓ સરદારો ! અરે મહારા દેશીય બંધુઓ !—હું અરજ ગુજારું છું કે આ તમારા અસંતોષી અનુન-વેરે આ કમનસીબ નિરાધાર નિર્દોશ રાજ્ય સેવકોપર નીચ જંગલીપણું, હેવાનીયાતપણું ગુજાયું છે તે હવે વધુ ન કરતાં આટલેથીજ સમજી અટકો ! પણ છે, મહારા નિઃશ્વાસો ! મહારા નિરથક દિલ્લગીરીના અશ્રુઓ તમે પડો નહીં !—“મહારાજ હું એકજ વખત છેલ્લી વખત અરજ ગુજારું છું કે હજુ મોકું થયું નથી—આપ આપના પિતાના વિશ્વાસુ સેવકોને મારી બક્ષી પુનઃ તેમની જગાએ નીમો અને રાજ્યપર આબાદીની પુનઃ પવિત્ર જાયા પ્રસારો—”

સંભાળ:-“બસ થણું સાંભળ્યું—ઓ જુદા જુબક ત્હારી કટકટ કયાં સુધી સાંભળવી ! ત્હારી લવારી બંધ કર. ત્હારું દાસ્તાન થણું સાંભળ્યું ! મ્હોટી શીખામણ આપવા આવ્યો છે તે જાણ્યું. મોત આવ્યું છે તેથી ડરી હવે મ્હોટી અરજ ગુજારવા આવ્યો છે નહીં ! હં ! ચાલો વખત જાય છે, આતે! મરવાની અણીપર આવેલા જુબકો નાહક માથું પકાવે છે !”

મોરોપંત:-“ઓ લોહીના તરસ્યા રાક્ષસો, સંગ દીલો ! બસ, સાંભળી લીધું ! ઓ ઇશ્વર હું ત્હારો સેવક છું તે મહારા દેશીભાઈઓને શ્રાપ આપવા નહીં પણ આશીર્વા

આપવા; પણ તેમના જીલમપર મ્હારી આશીશો તે ત્હારી બધા
 ઇ વિરૂધ્ધ આપણ છે-નહી-ઓ માતૃહત્યાસ નૃપતિ, ઓ હેવા
 નો! હું તમારા કૃત્યોને-તમારી અમાનુષીક ઇચ્છાઓને આપ આપું
 છું!-ઓ હું તમને છોડી જઈ છું-સદા માટે જઈ છું!
 ના, હવે આ વૃદ્ધ અખિ વધુ વખત આ બચકર દેખાવો
 જોશે નહી. મહારાજ હવે દયા કરી તરતજ મ્હારા નાશનો
 હુકમ કરો, મને સચિવ સાથેજ મારી નાંખો તો આપનો
 ઉપકાર! મેં મ્હારી ફરજ બજાવી છે મને કહેવું હતું તે
 કહેવું છે-હું સારી રીતે જાણું છું કે મેં જે કહ્યું તે બધું
 ફેંકી દીધું છે, તમારા સંગ દીલમાં તેની અણ માત્ર પણ
 અસર થઈ નથી.”

કલુષો:- “મહારાજ, હવે તરત આજ્ઞા કરો!”

સંભાળ:-“હો, જીવે છે શું? તને કહી તો દીધું છે-કર
 કામ પુરું-પણ સજીવ આ જુદા સચિવને પહેલાં શિક્ષા કર-
 અને આ બકબક કરનારા મોરોપતને તો હજી કેદખાનામાંજ
 સંવા દે—”

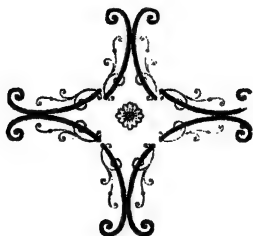
આ સાંભળી કલુષાએ મારાઓને આજ્ઞા કરી:-“આ
 રાજદ્રોહી જુદા અન્નાજી દ-તોને એકદમ અહીંથી લઈ જઈ
 જવતો ચુનાની બટ્ટીમાં નાંખી બાળી નાંખો અને જાહેર કરો
 કે દુષ્ટ રાજદ્રોહીના આ હાલ થાય છે-અને આ બીજા કૃત-
 ધ્મી મોરોપતને કેદખાનામાં પુણું જાપ્તા સાથે પુરો.
 અન્નાજીની શિક્ષા નજરો નજર જોવા હું હમણાંજ ત્યાં
 આવું છું.”

આ સાંભળી તેઓ કાંઈ પણ બોલે તે પહેલાં સીપાઈઓ તેમને સલામાંથી ધસડી ગયા અને દુબ્ટ દરબારીઓ ખડખડ હસવા લાગ્યા. કેટલાક નીમકહલાલ સેવકોની આંખોમાં અશ્રુ ભરાયાં પણ તેઓ મુંગા રહ્યા, અને પોતે મહાન પરાક્રમ ક્રમુ" હોય તેમ ખુશી થતો મુછોપર હાથ નાંખતો કબજી કલુપાં પુલાવા લાગ્યો અને સંભાળ બોલી ઉઠ્યો:-“ચાલો પીડા ગઈ-નહાકેનો વખત લીધો. ચલાવ નાચ ગાણું થવા ધો.” તબલાપર થાપી પડી નાચ શરૂ થયો.

આ અધોર કૃત્યો થવાથી આખા રાયગઢમાં પુનઃ હાહાકાર વર્તાઈ ગયો. લોકો થરથરી ગયા. રાજા, પ્રધાન અને અને નીચ દરબારીઓપર તીરસ્કાર ખતાવવા લાગ્યા. તેમનામાં આ ભયંકર બનાવથી અતિશય ખેંચેની ઉપજી, પણ નિરૂપાલ ધણુકોએ આ જીલમી અધોર બનાવથી ખેદીત બની રાયગઢને છેલ્લી સલામ કરી ધરખાર મુકી અન્ય સ્થળે જઈ નિવાસ કર્યો. વસ્તી ઓછી થઈ-આ ‘ખધુ’ અતિશય માફુ ભવિષ્ય સુચવતું હતું.

આપણે આગળ વધીયે તે પહેલાં અંત્ર કબજી કલુપાની થોડીક માહિતી આપશું. દુબ્ટ મથુરાં જંદાવનનો જાતે કનોજીયો પ્રાણજી હતો. તે પુનામાં આવી રહ્યો હતો. તે શાકત એટલે શકિતનો ઉપાસક હતો. મંત્રશાસ્ત્ર વિદ્યા મને આવડે છે, તેના સામર્થ્યથી હું જોઈએ તે કરી શકું છું એવો દાંગ ચલાવ્યો. તેની સ્ત્રી પણ અતિ વાચાળ અને શોકોનાં મન હરવામાં અતિ ચતુર હતી. તેને ધર મઘમાંસનો

યથેચ્છ આહારવિહાર ચાલતો હતો. તેની વાતો સંભાળને કાને આવી. સંભાળનો અને તેનો કર્મ સંજોગે ભેટા થયો. તેની બડાઇઓ-વાતોમાં તે ભુરકાયો-તેને નાદે પડ્યો. તેને ઘેર રોજ મઘમાસનાં હવનો ચાલુ હતાં. તેને ત્યાં મઘપાન યથેચ્છ કરી મન મુરાદ પાર પાડવા સંભાળ તુળસીબાઇને ઘેર જઈ પડતો. આ દુષ્ટ કબજી કલુષો, તુળસીબાઇ, એસાજી તેમજ ઔરંગઝેબે મોકલેલા તકરીબખાન સાથે ગુપ્ત રીતે મળી ગયો હતો, તેમનાં દરેક કાવત્રામાં તેનો છુપો હાથ હતો. આતું કેવું ભયંકર પરિણામ આવ્યું તે આપણે આગળ હિપર જોઈશું.

પ્રકરણ ૮ મું.

રાજયાલિલેક-ખેખંદશાહી બાદશાહી.

જીસે રાજ અધિકાર હો, કરે ન ન્યાય બિચાર;
ફિર વાકે અધિકારમે, રહે ન આદિ અકાર.

સોનાને શુભ પાંજરે પકડીને રાખ્યો કદી કાગડો;
સંભાળી શુભ ખાનપાન દઇને પ્રેમે પઢાવ્યો ધણો;
ક્યાંથી તે શુકના સમાન પદવી પામે અરે પાપિયો;
આવે દુર્જનમાં નહીં સુજનતા સિધ્ધાંત એવો થયો.

(કેશવ)

મં ગતિ અતિ વિચિત્ર છે. હાય ! હાય ! કેવો
અનર્થ ! ઓ નારાયણ ! રાજ્યનો નાશ હવે
દેખાય છે. શિવાજી મહારાજે કરેલ વ્યવસ્થા પાર
ન પડતાં સંભાળ ગાદીએ આવ્યો ! અનેક

વ્યસનાધન થઇ કળજી કલુપા જેવા રાક્ષસને પ્રધાન બનાવી
તેની મોહની જાળમાં અચુક ફસાયો, અનેક અનર્થો કર્યા. અરે
શિવાજી મહારાજનો કેવળ જમણો હાથ તે રાજકાર્ય ધુરંધર
મોરોપંત પિંગળે મુખ્ય પ્રધાન-તે નીતિમાન સ્વદેશ પ્રેમી
પેશ્વાના નસીબમાં હવે વૃધાવસ્થાએ બંધીવાસ કેમ આવ્યું !
અરે અન્નાજી દ-તો જેવા દાના સચિવને યુનાની ભટ્ટીમાં
નાંખી બાળી નાંખ્યો ! અરેરે સોયરાબાઇ સાહેબને ભિંતમાં
ચણી મારી ! અરે પોતાના બંધુ રાજરામ મહારાજને કેદ

કર્થો ! અનેક નીરઅપરાધી માણસોના વધ કર્યા ! મહા અનર્થ કર્યો. ઓ ઇશ્વર આ કયું પાપ ?” વગેરે અનેક શોકોદગાર પ્રબળનો કાઢવા લાગ્યાં. તેઓ સંભાળના જીલમથી ત્રાસી ગયાં. સર્વ રાજ્યમાં અંધાધુંધીનો પ્રકાર ઉત્પન્ન થયો હતો. સર્વ રાજસન્તા સંપુર્ણપણે કામાધ્ય વ્યસની સંભાળના હાથમાં આવી, તેનાપર કોઇનો વજન રહ્યો નહોતો. તે “કરે તે કારણ અને બાંધે તે તોરણ” એવું સ્વાતંત્ર્ય તેને મળ્યું હતું. દ્રવ્યથી ભરપુર ગંગાજલી હાથમાં આવી. “આબાદી આબાદ હય” એવું કહેનારા હાજ્યાઓ તેની પાસે નાચવા લાગ્યા. દારૂના પ્યાલા લઇ પ્રધાન પાસે ખડોજ-કબજના હુકમ શિવાય રાજ્યમાં પાતડું સુધ્ધાં હાલે નહીં એવી સ્થિતિ થઇ. ખુદ મહારાજનો બહુતેક વખત તુળશીબાઇના રંગ મહેલમાં જવા લાગ્યો. તેનો ભાઇ એસાજી ફર્નંદ રાજની મુજનો બાળ બન્યો.

રાજ્ય નિષ્કંટક થયું. હવે સંભાળનો વિધિપુર્વક રાજ્યાભિષેક કરવાનું કલુષાએ ઠરાવ્યું. જીલ મુહૂર્ત કાઢ્યું. રાજ્યાભિષેકોત્સવનાં સાહિત્યો તૈયાર થયાં. રાયગઢમાં જ્યાં ત્યાં ખોટા ખોટા મંડપો રોપાયા. નીમલે દેવસે વિધિપુર્વક રાજ્યાભિષેક થઇ સંભાળ મહારાજ પુર આડંબર ચુકત સિંહાસનારૂઢ થયા. કિલ્લાઓપરથી તોપોની સલામી થઇ. હોમ હવનો થયા. સોનું, રૂપું, વગેરે પંચ ધાતુથી તેમજ ફળો, ધાન્યોથી તુલાઓ થઇ. ધણાં દાન અપાયાં, અષ્ટ પ્રધાનોની નવી નીમણુંકો થઇ, તે સર્વમાં સર્વ ગુણ સંપન્ન એવા તે એક માત્ર આપણા આ કબજા કલુષા

મહારાજ-તેમને મુખ્ય પ્રધાનનાં વસ્ત્રો અપાયાં. તેની ખુબ વાહવાહ કરી તેને “જંદોગામાત્મ કવિ કલ્પ પંડિત રાવ-” એવો એક લાખિલચક મોટો ખેતાખ આપ્યો. જાળનો ગણપતિ અને જાળનોજ નૈવેદ્ય ! એધા આપનાર પોતે અને દેનાર પણ પોતેજ ! તેને કાણુ ના કહે !

આ સમારંભમાં ત્રીશ ચાલીશ હજાર બ્રાહ્મણો એકઠા થયા હતા, તેમને પંચ પકવાનાદિ ભોજન એક પખવાડીયાં સુધી ચાલુ હતું. તેમની તથા વેદશાસ્ત્ર સંપન્ન બ્રાહ્મણોની શિષ્ટ સંભાવના કરી. રાજ્યાભિષેકના સમારંભના વર્તમાન સાંભળી ગુણીજનો પણ ધણા આવ્યા હતા. કેટલા દૂર દૂરથી ગવધયાઓ તથા કલાવંતિણીઓ પણ આવી હતી. તેમના ગુણો પ્રમાણે તેમને વિદાયગીરી મળી. તેઓમાં એક અતિ સુંદર નાયકા આવી હતી, તે સુંદરીએ સંભાળના મનમાંથી કેટલા દિવસ સુધી તેા તુળશીખાઇને પણ વીસરાવી દીધી. તે વારાગના. તેમાં ભર યુવાની, અનુપમ સૌંદર્ય તેમાં વળી વસ્ત્રાલંકારની ટાપટીપ, તેનાં નખરાં, તેમાં વળી તેનું કંઠ માધુર્ય, ગાયનકળામાં તેનું પ્રાવીણ્ય, અને વળી તેની મન આકર્ષવાની ઉત્તમ શૈલી. એટલા મોહક ગુણો જે સુંદરીમાં એકત્ર વાસ કરતા હતા તેનાપર સંભાળુ જેવો રંગીલો રાજા મોહી આકર્ષાય તેમાં શું નવાઇ ?

તે સુંદર નાયકા હાથમાં તંબુરો લઇ ગાવા એઠી ત્યારે સંભાળુ દારૂ લઇ ધુંદ થયો હતો. તેનાં નેત્રો રક્તવર્ણી થયાં હતાં, એક અસ્તનીમાં હાથ નાંખ્યો હતો તેા ખીણ હાથ પાછળ તેમજ લટકતી પડી હતી. પાંધડીના કાંઈક આંટા

ગળામાં આવ્યા હતા, ગણું સુંકું થયું હતું અને તે વારાંગના તરફ જોઈ મનમાં મનમાં કાંઈ બડબડતો હતો. રાજના અંગમાં વારૂણી ચઢી હતી તેના આ પ્રતાપ હતા. સતાર હાથમાં લઈ તે વગાડવા લાગે કે ઇંદ્ર લોકથી પ્રત્યક્ષ રંભા નીચે ઉતરી છે કે શું એવો તેનો દેખાવ હતો. તેના પર સંભાળની પૂણી મરજી બેઠી. તેને ઘણા દીવસ રાખી-તુળશી પણ મનમાંથી દૂર થઈ-તુળશી ગભરાઈ કબજી કલુપાને વીનવ્યો. કબજી કલુપાએ ઘણું જ સમજાવ્યાથી અંતે વારાંગના વીદાય થઈ. વીદાયગીરીમાં તેને એક લક્ષ રૂપિયા અને ઉચ્ચ વસ્ત્રાલંકારો આપ્યાં.

રાજ્યાભિષેકનો સમારંભ પૂણી થયા પછી સંભાળનો એશઆરામ અધિકજ વધતો ગયો. તુળશીના ફંદામાં પુનઃ પડ્યો અને તેની પ્રીતીપાત્રનો તેને જીવથી મારવાનો ઉદ્દેશ પણ પુનઃ ચાલુ થયો. હવે તુળશીબાઈ પ્રિત્યથા સંભાળનો ખંજનો ખુબ ઉડવા લાગ્યો. દાગદાગીના વસ્ત્રાલંકાર, ખાણીપીણી તે સર્વ તે ખુબ આનંદથી ભોગવતી હતી. તેના જેવી બરદાસ્ત ખુદ મહારાણી યેશુબાઈ સાહેબની પણ થતી નહોતી. મિત્રારો જોત્યાજી હજુરીઓ તો વચ્ચે વચ્ચે સંભાળને ચેતવતો જતો હતો કે મહારાજ, “આ તુળશી ગળા-કાપું છે. દગાબાજ છે, તેનો નાદ છોડો, તેની પ્રીતી ખોટી છે.” વગેરે શબ્દોથી તે ચેતવતો, પણ તેના પર સંભાળ જરા પણ લક્ષ આપતો નહોતો. તેને હસી કાઢતો, કોષ્ટિ ભરાતો તોપણ તેણે પોતાનું કર્તવ્ય છોડ્યું નહીં અને એક સરખો વખત આવે વારંવાર સંભાળને ચેતવણી આપતો જ ગયો. તેને આ

ધુતાધુત ભાઈ ખડેનની દિવસે દિવસે અધિક ભિતિ લાગવા લાગી, પણ તે બિચારાનું સાંભળે કાણુ! રાત્રિ દિવસ સંભાળને તો તુળશી તુળશીનુંજ ધ્યાન હતું તે માંજે તે તૈયાર-કામાંધ રાજા તદ્દન ગાંડો થઈ ગયો હતો તેના શિવાય તેને કંઈ પણ દેખાતું નહોતું.

સંભાળ વિપય સુખમાં નિમગ્ન થયો હતો. રાજ્ય કારભારનો વિચાર સ્વપ્ને પણ ન મળે. તેણે તો રાજ્ય વ્યવસ્થાના સર્વ સુત્રો પોતાના માનીતા કનોછયા પ્રધાનના હાથમાં સંપુર્ણ સ-તા સાથે સોંપ્યા હતા. એમ વખત વહેવા લાગ્યો. સર્વત્ર અધાધુધી પ્રસરી રહી. ગરીબડી પ્રજા પ્રધાનના અને ખીજા મસ્ત અમલદારોના જુલમથી ત્રાસ પામી દબાતી ત્રાહે ત્રાહે પોકારવા લાગી, પણ દાદ ન કે ફરીયાદ. સર્વત્ર બેબંદશાહી બાદશાહી ચાલવા લાગી. જે રાજ્યમાં પ્રજાના દુર્દૈવથી રાજા મુખી હોય છે, ત્યાં પ્રધાનતો સુશીલ, નીતિમાન અને દુશીયાર હોવો જોઈએ; તેથી રાજાની મુખાઈના પરિણામે પ્રજાને સોસવાં પડતાં નથી. પણ સારું અને ખરાબ એ બે વાત કદાપિ એકત્ર બનેજ નહી. ખરાબ રાજાનું સખ્ય ખરાબ પ્રધાન સાથેજ થાય-સારો પ્રધાન નીબી શકેજ નહી! આવા રાજ્યમાં પ્રધાન રાજા જેવી સ-તા ધારણ કરી સુખોપભોગ કરે છે; તથા રાજા અને પ્રધાન બેઉ મળી ઇચ્છામાં આવે તેવી પ્રજાની ધુળધાણી કરે છે. પ્રધાનજી કલુપાજી દેવીનો પ્રસાદ કહી દિવસમાં ચાર ચાર પાંચ પાંચ વખત મઘ ચઢાવવા લાગ્યા, અને પોતાના સ્વામિને પણ પ્રસાદી આપવા લાગ્યા. વારંવાર તેનો સ્વાદ

લેતા મહારાજ પ્રધાનની તારીફ કરતા, અને પ્રધાન સ્વામીની વાહવા કરતા એવો પ્રકાર ચાલુ હતો. ગરીબ બિચારી રૈયત ના હાલ ત્યાં કોણુ જુવે !

આ સર્વ બાબતો-સંભાળના જીલમના સમાચારો સાંભળી તેને કાંઈ પણ ઉપદેશ આપી જાગૃત કરવાના હેતુથી કલ્યાણિકમાંથી શિવાજીનો વિશ્વાસુ મુત્સદી રઘુનાથપંત રાયગઢ આવ્યો. સંભાળએ તેને ધણું માન આપ્યું. મેજબાની આપી. મા ખરા રાજભક્ત, ધૈર્યવાન અને નિસ્પૃહી રઘુનાથપંતે પોતાનો ભાઈ જનાર્દનપંત કેદમાં હતો છતાં પણ પોતાની પણ દરકાર ન કરતાં ભર દરબારમાં સંભાળની ખુબ કાન ઉઘડની કરી; અને શિવાજીએ સ્થાપેલ રાજ્યવ્યવસ્થા તરફ દુરલ્લક્ષ્ય કરી તેમના નીમકહલાલ અનુભવી કુશળ સરદારો મુત્સદીઓને બાજુએ મુકવામાં, તેમનાપર જીલમ કરવામાં સંભાળએ કેટલી મ્હોટી બુદ્ધિ કરી હતી અને તેથી કેવું માહું પરીણામ આવશે વગેરે સ્પષ્ટ રીતે કહી, રાજ્ય સુધારણાથે શું શું કરવું જોઈએ વગેરે દર્શાવી પુર હીમ-તથી સંભાળનાં કૃત્યો વખોડી કાઢ્યાં. સંભાળને તેનું ખોલવું શ્વયું નહીં; ધણુંજ માહું લાગ્યું, પણ તે મનમાંજ સમસમી રહ્યો. તે રઘુનાથપંતને કાંઈપણ કરી શકે તેવું નહોતું. સર્વ મહારાષ્ટ્ર તેને પુણું માનની નજરે જોતું, તેમજ તેને પોતાને પણ તેને માટે માન હતું. અતે મોરોપંત તથા જનાર્દનપંતને કેદમાંથી મુક્ત કરવા કણુલાત આપી તેને જીજીજવા રળ આપી. જીજીપહોંચ્યા અગાઉ માર્ગમાં આ સ્વામિભક્ત સેવક મૃત્યુ પામ્યો. સંભાળએ પોતાનું વચન

પાળી મોરોપંત તથા જનાદંનપંતને કેદમાંથી મુક્ત કર્યા. મોરોપંતે તેને બોધ આપ્યો અને હવે તેણે રાજ ખટપટમાં કાંઈ પણ ભાગ ન લેતાં એકાંત વાસ સ્વીકાર્યું. તેના પુત્ર નિલોપંતને સંભાળીએ કણ્ઠાકિટમાં મુતાલિકની જગ્યા આપી મોકલાવ્યો તથા જનાદંનપંતને પુનઃ અમાત્ય નીમ્યો. આ એનો સુ વિચાર સુધારો માત્ર સ્મસાન વૈરાગ્ય માફક ટુંક વખતજ ટકી રહ્યો. તે તરતજ પાછો કલુષાના પંજનમાં પુણ્યપણે જઈ પડ્યો.

રાજ્ય મેળવવા જોડવા વર્ષો લાગે છે પણ તોડવાને એક ઘટિકા પણ લાગતી નથી. જે રાજ્ય જમાવતાં બંધારણો બાંધતાં શિવાજી મહારાજને પાંત્રીસ વર્ષ લાગ્યાં હતાં, તે સર્વ મહારાજ્યની સર્વ ઇમારત આપણા કુલ દીપક સંભાળી મહારાજ પિતા પછવાડે ગાદીએ આવ્યા બાદ થોડા દિવસોમાં પડી ભાંગવાને માર્ગે લાગી. ધણી ઇજતદાર, જુના ધારણના લોકો પોતાનો મુલક છોડી સંભાળના શત્રુ મોગલોની ચાકરીમાં જઈ રહ્યા. રાજ્યની સરહદોપર મોગલ, સીધ, શીરંગીઓ વગેરે શત્રુઓ હતા. તેમણે આ અવ્યવસ્થા જોઈ પોતાનું 'ડોકું ઊંચું કર્યું'. તેઓ મરાઠા રાજ્યમાં વારંવાર સ્વારીઓ કરવા લાગ્યા. ધણી ગામો લુટી બાળી નાંખતા, દેવાલયો તોડતા, ધણીઓને જુલમથી વટલાવતા, વગેરે જુલમો થતા પણ તેને અટકાવનાર કાંઈ નહોતો. માથે ઔરંગઝેબ જેવો જખરજસ્ત શત્રુ ગાજીતો હતો. આજમાં પુરં તે મોટા અસંખ્ય સૈન્ય સાથે આવી ઔરંગાબાદ રહ્યો.

હતો. પહેલાં પહેલાં સંભાળએ પુણ્ય હોંશથી અને અતિશય
 શૌચ આલાકી દાખવી, શિપાઇગીરી ગળવી, પણ હવે તે
 એક આરામમાં પુરો પડયાથી શૌચને ગ્રહણ લાગી ચુક્યું
 હતું. તેની ફોજમાં પણ અવ્યવસ્થા ચાલી રહી હતી. તેના
 ખંધ પણ તુટયા હતા. સારા કસાયલા વીર માણસો રહ્યા
 નહી. લોકોને પગાર મળે નહી. તેઓ બડબડવા લાગ્યા;
 અને ત્યાં પણ અંધાધુંધીનો કાયંભાર ચાલી રહ્યો—દ્રવ્ય
 સર્વ મહારાજના ખાનગી ખર્ચમાં જવા લાગ્યું. પ્રજા,
 સેના કે કોઇની પણ વ્યવસ્થા જળવાતી નહોતી. સર્વત્ર જે
 બંદશાહી પ્રસરી રહી હતી. શિવાજીએ અખુદ ખજાનો
 એકઠો કર્યો હતો તે આ કમી પુત્રે હુંક સમયમાં ઉડાવી
 દીધો અને હવે ખર્ચ પુરું કરવા રાજ્યમાં કરો વધાર્યા.
 પ્રજાને નીચોવવા માંડી. પ્રજા ત્રાહે ત્રાહે પોકારતી ભુમરાણુ
 કરવા માંડી. ધણી કંટાળી પરરાજ્યની હદમાં જઇ વસ્તા.
 ગામના ગામ ઉજળડ થઇ ગયાં. રાજ્યક્ષયનાં સર્વ ચિન્હો
 સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યાં.

સાધ્વી મહારાણી યેશ્વળાઇ પુખ્ત બિચારની ચતુર બી
 હતી, પણ તે બિચારીનું સંભાળના હઠી દુરામહી અને માની
 સ્વભાવ આગળ કાંઇ ઉપજતું નહોતું. તે વિનાશ નજરે જોતી
 દુઃખથી માત્ર અશ્રુ સારતી. તેની જે જે મહિને એકાદ વખત
 ભેટ થતી. કદી હરેર આવે અને સ્વારી તેને મ્હાલે પધારે
 ત્યારે તે બિચારી તે ઈવકાશનો લાભ લઇ બી જાતીના
 અધિકારાનુરૂપ સુકિત પ્રયુક્તિથી તેની ધણી કાન ઉધડની
 કરતી. માત્ર તેટલો વખત તે શુદ્ધીપર આવી હવે હું સારી

મીતે વતીશ, રાજ્ય કારભારમાં સ્વતઃ લક્ષ આપીશ, ખરાબ
લોકોને નાદે લાગીશ નહીં વગેરે કબુલાતો આપે, પણ ત્યાંથી
હીં પુનઃ પોતાની ચંડાળ ચોકડીમાં ગયા કે પૂર્વ ક્રમ ચાલુ.

આ બદફેલી વિષયી સંભાળ કેવળ તુળશીથી સંતુષ્ટ
હોતો રહ્યો, અનેક સ્ત્રીઓનાં પાતિવ્રત્ય ભંગ કર્યાં હતાં.
અને હવે ઐરંગઝેબની શાહનદી રોશનઆરા ભગમનું
સાંધ્ય તેના ડાળામાં ભરાયું હતું.

* * * * *

પ્રિય વાંચક, પ્રથમનાં બે પ્રકરણો પછી આ છેલ્લાં
પ્રકરણોમાં આપણે પ્રસ્તુત કથાનકથી દૂર નીકળી ગયા
છીએ, પણ પૂર્વ માહિતી ઉપયોગી અને મનોરંજક હોવાથી
અત્રે આપી છે તે અહીંથી બંધ કરી પુનઃ આપણા કથાનક
પર લક્ષ્ય આપીશું.

પ્રકરણ ૯ મું.

રોષનઆરાતું હરણ.

ન થા માલુમ કે ઉલ્કત મેં ગમખાના બી હોતા હે,
છગરકી બેકલી ઓર છકા ધબરાના બી હોતા હે.
અગર દાની સીમી રોઝન અજલ દામે જુદાધરા,
નર્મી કરદન બદીલ રોશન ચીરામે આશ નાધરા.

(નર્મીર.)

છુટ જાયેં ગમ કે હાયોસે, જો નિકલે દમ કહી;
ખાકે અયસી જિન્દગીપર. તુમ કહી ઓર દમ કહી.

(નર્મીર.)

વસ પુણ્ય થતો હતો, સંખ્યા ધસી આવતી હતી. સ્વચ્છ આસમાની આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચે લટકતાં છુટાં છવાયાં વાદળાંઓ તુટેલાં છતનો આભાસ આપતાં હતાં. પન્હાલાની નીચેના અરણ્યમાં સર્વત્ર તોફાનના અવાજ કરતાં પણ વધારે ભયંકર લાગતી ચુપકીદી-શાંતી પ્રસરાઈ રહી હતી. અસ્ત-માનનો સમય હતો. ગઢનો પડછાયો આ રાત્રી માગપર પડી રહ્યો હતો, તે વખતે સૈન્યની એક ટુકડી કણ્ઠાટક તરફ જતી એ રાત્રી માગપર પસાર થતી હતી.

આ ટોળીની વચ્ચે વચ્ચે એક સુંદર મીયાનો ભોધ્યો.
 ઉંચકી ચાલતા હતા. સંધ્યા થઇ-રાત્રિ પડવા આવી. આછો
 અંદ્ર પ્રકાશ પડી રહ્યો. આ ટુકડી હવે સાંકડા માગમાં
 દાખલ થઇ-ધણી સંભાળથી તેઓ માર્ગ કાપવા લાગ્યા. આ
 ટુકડીના સરદારે આકાશ તરફ નજર કરી, સર્વત્ર ભયંકર
 લાગતો અંધકાર પ્રસરાતો દેખાયો. આ વખતે મીયાનામાં
 બેઠેલ ઔરંગઝેબની માનીતી શહાબદીના હૃદયમાં પણ
 અંધકારે વાસ કર્યો હતો. ગાયનો તેના કણુને મધુર લાગતાં
 ન્હોતાં, જહોજલાલી પ્રિય લાગતી ન્હોતી, તે પાલખીમાં
 સૌંદર્યની દેવી-શહાબદી પોતાના દુઃખમાં ચિંતામસ્ત ચહેરે
 બેઠી હતી. ધુજતી, જળીમાંથી આસપાસના પ્રદેશપર નજર
 ફેંકતી, મનમાં ભયંકર વિચારો-કલ્પનાઓ લાવતી કમકમતી.
 “ઓ બહાલા, ઓ વીર, -અજબ્યા પ્રિયતમ તું ક્યાં છે।-
 ઓ તું આટલો ચાહેલો, અંતે ખોવાયલો અત્યારે તું ક્યાં
 છે ? શત્રુ-મરાઠો-કાફર, જોઇએ તેવું અપવિત્ર નામ ધારણ
 કરવા તું સરજાયલો છે; તું જોઇએ તે હો, તદપિ તું તેજ-
 સ્વી, શ્રેષ્ઠ-આ પ્રેમહૃદયને આ રંગોમાં વહેતાં લોહી જટલો
 બહાલો-અમુલ્ય છે ! હા-અહલા તાલા, ઓ ખુદા ! હા-જો
 એમાં કાંઈ ખોટું હોય, જો એમાં કાંઈ ગુન્હો હોય તો આ
 મહારી આસપાસ ફરી વળેલી શીયારાત્રિ મને પોતામાં
 ડુખાવી દો, પોતામાં ભય કરી નાંખો. અંદરે મહારો આત્મા,
 ધર્મ, ધર, પિતા સર્વને વીસરી જતો તેની આ દુનિયાની
 પવિત્ર મૂર્તિને ચરણે પડે તે પહેલાં ભલે આજ પળે મહારો

નાશ કરેા. ઓ ખુદા ! હું એને એટલા ઝંતુનથી ચાહું છું કે સ્વર્ગ પશુ એના વગર મને ઝાંખું-આનંદ વગરનું-ગ્લાનીમય લાગે !”

તેના હાથ જોડાયલા હતા, તેની આંખો ઉપર ઉંચે ચઢાવેલી હતી; અને ચંદ્ર પ્રકાશમાં પડતા વર્ષા પેઠે તેના ખુદ્દાં નેત્રોમાંથી દડદડ અશ્રુઓ પડે જતાં હતાં; અને જોકે તેના ઓઠો પ્રેમાળ લવારીએ ચઢી ઘેલાં કાઢતા, હીમ-તી, લૌકિક, અનુરાગી શબ્દો ખાલી કરતા, તદ્દપિ તેનાં લવાની આસપાસનો સ્વચ્છ પ્રકાશ,-તેની કાળી આંખોમાં પવિત્રાઇ હતી તે, તેમજ જોકે તે આ દુનીયાના વિચારો તરફ ધસી જતી હતી તોપણ તેનો આત્મા સ્વર્ગમાં વસ્તો હતો-તે દેખાડી આપતો હતો.

તેનું મન અત્યારે માત્ર એક શિવાય બધાને ભુલી ગયું હતું. તેના પ્રિયતમના વિચારેજ તેને અંધ બનાવી હતી, બહારથી વારંવાર આવતા અવાજો, માર્ગ કાપવાને શિપાઇઓ મ્હોટે મ્હોટેથી ઓલતા કવિતો, દુહાઓ, ગાયનો, વાર્તાલાપના અવાજો, તલવાર, લાલાઓના ખણખણાટો, ઘોડાઓની ખરી ઓના અવાજો અને ખુંખારાઓ તે કાંઈ પણ સાંભળી શકતી નહોતી; તેનું તો ધક ધ્યાન સર્વે તેના ગુમાયલા અન્નણ્યા પ્રિયતમખરજ લાગ્યું હતું. એટલામાં તેના વિચાર વમજનું ભંગ કરતી પાલખી એકાએક ખમચી ઉભી થઇ ગઇ. ઓપાસ એક સરખો ઘોંઘાટ થઇ રહ્યો. મારામારી કાપાકાપીનો ભયંકર નાદ થઇ રહ્યો. દીનદીન અને હરહર મહાદેવની વીર હાકોથી અરણ્ય ગળું ઉઠ્યું.

શહાનદી મલરાઇ, શું થયું, કાણે હલ્લો કર્યો, કાંઈ સમજાયું નહીં; “ઓ ખુદા મને માફ કર, મને માફ કર!” બોલતી ધ્રુજવા લાગી. બોધઓએ પાલખી જમીનપર મુકી દીધી. દાસીઓ તેની આસપાસ આશ્વાસન આપતી ભરાઇ. મરાઠાઓએ હલ્લો કર્યો છે એવી ખબર થઇ. મોગલ શિપા-ઇઓ પાલખીની ઓપાસ વિંટળાઇ રક્ષણ કરતા ઉભા. જખરી મારામારી ચાલી રહી હતી. ઉભયપક્ષ જનપર કુરખાન થઇ લડતા હતા. જ્યાં ત્યાં લોહી, લોહી, માથુસો અને તલવારો ઉલરાઇ રહી. ધાયલ થતા પડતા વીરો પડતા પડતા પણ શત્રુઓપર ધા કરતા હતા. શહાનદીની ટુકડી ઓપા-સથી ઘેરાઇ ગઇ હતી. શહાનદીને બચાવવા નસાડવાનો હવે એકે માર્ગ રહ્યો નહોતો. ઓમેરથી મરાઠાઓ તેમને દાબે જતા ધસ્યા આવતા હતા. પોતાની શહાનદીને બચાવવા મોગલો વીરતાથી લડતા ટપોટપ પડવા લાગ્યા. “જય ભવાની, હરહર મહાદેવ”ની વીર હાકો દીન દીનના અવાજને કુખા-વવા લાગી, અને તેમનું વચસ્વ થતું દેખાયું.

પોતાની ઓપાસ થતા લયના અવાજો-દેખાવો તેને ત્રાસ ઉપજવતા હતા, તે વધુ જોઇ શકી નહીં, તેની શુદ્ધ જતી રહી—એ શુદ્ધ થઇ ઢળી પડી—આ નાશના ભયંકર વખતે, રક્તવણું જવાળામુખીના પ્રવાહની નીચે કચડાઇ બળી શીકા પડી ગયલા, કરમાયલા પુષ્પ પેઠે તેનું કુખતું શરીર બેશુદ્ધ થતું પડ્યું. બેશુદ્ધ થતાં થતાં આ ઝતુની કડાઇ વચ્ચે—દાસીઓની ચીચીયારીઓ વચ્ચે કાળા પુરુષના હાથોએ તેના શુદ્ધી વગરના શરીરને પકડ્યું તે તે જાણી

સકી નહીં ! તેના ધરજતા શ્રીકાંત મારતા શુષ્ક ઓઝામાંથી
અધઃ દબાયેલ ચીચીયારી પડી, અને મૃત્યુ સમાન માઠ મુર્છા-
આત્મા અને ઇન્દ્રિયોના ઠંડા મહાજી પોતાનો અધકાર તેની આસ-
પાસ ફેરવતા તેને કુખાડી મૃત્યુ સમાન મુર્છામાં નાંખી દીધી ।

જ્યારે ભયંકર તોફાન સમે છે; ધ્રુવવાટા મારતો વાયુ
લય પામે છે; વાદળોંઓ નૃત્ય કરતાં રમતીયાળ કીરણો તળે
પીમળી જઈ સૃષ્ટિને પ્રકાશમાન શાંતિ બક્ષે છે; અને જાણે
પુનઃ પ્રભાતની ગોદમાં દિવસ જનમ્યો હોય, તેવો તાજો દે
દિપ્તિમાન બનાવે છે;—તે, ભયંકર તોફાન ગયા પછી ફટકો
બધો શાંત, સુંદર મધુરો સ્થીર સમય આવે છે; આવો
સુવર્ણમય સમય જ્યારે સુંદર રોપનઆરા મુર્છામાંથી
જાગૃત થઈ ત્યારે આ સૃષ્ટિપર પસરાયો હતો. તે લાંબી
મુર્છામાંથી જાગૃત થઈ, તેની પાલખી તે વખતે ધીમે ધીમે
પસાર થતી લાગતી હતી. પણ અત્યારે તે ક્યાં હતી ? તેની
આંખોપરથી હજી અધકાર દૂર થયું નહોતું. પોતે જે પાલ-
ખીમાં બેસી નીકળી અને માર્ગમાં જે પાલખીપર હલ્લો
મર્યો શું તેજ આ પાલખી હતી ? હા, પાલખી તો તેજ,
પણ ધુજતાં આસપાસ નજર ફેરવી તો બહાર મધ્ય રાત્રિ
વીતી ગઈ હતી, તારા મંડળ-અધકારની આંખો થોડો થોડો
પ્રકાશ ફેંકતા ચમકી રહ્યા હતા, પાલખીની પડખે, આગળ
પાછળ આપાસ ચાલતા સિપાઈઓ; થોડેસ્વારો તેઓની વચ્ચે વચ્ચે
મસાલો પેટાવી હતી, અને તેઓએ જાણે પોતાનું કામ પુરું
કર્યું હોય તેમ તેને વિચીત્ર લાગતા, તે નહીં સમજી શકે તેવી
મરાઠી ભાષામાં આનંદથી વાર્તાલાપ કરતા માર્ગ કાપતા હતા.

તે તરતજ સમજી ગઇ, તે અત્યારે નીરાધાર ત્યજી પડી
 પિતાના પિતાના શત્રુ મારાઠાઓની કેદી હતી. “ઓ અલ્હા,
 મહારં રક્ષણ કર, અરે મને હવે કાણુ બચાવશે ?” તે ધણ
 ઉઠી, તેની સર્વ ધાસ્તી ખરી પડી, ઇશ્વરે આ બચાવ વખતે
 તેને સંભાળી સત્તામાં મુકી હતી ! સંભાળ મરાઠો !—
 વ્યભીચારી, વીધથી લંપટ સંભાળ, — પોતાના પિતાનો કહે
 શત્રુ, — મનુષ્યના રૂપમાં રાક્ષસ, — આ વિચાર આવતાં તેના
 હૃદયનું લોહી ઠંડું થઇ ગયું. સંભાળને — તેના પાપી કૃત્યોથી
 ભરપૂર નીચ સૈતાન હતો — તેવી રીતે તેને ધીઃકારવાનું તેના
 હૃદયને શિક્ષણ મળ્યું હતું, તેજ સંભાળની આજે તે કેદી
 હતી — તેના બચાવ હાથોમાં એકલી, નીરાધાર જીવતી તેને
 ફેંકવામાં આવી હતી; પોતાનું હવે શું થશે ! — અરે બધા
 કાફર — બધા શત્રુ ! આ વિચારે — આ દેખાવે તેના મસ્તકને
 ભભાવી નાંખ્યું, પણ ત્યાં જરા જરા આશાનાં અંકુર પ્રદેશ.
 તેનામાં એક વીજળીની ઝડપે એક આશા પસાર થઇ, અને
 નાશીપાસીએ આપેલ હિમતથી પાલખીનાં દ્વાર ખોલી ડોક
 બહાર કાઢી કાઢને ધણીજ ઉત્કંઠાથી શોધતી આ હથીયારબંધ
 દુકડીમાં એમર નજર ફેંકવા લાગી — પણ નીરાશ થતી,
 નીઃશ્વાસ નાંખતી, ડોક પાછું પાલખીમાં નાંખ્યું. હાથ —
 ક્યાંએ તે નજરે પડ્યો નહી — તે ગયું, રૂધીર અને તોફાનની
 મુચ્ચવણમાં જે સ્વપ્ન પોતે જોયું હતું તે નાશી ગયું — જતું
 રહ્યું, માત્ર તે એક લલચાવનારું ધુતાર માયાવી દેખાવ
 સાથે હતું, તે માત્ર મેઘ ધનુષ્ય જેવું : પ્રકાશીત સ્વપ્ન હતું.
 નિદ્રામાં યાતો મુઝામાં આત્માની આસપાસ ફરતી ક્ષણીક

ધુમસ ઉપર અર્ધ પ્રકાશ, અર્ધ અંધકારવાળું અર્થ વચરતું જે માનસ સૃષ્ટિનાં કીરણો ચિત્ર ખેંચે છે તેવી માત્ર આ ભુતયોની જેવી પસાર થતી લલચાવનાર ધુતારી તે આકૃતિ હતી—તે લય થઇ ગઇ.

તે હવે જોતી હતી, પોતાના લય વચ્ચે જોતી હતી કે આ ટુકડી એ પહાડપર ચડતી, એક પહાડી કિલ્લા તરફનો માર્ગ લીધો હતો. તેના મિનારાઓની રાક્ષસી દિવાલો અંધકારમાં લયંકર લાગતી. સામે પોતાથી હજારેક શીટની ઉંચાઇએ રાક્ષસી રૂપે લય ઉપજાવતી તેના હૃદયને કંપાવતી ઉભી હતી—સર્વ, સર્વ લયાનક હતું,—અરે આ લયાનક ચીજોપર નજર કરવી, જેવું શું તે પણ તેના મનમાં તેને અમીત કરતા ખ્યાલોને છુટકારો આપવા જેવું હતું। પણ અંધકારમાં માનસસૃષ્ટી જે લયંકર દેખાવ કદપતી હતી તેવું જગૃતમાં નહોતું પણ માત્ર માનસ સૃષ્ટિમાં કદપાના દેખાવો તેને વંધારે લય ઉપજાવી ઊરાવતા હતા.

પણ શું તે હજી સ્વપ્નમાં હતી? શું ધાસ્તીએ પુનઃ તેના મસ્તકને ગુંચવાવી દીધું હતું? કે શું ખરેખર અંધકારમાંથી આશા અર્પિતો ધીમે સાદે કાનપર અથડાતો મધુરો અવાજ હતો—“ધરજ નહી, બહાલી, ત્હારો પ્રેમી મરાઠો અહીં છે!” તે સ્વપ્નમાં નહોતી, તે પુણ્ય જગૃત હતી, સર્વ સાંભળતી હતી “ત્હારો મરાઠો અહીં છે” તે શબ્દો પાન કરતી હતી. તે તેનો અવાજ હતો—તે અવાજ ભૂલી

નહી-અત્યારે આખી સૃષ્ટિમાં તેને માટે આટલો માયાળુ, ઉતાળ, આટલો નમ્ર આટલો મધુરો અવાજ માત્ર એકજ હતો ! અરે ! પ્રેમ, ક્યારે પણ પ્રિયતમનો અવાજ, શ્વાસ, બુલી જતો નથી !

આ બધી ખરાબી વચ્ચે, આ બધા શત્રુ વચ્ચે પોતાનો પ્રિયતમ, જેનું સ્મીત જો કે નાશના કિનારાપર મળ્યું છે તદ્દપિ તેનામાં તે નાશને પણ જ્ઞાતું બનાવવાની શક્તિ છે—તે પોતા પાસે છે, તે વિચાર આશિર્વાદરૂપ બની આનંદ સાથે શાંતિ લાવ્યો ખરો પણ તુરતજ તેને માટેની ધાસ્તી એ મગજમાં પસાર થઇ, આ હાવિશના સ્ફુરણ—પ્રભાને ઠંડી કરી લય પમાડી દીધી. ‘અરે આ દયાહીન વિષયી સંભાળના હાથમાંથી એ મને કેવી રીતે બચાવી શકાશે—અરે તે નરપીશાચ માનુહત્યારો તે—ભોગલની પુત્રી—તેનું બાળક જેની વિજયવંત ધ્વજએ તેના દેવાલયો અને દેવોનો નાશ કરી તેના મુલક અને તેની જાતીને પાયમાલ—ખેદાન મેદાન કરી નાંખી, તેમજ હજી કરે છે,—તેના બાળકપર એક મરાઠો શ્રાપની નજરે ન જોતાં પ્રેમની નજરે જુવે છે તે તે કેમ સાંખી શકશે ? અરે તે તેને કેમ માફ કરશે ? આ વિચારે તેને ગાંડી બનાવી—“ઓ ખુદા તેને બચાવો, તેનું રક્ષણ કરો !” તેના ચક્ષુમાંથી અશ્રુ પડવા લાગ્યાં—“ઓ ખુદા, તેને બચાવો, બચાવો !”

ઉપા: થઇ—દિવસ હજી ઉગ્યો નહોતો—ત્યાં આ મરાઠા ટુકડી પાલખી સમેત પન્હાલામાં દાખલ થઇ. રોષનઆરાને એક જુદા મહેલમાં રાખવામાં આવી અને દસ બાર દાસીઓ તેની તહેનાતમાં સોંપવામાં આવી. ખીન્ન થતી હતાશ થતી ભોગલ બાળા શોકાગ્નમાં ફૂખી.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

રોષનઆરા અને સંભાળ.

આંચ લગી બ્રહ્મી તનમે, તખ જાય પરી જમુના જળમે,
અસુઆં જરજર ચુકાઇ ગઇ, મછલી વહે છાડ ગઇ તરમે;
ફટી જખ રેત પતાલ ગઇ, તખ રોષ જર્મો ધરતી તરમે,
રસખાન કહે એહી આંચ મીટે, જખ આય કે શ્યામ લગે ગરમે.
(રસખાન)

કિતાબો ઇસ્કની ખોલી, ઉઘામ્યાં પ્રેમનાં પોથાં;
વિષમ ડાખ પ્રીતિના, વિકટ છે રનેહ રસ્તા જ્યાં!

(કલાપી)

ક વગરની રડયા વગરની, શાંત આંખોને, હૃદયને
પન્હાલાની આસપાસનો લગ્ય મનોહર દેખાવ
લીલોત્રી અને પહાડ નીચેની લીલીછમ ખીણોનો
ધણો ચીતવેધક, મોહક દેખાવ લાગતો. તોફાની
દિવસ વહી ગયા પછી શાંતિથી અસ્ત થતા નારા-
યણુવાળી અતિ સુંદર, મધુર સંધ્યા જોવી આજે
મનહર સંધ્યા હતી. પશ્ચિમની સૃષ્ટિ મર્યાદાએ શાંત વિશ્રાન્તિ
માટે પોતાના સુવર્ણમય મંડપો ખુલ્લા કર્યા હતા; અને
આકાશમાંથી બીનાશવાળો પ્રકાશ ધસી જતો નીચે સૃષ્ટિપર પડી
રહ્યો હતો, અને પડતા સર્વ પ્રદેશને પોતાના તેજથી પ્રકા-
શીત કરી શોભા અર્પીતો હતો.

સર્વ શાંત હતું. વાયુની ધણીજ મીઠી ધીમી ધીમી
 ફેરે. કંડક વર્ષાવતી આવતી હતી. પણ આ સર્વ પ્રકાશ-
 માન દેખાવ, સૃષ્ટિ સૌંદર્ય, વાયુ, શાંતિ રોપનઆરાની વિસ-
 મય પામેલી દુઃખી થયેલી શોકમસ્ત આંખોપર નરથક પોતાનો
 તેજ પાડી રહ્યા હતા. કબરોને કોપ-કુર મુદ્રાવાળા શોધનારાઓ
 ધુરંકતા પાસે આવતાં દેખાતાંજ પોતાની અંધારી કબરોમાં શબો
 જગૃત થઈ શીકા પડતા ડરી જાય, તે પ્રમાણે મોગલબાળા
 ધ્રુજતી પોતાની આસપાસ તેને બચકર લાગતી રૌદ્ર કુદરતની
 આંખોપર નજર ફેંકતી પોતાનું ભવિષ્ય વાંચતી. આસપાસ
 મહેલની ગચ્ચીમાંથી બહાર નજર ફેંકતી તે આસપાસ
 ત્યજાયલા મિનારાઓ, ધુરંજો પોતાપર બચાનક રીતે ધુરંકતા
 ડરાવતા દ્રષ્ટિએ પડતા, અને તેને આખે શરીરે કંપાવતા.
 મિશ્રીત થયેલી આશા અને ધાસ્તીથી તે, જોના તેને ધણીજ
 મધુરો લાગતો અવાજ ગાયનની લહરી પેઠે પોતાના કાન
 સાથે અથડાયો હતો, તેને જોવા નિરથક આંખો ફેરવતી-
 તે આશ્રયજનક તેની મસ્કરી કરતું સ્વપ્ન ! ફરીથી ઉડી ગયું.
 લય પામ્યું ! તેને બદલે બચના મર્મભેદક સણુકા તીવ્ર
 વેદના તેના અંતરાત્મામાંથી બહાર લાગ્યા, ધસવા લાગ્યા.
 ત્યાં બેશુધ્ધીમાંથી નિંદ્રામાંથી જગૃત થતી હોય તેવા બહારથી
 “સંભાળ મહારાજ ! ધણી ખમા !” એવા અવાજોના ભણ-
 કારા થયા. એ પછી ઓક લડવૈયો તે લય ઉપજવનાર નામ
 બોલતો સંભળાયો ! તેના નામનો દરેક અવાજ તેના અંગમાં
 કંપારી લાવતો તેને ધ્રુજવવા લાગ્યો. તે ડરતી બચ પામેલ
 હરણી પેઠે અંદરના ખંડમાં દોડી ગાદીપર ફસળાઈ પડી.

તે આવે છે-તેના ભારી પગલાનો અવાજ આવે છે-તે બીર-
બાળા પોતાનું માથું ઊંચું કરવા કેમ હિમ્મત કરી શકે, તેની
આંખો-જેનો બાળા નાખતો ઝંતુની પ્રકાશ મોગલનો એક
વાર થોડો સહન કરી શકે નહીં, તે બચકર આંખો સામે
કેવી રીતે તે જોઈ શકે ! તેનો અવાજ તે કેમ સહન કરી
શકે ?

તે ધરજતી પડી હતી, જે કામળ હસ્તોથી મુખ ઠાંક્યું,
હુપાવ્યું હતું. તેની માનસ સૃષ્ટિ કલ્પતી હતી કે આ
સંભાળની ઝંતુની મુદ્રા, ફર ચક્ષુઓ કોધથી પોતાપર થંબ્યાં
હશે. તે સૈતાન-બદ્ધવસથી ભરેલો કાફર પાપી કામવાસનાથી
ભરપૂર દ્રષ્ટિથી પોતાને જોતો હશે. “ઓ મુદા, આ રાક્ષસથી
મને બચાવ !” તે થરથર ધરજતી હતી. તે ડરી ગઈ હતી,
શું કરવું તે તેને સુજતું નહોતું. આવો દુર્ઘટ પ્રસંગ ક્યારે
પણ આ સુખમાં લાડમાં વૈભવમાં ઉછરેલી બાળાપર પડ્યો
નહોતો. તે ઔરંગઝંબ, હિંદનો શહેનશાહ જેના નામથી
આખું હિંદ ડાકતું કંપતું, તેની માનીતી પુત્રી લાડકવાયા
શહાબદી હતી. તે અત્યારે પોતાના પિતાના કદા શત્રુના
હાથમાં-પંજમાં સપડાઈ હતી. તે શત્રુના બદ્ધવસથી,
વિષથીપણા લંપટપણાથી, જીલમોની વાતોથી પુણું માહિત-
ગાર હતી. તે નરપીશાય હવે પોતાના કેવા હાલહવાલ કરશે,
પોતાપર કેવા કેવા જીલમો તોડી પાડશે તે કલ્પી શકી નહીં.
તેજ શત્રુ અત્યારે પોતાની સન્મુખ ઉભો હતો; તેની માન-
સીક વિચાર માળા તેને ગભરાવતી ગાંઝા જેવી બનાવેલી.

અત્યારની આ ચુપકીદી બધી ભય ઉપજાવનારી હતી. અંતે સંભાળ તેની પાસે જઈ ગાદીપર તેની સોડમાં બેઠો, ધરજતા હાથે તેનો હાથ પકડ્યો, અને તેની ઉપર નમતાં ધીમે સ્વરે બોલ્યો “શાપનઆરા !”—આજ શબ્દ માત્ર તે બોલ્યો. તે પુરતું હતું. બાળાના હૃદયમાં પડેલી ચીચમારીએ બાકીનું બોલવું પુણું ક્યું. ધાસ્તી, આનંદ, આશ્રયથી હાંફતી મોગલ સુંદરીએ વિસ્મયાપન્ન ચક્રિત આંખો ઉંચી કરી, તે પ્રેમ પુરિત, અશ્રુથી બિંબાયલી આંખો પોતાના મરાઠાની છાતીમાં સંતાડી દીધી !

તે તેજ છે, તેજ છે. લોહીનો તરસ્યો માણસ, કાફરોમાં પણ અતિશય ધીકાર પાત્ર, લડાઈનો રાક્ષસ, તે તેજ સંભાળ છે. હા તેજ સંભાળ તેનો પ્રિયતમ, મરાઠો, નર અને તેજવંત સંભાળ છે ! તેણે જ્યારે આ મોગલ સુંદરીના એકાંત ખંડમાં નરમાશબરેલું, માયાળુ, પ્રેમાળ સ્મીત ક્યું હતું, અને ત્યાં પોતાની સ્વચ્છ આંખોની એવી રક્ષા તેના મધુરા સ્વપ્નેને પ્રકાશીત કરવા મુકી ગયો હતો કે હમેશાં તે એમજ ધારતી કે તેણીનું અવાસ કોઈ ફિરસ્તાનું વિશ્રાંત સ્થાન બન્યું છે ! તેજ તેનો અળણ્યો પ્રિયતમ હતો !

શિયા ગરમ ગુંગળાવી નાંખે એવા તોફાની પવનથી ઘેરાયલા અહણવાળા સૂર્યમાંથી એક પણ માત્ર પણ રખી બહાર ઝળહળતી પ્રકાશી નીકળે તેવી આ તેજવંત પણ હતી. ઉભય પ્રેમી મુક રહ્યાં. મોગલ સુંદરી પોતાના હૃદયમાં લંડી કુબેલી તે આંખો તરફ ટીકી ટીકી જોતી હતી, અને

સર્વ ધાસ્તી, સર્વ ભય, દુઃખ, એક કંઠાળ નિદ્રામાં જમ
આ સર્વ આફતો વીસરી જતો, તેની માનસ કલ્પના તેનામાં
સ્મીત લાવી તેને ઠગે છે, અને તે આનંદ સ્વપ્નમાં પડે છે,
પણ જાગૃતાવસ્થામાં નિઃશ્વાસ નાંખે છે, તેવીજ રીતે તે
અત્યારે સર્વ લુલી ગઈ! પ્રિયતમની ગાદમાં આનંદી
સ્વપ્નમાં મહાલલા લાગી.

સંભાળએ યુવન કયું. અર્ધ ધાસ્તી, અર્ધ અલ્હાદની
ધરજરી તેની રંગોમાંથી પસાર થઈ. આવી રીતના વિચિત્ર
સંજોગવાળા પ્રેમમાં કાંઈ વિલક્ષણ આવેશ-ઉત્સાહ હતો,
અને સંભાળ સ્ત્રીઓ ઉપર જે એક પ્રકારની આકર્ષક શક્તિ
વાળી સન્તા ધરાવતો તે સન્તાને તે તાપે થઈ. તે તેના પ્રેમમાં
આંધળા થઈ હતી, તે પોતાનો પ્રિયતમ વિષયી લંપટ છે તે
સર્વ વીસરી ગઈ હતી, અને પોતાના પ્રિયતમના ગળાની
આસપાસ પોતાના નાજુક હાથો નાંખ્યા, પણ તરતજ આ
સુંદર સ્વપ્ન પુથું થયું. પોતાના પતીના શબ્દો યાદ
આવ્યા. તે જોના લોહીનો તરસ્યો હતો, જોના નાશ કરવા
તલ્લી રહ્યો હતો, તે પોતાનો પ્રિયતમ હતો. “અરેરે, ઓ
ખુદા, અરે મેં સ્વપ્નમાં પણ નહોતું ધાયું કે તેનો ભોજ
મહારો આ યુવાન પ્રિયતમ છે! ઓ અલ્હા, એવું રક્ષણ
કર!” તેની સર્વ ધાસ્તીઓ તેની આંખો સામે ખડી થઈ.
ભય પામતી, ધરજતી, દુઃખીત મુદ્રા કરી સંભાળની કાઠે
વળગી પડી. તેનાથી રહેવાયું નહીં, શોધાર અશ્રુ વહેવા
લાગ્યાં, તે ધરજતી ધરજતી ડચકાં ખાતી ખાતી બોલી ઉઠી:-

“બહાલા, દુઝો થયો છે એતો. મ્હારો પિતા તમારો નાશ કરવા ઇચ્છે છે. તમારે ત્યાં કોઇ દગાખોર મનુષ્યે નિમકહરામે તમારી સર્વ માહિતીઓ, ધુપા માર્ગો, બચાવનાં સાધનો વગેરેની સર્વ માહિતીઓ થોડા દિવસ અગાઉ તેને પહોંચાડી છે. તમારે ત્યાં બચાવ કાવત્રુ રચાય છે. થોડા સમયમાં તમારો નાશ થશે. તમારો ધાત થશે. એતો, એતો. મ્હારા કિનાખોર ઝેરીલા પિતા પાસે કોઇ દગાખોરે તમને વેચ્યા છે. તેણે મને હસ્તા હસ્તા, આનંદથી વિજયવંત ચહેરે સર્વ કહ્યું હતું. હા, મને પુષ્ટિ યાદ છે. તે વખતનો તેનો દેખાવ, તેની આંખો, હજુ પણ મને ધુજરી લાવે છે. બહાલા, દુઝો થયો છે. તમે પુરી તપાસ કરો અને તે કંગાળ નિમકહરામ દગાખોર માણસને શોધી તેનો સત્વર નાશ કરો !”

આ તેને લાગ્યું; તેના અંતરમાં ઉંડો ધા લાગ્યો. તે ઉભો થયો. આ સમાચારે તેના લોહીને ઝડેતું બંધ કરી ઠંડુ કરી દીધું હોય તેમ હીલચાલ વગરનો દંગ થયલો પુતળા જેવો ઉભો રહ્યો. તેના મનમાં અનેક વિચારની સંકળના થવા માંડી. એ દગાખોર કોણ હશે? એસાજી તો નહીં હોય, જોત્યાજીએ વારંવાર કહ્યું—એતવ્યો તે શું સત્ય હશે! હા, એજ. એનો પકકો તપાસ કરવો જોઇએ, વગેરે અનેક વિચારો તેના મસ્તિકને ગુંચવતા પસાર થવા લાગ્યા.

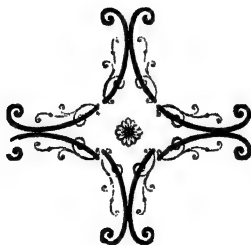
રોષનઆરા ઉઠી, તેના હાથને પકડતી દયામણે ચહેરે બેલી ઉઠી, “સંભાજી, મ્હારા બહાલા! પહેલા, છેલ્લા અમ માત્ર એકજ ચાહેલા, પુજેલા પ્રિયતમ! જ્યાં તું ત્યાં હું !

હું ત્હારી-ત્હારી છું. મ્હારા પિતાથી ચેતતો રહે. તે દગાખોરની જલદીથી તપાસ કર સાવધ રહે. બહાલા—”

વધુ આગળ ખેલી શકી નહી, તેનું ગળું રૂંધાવા લાગ્યું, આ દિલગીરી બરેલા શબ્દો અનુનથી ખેલી માથું નીચે નમાવ્યું, અને શરમથી રડવા લાગી, નિઃશ્વાસ નાખવા લાગી. શહાબદીનો પોતાપરનો અતુલ નિરમળ પ્રેમ જોઈ, પોતા માટેની અતિશય કાળજી જોઈ, સંભાળ કાળજીભર પોતાની મગફળી અનુન વિસરી ગયો. તેનો પોતાપર એકનિષ્ઠ નિષ્કપટ પ્રેમ છે તે જાણી સંભાળ ગાંડા જેવો થઈ ગયો. તેને પોતાની ખાથમાં ચાંપી, હજુ આ ઉભય પ્રેમીઓ પ્રેમવાર્તામાં નિમગ્ન થતાં હતાં, ત્યાં બહાર ઘણે લાંબે મ્હોટા નિઃશ્વાસો નાખાતા હોય, દુઃખની-ભયની યુગ્મો પડતી હોય, કાંઈ મ્હોટી ચીજો તુટતી હોય એવો ચરચર કરતો વિચિત્ર અવાજ, તેમને ચોંકાવતો વારંવાર તેમને કાને અથડાવા લાગ્યો. સંભાળએ આ સાંભળ્યું, તેના ચહેરાપર કાંઈક ભયની છાપ પડી, રોષનઆરાને પોતાની ખાથમાંથી છુટી કરી ખારી તરફ ધસ્યો. રોષનઆરા ધસજતી પણ હિમતથી ખેલી ઉઠી:—“પ્રાણેશ, એ બધું શું છે?”

સંભાળ ખારીએથી પાછો ફરતાં, મહા મહેનતે હસ્તું મ્હોડું રાખતો હસ્તો ખેલ્યો:—“પ્રિયે, ડરીશ નહી. કાંઈ ભય જેવું નથી. તું સ્વસ્થ રહે. અંધારામાં ખરાબર સમજાતું, દેખાતું નથી. હું હમણા બહાર જઈ તપાસ કરી પાછો આવું છું.”

એટલું યોગ્યતો સહાનુદીને વિચારમાન મુકતો સંભાળ
 ઉતાવળે ખંઠાર ધસ્યો. હજુ મહેલની ખંઠાર નય છે ત્યાં
 અભરાયલો લોહીલુહાણુ થયલો હાંફતો જોત્યાળ ખુલ્લી અસિ
 સાથે સામે મળ્યો. તે બચથી બરાબર જાલી પણ શકતો
 નહોતો, તેની જીવ્હા યોબડી થઈ ગઈ હતી. “ભાગો, નાસો,
 મહારાજ ! ગળખ, દગો, દગો, જુવો જુવો, આ મોગલો
 ધસ્યા આવે છે. મહારાજ, નાસો, નાસો, દગો થયો છે.
 ફિરલો તેમને હાથ ગયો છે.”

મકરણ ૧૧ મું.

રેખનઆરાનો છુટકો.

હું કરું આ મેં કયું એ માનવી મિથ્યા બકે,
પણુ ઇશની આશા વિના નવ પાન પણ હાલી શકે.

પ્રિતમ તેરે મિલનકું, સુકો સકલ શરીર;
પાપી નેણા સુકે નહી, ભરભર આવે નીર.

ખડ સુકા ને વીણુ થ સુકયા, ને વાલમ ગીયા વિદેશ,
અવસર સુકા મેહલા, પછી વરસી કાંઠિ કરેશ.

ચાંદ વિના રાત કાળી રહે છે, રાત વિના ચાંદ શીકા પડે છે.

(શિયાબક્ષ.)

સં

સંભાળ જોત્યાણનું ગભરાટ ભરેલું બોલવું સાંભળી
ગભરાયો. તેના ડોંસકોંસ ઉડી ગયા. શહાનદીનાં
ફવચન સત્ય થયાં. તે પુનઃ શહાનદી પાસે ઉતાવળે
ગયો. સર્વ પુણ્ય થયું. દમો થયો. કિલ્લો ભાગ-
લોને હાથ ગયો, કિલ્લાપરની સિખંદિને આચિંતો હલ્લો કરી
ભાગલોએ કાપી નાખી. હવે એકે ઉપાય નહોતો. ગભરાયલો
સંભાળ શહાનદી પાસે આ-યો, બોલ્યો:-

“બહાલી, તહારં કહેવું સત્ય નીકળ્યું. ફગો થયો છે. કિલ્લો તહારા પિતાને હાથ ગયો છે. તમે તમારા પિતા પાસે જવાથી સુરક્ષિત થશો, પણ-પણ હું જો પકડાયો તો તે મહારા ઉપર જરા પણ દયા કરે તેમ નથી.”

શહાનદી-“મહારાજ, બહાલા, હાલનો વખત ઘણો આશ્વ લરેલો છે. આપ નાસો, ભાગો, મહારી ચીંતા કરો નહી, બહાલા જ્યાં હો ત્યાં સુખી હો ! એ હું અલ્લાતાલા પાસે ચાહું છું. બહાલા, હાલ જુદા પડીયે છીયે, પણ દયાળુ અલ્લાહ પુનઃ મેળવશે ! જા, બહાલા જા-અલ્લાહ તહારં રક્ષણ કરો ! ”

સંભાળએ તેને આલિંગન આપી છેલ્લું સુખન કરી, સમશેર ખેંચી, જોત્યાણ સાથે ખહાર નીકળ્યો. નિઃશ્વાસ નાંખતી શહાનદી એક સરખી તેના તરફ જોઈ રહી. મઠની પછાતના ભાગમાં એક મોટો કડો તુટ્યો હતો, ત્યાંથી તે વિકટ માર્ગ પરથી જોત્યાણ આગળ અને સંભાળ પાછળ એવી રીતે રાત્રિના અંધકારમાં ઊભય ગઢ ઉતરવા લાગ્યા. કેટલેક ઠેકાણે માર્ગ અતિશય અગવડવાળો, અધરો, વિકટ હતો. ચાર ચાર આઠ આઠ હાથ બેસી ઘસડાતા સરતા ઉતરવું પડતું. એ પ્રમાણે પડતા, અખડાતા જેમ તેમ, નીચે એક વોકરા આગળ જઈ પહોંચ્યા; જરા થાક ખાવા બેઠા. જીવને જરા નિરાંત વળી.

સંભાળ ઉતાવળથી ખહાર ધસ્યો ગયો કે તેના તરફ જોતી શહાનદી રોપનઆરા ઉતાવળથી આરી તરફ દોડી, અંધકાર પ્રસારતા આકાશ તરફ નજર નાંખતી બેંચથી ગાંડા

ચેઠ બાલી ઉઠી:-“હા, ગયા, ગયા! જ્ઞાલા, નાસો, નાસો ! તેણે કહ્યું હતું તે અતે ખરું થયું, હાય, આજ રાત્રિએ જીવો તે પાસે આવ્યું છે. મહારા ! પતાની ખુનખાર ઝંતુની સેનાએ અત્યારે હલ્લો કર્યો છે, અને શું હું મહારા જ્ઞાલાને ઘોહી લુહાણ થતો મૃત્યુ પામતો જોઈશ ! નહી, નહી, ઓ ખુદા, એના પગમાં ખુબ જોર આપ. જ્ઞાલા, નાસો, નાસો ! ખુદા તમારું રક્ષણ કરશે ! તમે જ્યાં જશો ત્યાં આ તમારી પ્રિયતમાની દુવા-તેનો આત્મા તમારી સાથે જ રહેશે. જ્ઞાલા, નાસો. તે ત્હારું ઘોહી ઇચ્છે છે. મહારો પિતા ત્હારું મોત ઇચ્છે છે, અરે હું તેને જાણું છું. જ્ઞાલા નાસો.”

. અનહદ લયથી વધુ બોલતાં અટકી, હાથ જોડી આકાશ તરફ દ્રષ્ટિ કરી રહી. આંખમાંથી અશ્રુધારા બહેવા લાગી. તેજ સ્થિતિમાં બેશુદ્ધ થઈ જમીન પર તુટી પડી. પગો બહેવા લાગી, રાત્રિના તારાઓ આકાશમાં છવાઈ રહ્યા. ગાંડાઈની ટોચે પહોંચતી રોષનઆરા લય, વ્યગ્રતા, આશ્વાથી, હાંફતી પોતાના ધુનતા પગો પાસે એક પાલખી, ઝંતુની આંખોવાળા મોગલ સરદારોને જોવા લાગી. બે દાસીઓએ હાથ પકડી, પાલખીમાં સુવરાવી. હજી પુણું જાગૃતાવસ્થામાં આવી નહોતી. આંખો પાછી મીંચી ગઈ. શરીરમાં તાવનો જોમ ચઢ્યો હતો. બકબકાટ શરૂ થયો. “હું ક્યાં છું ! તમે કાણ છો ! મને ક્યાં લઈ જાઓ છો ! પ્રિયતમ ક્યાં ગયા !”

પાલખીના દાર પાસે ઉભેલા તકરીબખાન ચોક્યો. તે બોલી ઉઠ્યો:-“હજીર, સરકાર. આપ નિશ્ચિંત રહો. અમે

આપના સેવકો છીએ. આપના પવિત્ર પિતા પાસે લઈ જઈએ છીએ. દુષ્ટ કાશર, નાશી ગયો છે, પણ તેને હમણાજ પકડી લાવશું.”

“શું હું એકલી જાઉં છું ? સંભાળ ! મ્હારો સંભાળ ! શું ત્હારી ઇચ્છા, ત્હારું દુઃસ્વ-ભાવિ આજ રાત્રિએ ત્હારું મોત લાવવાનું છે ? જ્હાલા, મને ત્હારી સાથે રાખી ત્હારી સાથેજ મરવા દે. આ ક્ષણભંગુર શરીર ત્યજી મ્હારું છેલ્લું જીવનનું શ્વાસ જશે ત્યાં સુધી ત્હારા જ્હાલા નામની દુવા ચાલીશ. અરે ! આપણા ઓળટા, આપણા ગાંધો, તેઓ સાથેજ લલે કરમાઈ જાઓ. અરે આપણા છુટા પડતા શ્વાસો તે એક ખીજ સાથે ભેળી દો, અને હું-હું ત્હારી સાથે આનંદથી સુષ્પેથી મરીશ ! અરે તું મને અહીંથી ફર રીતે ઉતાવળે લઈ જાય છે તે એક પળ થોભ, અરે થોભ. માત્ર એકજ પળ-એક પળ કાંઈ વધુ નથી. તે, તે મ્હારો જ્હાલો, મ્હારો પ્રિયતમ, મ્હારા જીવનના આધાર હજી આવશે, જરૂર આવશે. હું તેને માટે પ્રાર્થના કરું છું, યાચું છું, કરમરું છું. હા, સંભાળ ! જ્હાલા સંભાળ !”

પાલખી એક સરખી અંધારી રાત્રિમાં વહી જતી હતી. માગપર રોષનઆરા એકસરખું આક્રંદ કરતી હતી. તે અંધકારથી છવાયલા અરણ્યોને સંભાળતું નામ ચીચયારી પાડી સંભળાવતી પણ સંભાળ આવ્યો નહી. તે ત્યાં નહોતો, તે કાશો દૂર હતો. ઓ કમનસીબ શહાજદી, ત્હારો પ્રિયતમ અને તું હવે છેલ્લાંજ મલ્યાં હતાં; તમારા હૃદયો હવે તુટ્યાં

છે. તમારું આનંદી સ્વર્ગીય સ્વપ્ન હવે પુરુષ થયું, તમારું
ભાવિ નિર્માણ થઈ ગયું છે, કે આ દુનિયામાં હવે તમે
પુનઃ મળવાનાં નથી ! વિધાતાએ હવે હમેશ માટે તમારો
વિયોગ કરાવ્યો છે !

પ્રિય વાંચનાર, રોષનઆરાને છોડવનાર ટોળીને તમે
ઓળખી હશે. તે તકરીખખાનની ટુકડી હતી. તકરીખખાનને
અગાઉથી સ્વામિ દ્રોહી કલુષા અને એસાળ મારફત બધી
ખખર મળી હતી, તે પોતાની ટુકડી લઈ શહાબદીના ખચાવ
માટે નીકળ્યો હતો, પણ તે જગ્યાપર મરાઠાઓ હલ્લો કરવાના
હતા ત્યાં શહાબદી હરાઈ ગયા પછી જઈ પહોંચ્યો. તરતજ
પન્હાલા જવા નીકળ્યો. શહાબદીની રક્ષક ટુકડીના રહેલ-
સહેલ માણસોને પણ પોતા સાથે લીધા. એસાળની છુપી
મદદથી ગુપ્ત માર્ગથી એક ઘટિકા રાત્રિ જતાં કિલ્લામાં
દાખલ થયો. પછી શું બન્યું તે તું સારી રીતે જાણે છે.
શહાબદીને લઈ કુચ દર મુકામ કરતાં કરતાં બાદશાહ
ઔરંગઝેબની હાવણીમાં જઈ પહોંચ્યો. રોષનઆરાની માંદગી
લંબાઈ. તે શરીરે શુષ્ક થઈ ગઈ હતી. ઔરંગઝેબની તે અતિ
શય માનીતી લાડલી શહાબદી હતી, પણ તેના સંભાળ
સાથેના સંબંધની વાત બાદશાહને કાને આવતાં, તેનાપર
ક્રોધ મરજી થઈ. તેનો ધણો તિરસ્કાર કર્યો, અને તેનાપર
સખત જાપ્તો મુક્યો. ઘણા દિવસ વહી ગયા પછી ક્રમે ક્રમે
પિતાનો કોપ સમ્યો. વાતસહ્યે જગ્યા લીધી, અને પુનઃ
પિતાના દીક્ષમાં રોષનઆરાએ પોતાની જગ્યા મેળવી.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

શહાબુદ્દો મહમદ અકબર.

“દિલકે ફક્સે જલ ઉઠે, સિનેકે દાગસે;
ધસ ધરકો આગ લગ મધ, ધરકે ચિરાગસે.”

ગયું પળ પાછું ન આવે, સમય તથા વહી જાય;
માન મમત્વ અને સુખસાધન, આખર ફેકટ થાય.
જળ પહિલાં નહિ પાળ કરે જે, તે પાછળ પસ્તાય;
ગયું પળ પાછું ન આવે, સમય તથા વહી જાય.
(કેશવ).

ત પ્રકરણમાં સંભાળ અને જોત્યાળ પન્હાલાથી
નાસી કિલ્લાની તળેટીએ એક વોકળાને કાંઠે
જઈ પહોંચ્યા તે આપણે જોઈ ગયા છીએ.

તે વોકળા પાસેનાં એક મ્હોટાં વૃક્ષ તળે જરા વિશ્રાંતિ
લેવાનું સંભાળને કહી, તેને માટે બંદોબસ્ત કરવાના ધરાદાથી
જોત્યાળ પાસેના ગામડામાં જવા નીકળ્યો. તેને ગયે કલાકેક
થયો હશે. સંભાળ ગત-ભવિષ્ય અને રોષનઆરાના વિચારમાં
ગુંગ થયેલો પડ્યો હતો, તેવામાં કેટલાક સિપાઈઓની ટુક-
ડીએ ચામેરથી ઝાડીમાંથી ઓચિંતી નીકળી આવી તેને ધેરી
લીધો. સાવધ થતો, આભો બનેલો સંભાળ હજી ઉઠી તલવાર

જેએ તે પહેલાં તો પાંચ છ સિપાઈઓએ તેના પર તુટી પડી તેને
 ઝંકડી લઈ તલવાર ખેંચી લીધી. તેના હાથ તેની પીઠ પાછળ
 બાંધી પોતા વચ્ચે રાખી ચાલ્યા, અને તેમના ઉપરી-સરદારે
 મ્હોટે સાદે રાયગઢ તરફનો માર્ગ લેવા હુકમ કર્યો; અને
 ફરતાથી સંભાળ તરફ તિરસ્કાર યુક્ત મુદ્રાએ જોઈ હત્યો:-
 “મહારાજ, મને આપે ઝોળખ્યો ? હું શિકે આ મ્હાર
 વેર લઉં છું. આપે માતૃશ્રી સોયરાખાઈ સાહેબનો મહા
 ફરતાથી વધ કર્યો, મ્હોટા મ્હોટા નીમકહલાલ સરદારો, સેવ-
 કાનો નહાક નાશ કર્યો-છળ્યા-તેનું આ વેર છે ! સમજ્યા.
 હવે, તમને કેણુ અમારા હાથમાંથી બચાવનાર છે. હવે જન્મ-
 ભર કેદ સેવજો. તમારા જેવા નિષ્ઠુર માતૃહત્યારા, દુષ્ટ અને
 જીલ્મી મહારાજની સન્તા પુણી થઈ. હવે તમારા જેવા ફરને
 પદબ્રષ્ટ કરી રાજરામ સાહેબની મહારાષ્ટ્રની પવિત્ર ગાદીપર
 સ્થાપના કરીશું.” વગેરે અનેક વાકબાણુ મારી કુચ કરવા
 હુકમ કર્યો. સંભાળ સર્વ સાંભળી રહ્યો. પોતાનાં હતભાગ્ય
 પર વિચાર કરતો તેમની વચ્ચે કદીની સ્થિતિમાં નીચું માથું
 નાંખી ચાલ્યો.

સંભાળને પકડનાર શિકેના કુળની સોયરાખાઈ હતી;
 તેથી તે કુળના જેટલા લોકો હાથ આવ્યા તેટલાની સંભાળએ
 કતલ કરી હતી. આ કારણથી શિકે સંભાળપર ખુબ છેડાયા
 હતા, તેના નાશ માટે પોતાની સર્વ સન્તા કામે લગાડી પ્રયત્ન
 કરી રહ્યા હતા. સંભાળને પદબ્રષ્ટ કરી રાજરામને ગાદીપર
 બેસાડવાનો તેનો યત્ન હતો. આ મસલતમાં સંભાળના
 ધરના સર્વ શત્રુ સામેલ થયા તેમજ તેના મ્હોટા મ્હોટા

સરદારોનો પણ અંદરથી હાથ હતો. અહીં અંદરખાનેથી એસાજ અને તુળસી પણ તેમને મળી ગયા હતા. તેમની તરફથી સમાચાર મળતાં શિકેની એક ટોળી કાંકણમાંથી નીકળી પન્હાલાની આસપાસ ગુપ્ત રીતે લાગ આવે સંભાળને પકડવાના ઇરાદાથી લમતી હતી. તેને એસાજએ છુપા ખખર મોકલ્યા કે મોગલોને હાથ ન આવતાં સંભાળ એકલો કિલ્લામાંથી નાઠો છે. તેને પકડવાનો આવો ખીજો લાગ નહી મળે એમ ધારતાં શિકે પહાડની તળેટીએ શોધતા ફરતા હતા તેટલામાં આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ વોકળા કિનારે રાજની તેમને અકસ્માત ભેટ થઇ. સંભાળને કેદ કર્યો, તેમના આનંદનો પાર રહ્યો નહી. પોતાના કુળનો નાશ કરનાર પોતાનો કટરો શત્રુ હવે પુણ્ય હાથમાં સપડાયો તે વિચારથી શિકેને આનંદ આનંદ થયો. પુર હોંસ-ઉત્સાહથી તેને કેદીની સ્થિતિમાં રાયગઢ તરફ લઇ ચાલ્યો. પણ માણસ ધારે છે શું અને ઇશ્વર કરે છે શું એ ન્યાય અત્રે ખરો થયો. ઉમેદ મનની મનમાં રહી-શિકેની ઉમેદ આનંદ માત્ર ટુંક મુદત-માંજ તુટવાનાં હતાં તે આપણે હવે પછી જોઇશું. હાલ તો સંભાળના સર્વે હાથ હેડા પડ્યા હતા. જે રાજધાનીમાં પોતે રાજ તરિકે મ્હોટી કતલ ચલાવી હતી, સંપુણ્ય સ-તા ભોગવી હતી, સર્વેને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી હતી ત્યાંજ હવે કેદી તરિકે જવાથી તે ધણો દુઃખી થયો, તેને ધણું લાગી આવ્યું, અરેરે થોડા કલાકો અગાઉ તો પોતે મહારાજ હતો અને અત્યારે કેદી હતો ! મહા વિચિત્ર વિધિ ! તેનો જન્મ કાને પેટે ! તેનો વૈભવ કેટલો ! અરે હાથમાં કેવી મ્હોટી સ-તા ! પણ

નાશ વિનાશકાળની ઝડપ-પંજો આવી પડતાં, તે પૈકી એક પશુ વાત તેના ઉપયોગમાં આવી નહીં ! એ કેટલા દુઃખની વાત ! અત્યારે તે હજારોપર હુકમ ચલાવનાર, મહા મગરૂબ, સન્તાધિશ અત્યારે એક દિન મક્ષિકા પ્રમાણે ચાલતો હતો ! વાહ વિધાતા, એ પશુ ત્હારી ખુબી !

આ ટોળી આ પ્રમાણે આખો દિવસ પ્રયાણ કરતી કરતી સાયંકાળે એક ટેકરી પાસે આવી પહોંચી. સંધ્યા થઇ. તેઓ એક દસવીસ ઝુપડીવાળા ગામડાં ઓગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં મુકામ રાખવાનું હતું. એક મોટું ઝુપડું જોઇ રાજાને તે ઝુપડામાં લઇ ગયા, અને ઝુપડાની ઓપાસ સિપાઇઓ ચોકી કરતા બેઠા. થાકેલો હતાશ થયેલો સંભાળ ભાવિપર હાથ મુકતો શોક સમુદ્રમાં ગોથાં ખાતો અતે તંદ્રામાં-નિંદ્રામાં પડ્યો. તે નિંદ્રામાં સર્વ ભુલ્યો હતો ત્યાં બહાર મોટી ગડબડ થઇ તે ચમકી ઉઠ્યો. હથીયારોનો ખણખણાટ કાને આવ્યો તેમાં મારો, પકડો, કાપો એવા શબ્દો કાને અથડાવા લાગ્યા. આ બનાવ પ્રાતઃકાળની જરા અગાઉ બન્યો. તે વખતે આકાશમાં સ્વચ્છ નક્ષત્રો તારાઓ પ્રકાશતા પોતાનો અંધુક અંધુક પ્રકાશ પૃથ્વીપર ફેંકતા હતા. સંભાળ ચોંકતો ખાટલા પર બેઠો થયો. તેઓ કાણ હશે ? પોતાનો છુટકારો કરનારા તો નહિ હોય ? વગેરે ખ્યાલો વિદ્યુતની ઝડપે તેના મનમાં પસાર થવા લાગ્યા. ત્યાં “ અલ્લાહી અકબર દીન, દીન ” ના પોકારો કાને અથડાયા ને વધારે ચોંક્યો. અરેરે આતો એક શત્રુમાં બે શત્રુ થયા, હવે તો ખુરા હાલ થવાના. શિકેની કેદ કરતાં તો પોતાના જીવલેણ કદા શત્રુ મોગલોના કેદી થવાનું,

તેથી વધુ હતાપ થયો. ગભરાયો, ત્યાં આનંદભેર જોત્યાજી
 ઝુપડામાં ધસી આવ્યો, સ્વામિના પગપર પડતા બોલ્યો:-
 “મહારાજ, ગભરાશો નહિ, આ ટોળી તમારો છુટકારો કરવા
 આવી છે. હું તેમને લાવ્યો છું. આપ પાસેથી નીકળ્યા પછી થાડે
 દૂર ગયો હઇશ, ત્યાં કેટલાક સિપાઇઓ દ્રષ્ટિએ આવતા પડ્યા.
 તેમની સરદારી શિકેએ લીધી હતી તેથી મને વહેમ પડ્યો,
 અને છુપાતો જારતો તેમની પુઠે પુઠે ગયો. આપને કેદ થયલા
 જોઇ મહારં હૃદય ધડકવા લાગ્યું. પણ હું એકલો શું કરી
 શકું! એમ ધારી પાસેના ગામડાઓમાં માવલાઓ મરાઠાઓ
 એકઠા કરી આપને છોડવવાના ઉત્તુથી ત્વરાથી ચાલ્યો. પાંચેક
 માઇલપર આ મોગલોની જાવણી પડી હતી, ત્યાં તપાસ કરી
 તો મહારા હર્ષ વચ્ચે જણાયું કે શહાબનદા મહમદ અકબરની
 તે જાવણી હતી, અને તે બાદશાહથી રીસાઇ આપને મળવા
 આવવા નીકળ્યા હતા. તેથી તેમાં ધુસી ખુદ શહાબનદાની
 મુલાકાત લઇ આપણી રચિતિથી તેને વાકેફ કર્યો. તેઓ
 તરતજ બસો સિપાઇની દુકડી લઇ ખુદ આપની શોધમાં
 નીકળ્યા. આપને મુક્ત કરાવ્યા અને તેઓ ખુદ બહાર આપની
 રાહ જુવે છે. ચાલો મહારાજ સત્વર તેમને ભેટો.” વગેરે
 સર્વ માહિતી આ નીમકહલાલ સેવકે આપી. સંભાળીએ
 છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો. તેના અશ્રુમાંથી અશ્રુ ટપકવા લાગ્યાં,
 જોત્યાજી ઉપર ઘણો ખુશ થયો અને તેને ઘણી શાખાસી આપી.

આ પ્રમાણે સંભાળી અને સુલતાન મહમદ અકબરનો
 ભેટો થયો. ઉભયે એક બીજાને ભેટી મે-

શ્રી કણ્ણી, એક બીજનો ઉપકાર માન્યો. જ્યથેષ કરતાં પોતાના બાદશાહી મેમાન સાથે સંભાળીએ રાયગઢ કુચ કરી. રાયગઢ જઈ હરબાળી ફરજંદ, વાસુદેવ બાળાળ, સુરે રાય કાંકડે વગેરે સરદારોને તથા શિકરના ધણા લોકોને પોતાને પકડવાના તથા રાજરામને ગાદીએ બેસાડવાના કાવત્રામાં તેમનો હાથ છે, વગેરે આરોપો મુકી ફર રીતે માર્યા. શહાનઘા મહમદ અકબરને રહેવા માટે રાયગઢ પાસે ઘાંડસે ગામમાં જગ્યા કરાવી, અને સંભાળીએ તે ગામનું નામ શહાનઘાને માનને ખાતર પાદશાહપુર પાડ્યું. પ્રિય વાંચનાર, અત્રે શહાનઘા મહમદ અકબરની થોડી માહિતી આપીશું તે અયોગ્ય સ્થાને નહીં ગણાય.

મુલતાન મહમદ અકબર બાદશાહ ઔરંગઝેબનો આથો પુત્ર હતો. રજપુતાનામાં રજપુતો સાથેના વિગ્રહમાં ઔરંગઝેબનો નાશ કરી બાદશાહ થવાની લાલચથી તે રજપુતોના પક્ષમાં મળી ગયો હતો, અને બાદશાહ સામે બળવાનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો. ઔરંગઝેબ ગભરાયો, પણ તે દગા ફટકામાં અતિ કુશળ હતો તેથી હઠયો જાય તેમ નહોતો. તેણે કાવત્રું રચ્યું. દગા ફટકાથી પત્ર લખ્યો અને રજપુત સરદાર દુર્ગાદાસ વહેમાયો કે અંદરથી પિતા પુત્ર એક છે અને શહાનઘા પોતા સાથે દગો રમે છે; તેથી બરાબર અણીને વખતે રજપુતો પાછળ હટી ગયા અને શહાનઘાના સૈન્યનો નાશ થયો. રજપુતોએ હવે પોતાની બુલ જોષ પસ્તાયા, પણ બધું ફાકટ હતું. વખત ગયો તે પાછો હાથ આવે તેમ નહોતું. હતાપ્ત થતો શહાનઘા પોતાના રહેલસહેલ સૈન્ય અને રજપુતોએ

કુમકમાં આપેલાં માણસો સાથે લઈ સંભાળની મદદ મેળવવા દક્ષિણ તરફ નાઠો. બાદશાહી સૈન્યે તેની પૃથ પકડી, તેનો અટકાવવાના ધણા પ્રયત્નો છતાં અંતે તે મરાઠા રાજ્યમાં દાખલ થવામાં ફાળ્યો અને સંભાળને આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે પ્રમાણે મળ્યો.

સંભાળ અને મહમદ અકબર મળ્યા, પછી, મરાઠા અને રજપુતો એકત્ર થઈ ઔરંગઝેબનો નાશ કરી શહાનશાહ મહમદ અકબરને બાદશાહ બનાવવા તૈયાર થયા. પણ મગરૂખી, ક્રોધ અને બદસલાહ સંભાળને આ અમુદ્ય તકનો લાભ લેતાં અટકાવી જાંજીરાનો નાશ કરવાના પ્રયત્નમાં રોક્યો. તેમાં તેને જોઈએ તેવો યશ મળ્યો નહીં. અહીં ઔરંગઝેબે બિજાપુર અને ગોવલ કાંડાનો નાશ કરી મરાઠા રાજ્ય અને શહાનશાહ અકબરનો નાશ કરવા તૈયારી ચલાવી. આ વર્તમાન મળતાં શહાનશાહએ કહેવડાવ્યું કે “તમે બધી ફોજ એકઠી કરો, અને આપણે મળી સામી ચઢાઈ કરી બાદશાહનો સત્વર નાશ કરીયે.” પણ દુર્ભાગ્યે સંભાળએ તે તરફ લક્ષ્ય આપ્યું નહીં, અકબરની સલાહ મસલત સાંભળવાનું એક તરફજ રહ્યું. તે શુદ્ધીપર આવ્યો નહીં. રાજ્ય લક્ષ્મી અને તેનો પુનઃ સંયોગ ચતાં ઐશ્વર્ય રૂપ મહા મદમાં તેના ડોળા ફર્યા. પ્રથમ દરેક મહત્વના કામમાં તે શહાનશાહની સલાહ લેતો હતો, પણ પછી ક્રમે ક્રમે તે પુનઃ તેના મહામુખ કાવત્રાખાજ પ્રધાન કલુષા તે તંત્રે ચાલવા લાગ્યો અને એસાળ અને તુળશીની તેની પુનઃ મજસુત ગાંઠ વણી. તુળશીએ તેને પુનઃ આંજયો, પોતાના

કમળમાં પુનઃ લીધા. દારૂ પીવાનું કામ હાલ 'બંધ હતું' તે પુનઃ શરૂ થયું. તેના નાશાથે આ કાવત્રાખોર ભાષા બહેનની મસલત શરૂ થઈ. પ્રથમ તે શહાબદાનો માન મરતબો ધણો સારો રાખતો હતો, પણ જમ જમ તે કલુષા, એસાજી, તુળશી વગેરે ધુત મંડળને નાદે લાગતો ગયો તેમ તેમ તે પોતાના મોગલ મહેમાન તરફ લક્ષ ઓછું આપતો ગયો.

અહીં પોતાપર ચઢાઈ કરવા બાદશાહ તૈયારી કરે છે એવી ખાતમીઓ મળતી, પણ તે શુધ્ધી પર આવ્યો નહી. શહાબદાની મસલત તો બાજુ રહી પણ તેની બેટ સુધ્ધાં તે લેતો નહીં. એવી તેની છંદિષ્ટ વર્તણૂક જોઈ શહાબદો અકબર ત્રાસી ગયો. તે દિવસાનુદિવસ બેડોશ બેકેદ થતો ગયો. તે બહુ ખર્ચ દારૂની ધુનમાંજ રહેતો, કલુષા શિવાય કોઈનો મંદો થાય નહી. કોઈ કદાચ આગ્રહ કરી બેટ લેવા જાય તો તેનો તિરસ્કાર-અપમાન થાય-આ પ્રકાર ચાલુ થયો. રાજ્યના હિતેચ્છુઓ હાથ પછાડવા લાગ્યા-પણ લાચાર-સંભાળની આવી સ્વચ્છંદી, છાકડી સ્થિતિ જોઈ શહાબદો મહમદ અકબર અંતે કંટાળ્યો. ત્યાં બાદશાહની સ્વારી કુચ દર કુચ મુકામ કરતી મહારાષ્ટ્ર પર આવતી હતી, અહીં રાજ બેડોશ હતો, તેની મદદની હવે આશા નહોતી. તેથી અહીં એસી તેની સાથે પોતાનો પણ નાશ થશે એવું ધારતો નીરાશ થતો હતભાગ્ય શહાબદો અંતે સંભાળની રજા લઈ સ્વદેશ-હિંદુ-સ્થાનને સદાના સલામ કરી ધરાન દેશમાં નાશી-જમ વસ્યો.

પુત્ર આ પ્રમાણે નાશી ગયા પછી તેની કાળજી ઓછી થઈ અને બાદશાહને શાંતી વળી. તેણે

સંભાળને પકડવા તકરીખખાન અને ઇકલાસ-ખાનને સખત તાકીદ કરી અને હવે બાદશાહે ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી મરાઠા રાજ્યનો ઉચ્છેદ કરવા જખરી તૈયારી ચલાવી. અહીં સંભાળ અકબર જેવો સાલકર્તા ગુમાવ્યાથી, અને વીના કારણ તેની સાથે કાપટ્ય ભરેલી વર્તણૂક ચલાવી તેને ખોલ્યો તે પોતાની મુખાંધ માટે પશ્ચાતાપ કરવા લાગ્યો. પણ માત્ર તે પશ્ચાતાપજ-તેનો કાંઈ ઉપયોગ થયો નહી. તેની અવસ્થા વિષમ થઈ હતી. તેને સારી જીવિ સુજ્જતીજ નહોતી.

આ તરફ તેનો પ્રાણ લેવા તુળશી, એસાળ, કલુષોં તકરિખખાન અને ઇકલાસખાનની છુપી મસલત ચાલુજ હતી. તેમનો ઘાટ પાંચ સાત વખત સીધ્ધ થવાની અણીપર આવ્યો હતો, પણ મધ્યંતરે અકસ્માત કાંઈક વિધનો આવી તેમનો એત ફસતો અર્થાંત સિધ્ધિએ પહોંચતો નહોતો. હવે તેમણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે રાયગઢમાં આપણી ઇચ્છા બર આવશે નહી માટે સંભાળને ક્યાં પણ દૂર લઈ જવાની યુક્તિ કાઢવી જોઈએ. સંભાળને શિકારનો ધણો નાદ હતો, તે નિમિત્તે તેને સંગમેશ્વર લઈ જવાનો એત કર્યો. યુક્તિથી હાવભાવથી તુળશીએ પોતાના શિકારને તૈયાર કર્યો. સંગમેશ્વરમાં જે ત્રણ હવા મહેલો બાંધેલા હતા, ત્યાં તુળશી સાથે જવું અને મીઠમ રૂપના જે ત્રણ માસ ત્યાંજ મોજ શોખ વિલાસમાં કાઢવા મુઠ સંભાળ ઉત્સુક થયો. આ જેઉ ધુત ધુત લાઈ ખડેનની ઉમેદ પાર પડી તેના દુષ્ટ મંત્રિની સલાહથી સાથે લવાજમે પણ સો દોઢસો માણસોથી વધુ નહી રાખવાનું હતું. આ પ્રમાણે નીકળવા તૈયારી થઈ, અને આ ચંડાળ ચોકડીના હાથમાં સંપુર્ણ ફસાયેલો રમકડું થયેલો હતલાગ્ય રાજ તૈયાર થયો. તેના કમલાગ્યે તેને ત્યાં જવા ઉત્તેજિત કર્યો.

મકરણ ૧૩ મું.

યેશુઆધ.

કામ કોષ લોભ ને તૃષ્ણા, અંતરમાં ઉભરાય;
અંતે તહારી દુષ્ટ દશા છે, રંકે હો કે રાય.
(કેશવ.)

ભારે ને ભુલાવે, માયા જેનું નામ,
ચતુરાષ્ટ્ર ચુકાવે, રૂક્યો જેને રામ;
‘સાચું’ ખોટું કાંઈ ન સુઝે, બ્રમથી મન ભરમાય,
કરવાનું તે કારે રહેતાં, અવળે પથે પડાય.
(કેશવ.)

આલસ, મદ, રતિ દુરવ્યસન, ભાગ, ભરોસો, રાગ;
પદમાકર કરતુત કે, ઇતે વિનાશક યોગ.
(પદમાકર)

સં જો ભાજનો યેશુઆધ ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો, પણ
જેની પ્રીતિ માત્ર પુષ્કળ ઠેકાણે વહેંચાયલી
હોવાથી તે એકતરી પ્રેમનો કાંઈ ઉપયોગ થતો
હોતો. તથાપિ જે જે વખતે લાગ મળે કે તે
તે વખતે તે પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ બળવ્યા વગર રહેતું નહી.
આવી સ્થિતિ યેશુઆધની હતી. તે સાધવીનું ચિન્ત તેનાપર,
અને ભાષનું બળતીજપર હતું.

હવે ખીજી તરફ પતી જોઈએ તેવા આપખુદ, તુંદ
 મીનજી, દુવ્યંસની, ખંદ ખ્યાલી અને મૂખં શિરોમણી હોય,
 તદ્દપિ આ જો સુશીલ, સત્કુલોત્પન્ન, શઢાણી, સદ્ગુણી,
 મર્યાદશીલ, શાંત વ્રતિની શિયળવતી હોય તો તેના ગંભીર
 સ્વભાવથી તેનું સ્વામિપર આપો આપ તેજ અને વજન પડે
 છે. તેનો પતિ તેના સદ્ગુણથી દબાય છે, અને તેની સદ્ગુણો,
 સુવિચાર, સદ્ભાવના જોઈ પોતાના મૂખંપણા માટે શરમાય
 છે. તેવું યેશુખાઈ પાસે આવતાં સંભાળીને થતું હતું. ત્યાં
 તુળશીના કાપટયાચરણ અને અહીં પવિત્ર યેશુખાઈના શુદ્ધા
 ચરણ તેમાં જમીન અસમાન જોડાઈ ફેર હતો. ત્યાં તે દિમાક,
 તે દમામ, તે ઠાઠ, તે ડોળ, તે એંટ, તે નખરો, તે ચંચળાઈ,
 તે કાપટય, તે લલકો, તે સાખરની છુરી સમાન કૃત્રિમ
 સૌંદર્ય, તે પોષાક, અને માયાવિ પ્રેમ, અહીં પવિત્ર
 યેશુખાઈ તરફ તેમાંનું એકે નહોતું; અહીં તો નિષ્કલંક પ્રેમ સત્ય
 પવિત્ર પ્રેમ, સાદી રીતભાત, સ્વાભાવિક સૌંદર્ય, પવિત્ર
 તેજ, સરળ-મધુર ભાષણ, નમ્રતા, ખુદ્ધિ પ્રાગલ્ભ્ય, આ ઉત્તમ
 ગુણોનો વાસ હતો. આ એકિત્તું તારતમ્ય જોઈએ તો સોના
 પિતળ જોડાઈ અંતર હતો. સોના પિતળ પોતાના રંગ અને
 ચકચકાટથી મૂખં મનુષ્યને ક્ષણભર મોહ પમાડે ખરું, પણ
 ખરું સોનું અને સોના પિતળ જુદું કરીએ તો તે લાગણું
 દેખાઈ આવે છે. તેવીજ રીતે સંભાળ સાથે યેશુખાઈનું મોહ
 ભાષણ થાય તો તુળશીના લલકાનો ધુમાડો ફર થઈ તે
 શુદ્ધીપર આવતો હતો; પરંતુ પુનઃ અહીંથી ઉઠી બહાર
 જાય કે શ્વાનની પુછડી પેઠે પુવં સ્થિતિએ જઈ પડામે.

સંગમેશ્વરની તૈયારી થઈ. યેશુખાઇની રજા દેખા સંભાળ તેના રંગ મહેલમાં આવ્યો. તે સમયે તે પોતાના પુત્રને ખોળામાં બેસાડી રમાડતી હતી, પુત્રની ઉપર પાંચિક વર્ષની હતી, અને તેનું નામ તેના દાદાના નામપરથી શિવાજી રાખ્યું હતું. (તે આગળ જતાં શાહુ મહારાજને નામે પ્રસીધ્ધ થયો) તેની મુખચર્ચા અતિશય તેજસ્વી હતી. યેશુખાઇના આનંદનો તે મેરૂ હતો. તેના ઉદાસ-તુટેલા મનને વિશ્રાંતી આપનાર તે એક વીસામો હતો. સંભાળ ખંડમાં આવતાંજ બાળક રાજકુમાર રમવાનું મુઠ્ઠી પિતા પાસે ઉત્સાહભરે દોડી જઈ “બાવા, બાવા,” કરતો તેને બાઝી પડ્યો. સ્ત્રી તરફ પતિનું લક્ષ્ય કમી હોય, તો પણ તેનો પુત્રપ્રેમ કમી નથી હોતો. સુકુમાર બાળકનું મુખ જોતાં સંભાળ અતિ આનંદ થયો. આનંદ ભરમાં તેને ઉંચકી લઈ ચુંબન કરી ગાદીપર બેસી પોતાના ખોળા પર બેસાડી તેની સાથે ગેલ કરવા લાગ્યો. પુત્ર પ્રેમમાં ઘડીભર સર્વ વીસરી ગયો. પોતે શું કહેવા આવ્યો હતો તે યાદ આવતાં પોતાનો સંગમેશ્વર શિકાર માટે જવાનો ધરાદો જાહેર કરી, પોતા ખાછળ સર્વ બંદોબસ્ત રાખવા યેશુખાઇને બલામણુ કરી, સિકકો મોતબ તેને સુપદ કર્યા.

યેશુખાઇ ચમકી, તે ઉભય લાઇ જહેનનાં કાવત્રાંથી પુણું આહિતગાર હતી. જોત્યાજીએ તેને ચેતાવી હતી. રાજાને હર વખત ચેતાવતી તદ્દપિ કામાંધ હતભાગીપર તેની અસર થતી નહોતી. તથાપિ આ વખતે પણ બરાબર તેની કાન ઝાટકણી કાઢવાના ધરાદાથી યુક્તિથી બધું સ્પષ્ટપણે બોલવા લાગી, અને “શિકારને બહાને તુળશીને લઈ જઈ ત્યાં

જોઈએ તેવી માજ મારવાની હશે ખીજું શું ?” એ પણ સાથે સાથે ખુલ્લું સંભળાવી દીધું. સંભાળ તેના ઉત્તરમાં માત્ર હસ્યો, અને “સ્ત્રીઓનો તો આવો વહેમી સ્વભાવજ હોય છે !” એવા શબ્દ ઉચ્ચાર્યા, પણ યેશુખાઇએ તો પોતાનું ગાંઠું ચલાવે રાખ્યું:—“થયું, નિષ્કપટ ભાવથી હું સત્ય બોલું છું, તે તમે હસી કાઢો છો; અને આટલા ચીંટાવ છો ! પણ ખીજે ઠેકાણે જો ખરેખર અપમાન થાય તો તે મુંગે મ્હોંડે સહન કરે છે; અને ઉઝડું તેની આજ્ઞા કરે છે, મનાવે છે. ખરાખર છે, મને તો હાથ પકડીને આણી છે, અને તેને તો ભુરકાઇને—”

ત્યાં સંભાળ મશકરી કરતો ઉડાવતો હસતો વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો:—“ઠીક ! ચાલો એક પીંજણ સાંભર્યું હવે તમારા મ્હોડાની હાંસ પુરી કરી લ્યો ! સ્ત્રીઓનો સ્વભાવજ એવો હોય છે ! વહેમી, દંખીલી ! લ્યો હવે શું કહેવું છે ? બોલો, ચાલવા દ્યો.”

યેશુખાઇ આથી દબાઇ નહી, હડી નહી. તેણે તો પોતાનું બોલવું જારી રાખ્યું, કહેતાં કહેતાં વિનવતાં વિનવતાં હતાપં થતાં આખરે કહ્યું:—“તે રાક્ષસોનાં એકે એક કૃત્યની યાદ આવે છે તો કાળજી કંપે છે—કંપાય છે ! અરેરે, મ્હારા આ બાળક સામુ તો જીવે ! સ્વામિ, પ્રાણાધાર ! તે કપટી તુળશીથી હજી એતો ! તેની મોહ જળમાં ન ફસાઓ ! આ દાસીનું આટલું સાંભળો ! તે ધણી કપટી ખુનસી સ્વભાવની

દુષ્ટ સ્ત્રી છે. તેનું તે કાપટ્ય, કૃત્રિમ પ્રેમ એકાદ દિવસે
 આપના જીવને અપાય કરનાર છે ! તે સાકરથી બરી મીઠી
 ઝેરી છુરી છે ! તેનો દુષ્ટ ભાષ એસીયો પણ તેના જ્વોળ
 કૃત્રિમ પ્રેમ દાખવે છે. તેનો આપ વિશ્વાસ ન રાખો, તે ધુત
 ધુતારી આપ દૂર રહો, કારણ તેમના પિતાને આપે માર્યો, તે
 દિવસથી તે ઉભયે આપપર વેર લેવા પકડો ઠરાવ કર્યો છે !
 આપ તપાસ કરો, જોત્યાજીને પુછો, સાવધ થાઓ, નાથ
 સાવધ થાઓ ! એતો ! હાલ આપને સંગમેશ્વર લાઇ જઇ ત્યાં
 આપનો ઘાટ ધડવાનો તેમનો ધરાદો છે. મેં સાંભળ્યું
 તેથીજ કહું છું કે આપણા આ પુત્ર તરફ જોઇ સ્વામિ આપ
 સાવધ રહો ! મહારાજ, ગાફેલ ન રહો, આપનો ઘાત થશે !
 જમદંબા, ભવાની આઇ કુલ સ્વામિણી ! મહારો સ્વામિ,
 મહારો નાથ ત્હારા રક્ષણમાં છે ! તેની રક્ષા કર ! ત્હારા વગર
 અમારો કોણ ત્રાતા છે ! તુંજ હવે સંભાળ ! એમને સદ-
 બુદ્ધિ આપ !” આટલું બોલતાં તેની જાતી ભરાઇ આવી,
 દડદડ અશ્રુધારા પડવા લાગી, વધુ બોલાયું નહી.

સંભાળ હસ્તો હસ્તો બોલ્યો:- “છે, છે ! શું ત્હારી
 આ ચમત્કારીક સમજણ ! સ્ત્રીઓને સમજ નથી હોતી તે
 આજ. અમસ્તી એકાદાએ કાંઇ કહ્યું-અમાવ્યું એટલે તેજ
 લઇ બેસવું. પેલા જૈવકુદ જોત્યાજીએ કાંઇ બળતુંસળતું
 ત્હારા મનમાં ઠસાવી દીધું છે. પણ તે જૈવકુદ, મુર્ખો અમ-
 સ્તોજ અંદેશો મનમાં લાવી બળતીજ કલ્પના કરે છે. તેના
 કહેવામાં કાંઇ અર્થ નથી તે મુખને નથી અકકલ, અને
 નને પણ હવે શું કહેવું ! જો, એકાદાપર બળતો આરોપ

વિના કારણ લાવવો એ ઠીક નહી, અને તેમાં ત્હારા જેવી વિચારશીલ ઝીને તો તે ખીલકુલ શોભતું નથી.

યેશુખાઇથી હવે રહેવાયું નહી, તે ખોલી ઉઠી:-“કાં તે જિઆરા જોત્યાજીપર બધું ઓઢાડો છો? તેનો ઝેમાં જરાએ દોષ નથી. આ બધા મ્હારા દૈવના ખેલ છે! સ્વામિનાથ, સસરાજીનાં શુદ્ધ આચરણોથી ફડફડતો તેમની સદ્ગતિનો જુડો આપના આવાં વર્તનથી પડશે હો-સમુજગો નહીશો યશે હો-નામ નિશ્ચાન નહી રહે! યાદ રાખો, તેથી હું કહું છું, તેમની કૃતિ ધ્યાનમાં લ્યો. તે સદ્ગુરુ પ્રેમ, તે પ્રબળ કાર્યદક્ષતા, ઝા ખાહમણતું સંરક્ષણ, યવનોની રણયુદ્ધમાં આહુતિ, તેમની પવિત્રાઇ, વિશુદ્ધી, સર્વ લક્ષ્યમાં લાવો; અને આજ કોણ, રોપનઆરા સાહેબ આવ્યાં, લાવો અહીં રાખો; કાલે કોઇ અપસરાખાઇ આવશે, લાગો તેની તજવીજમાં, પરમ દહાડે કોઇ વળી નવીજ મળશે, કરો તે બ્રહ્મ રાક્ષસ સાથે ખલખત; એવા આ બધા ચાળા મુકી મ્હારું આ દીન દાસીનું સાંભળશે તો જલું યશે. આ સર્વથી દૂર રહો. આપના કુલ શીલ લક્ષ્યમાં લ્યો, ધર્મની આસ્થા ધરી, નિતીથી રાજ્ય ચલાવો. પણ આવીજ રીતે જો કીર્તિનો નાશ કરી નાખવાનું હોય તો પછી ખુશાલ રાજ્ય હાથમાં આવ્યું તે વખતે જેમ સસરાજીના વિશ્વાસુ માણસોની ખાના-ખરાખી કરી નાખી, કોઇને કડાલોટ કર્યા, કોઇને હાથીના પગ તળે કચડાવ્યા, કોઇને ચુનાની ભઠ્ઠીમાં જીવતા ખાલ્યા, કોઇનાં શરીર ઉડાવ્યાં, કોઇને ભિંતમાં ચણી માર્યાં, તેવીજ રીતે હું પણ સસરાજીના વખતની છું માટે મ્હારી પણ તેવીજ વ્યવસ્થા

કરી નાંખો કે નાહકની આપનું માથું ખાતી રહું, અને આ એક રહેલી પીડા દૂર થશે પછી આપના આ માનીતા એસાજીને તે અપસરાખાઇને અને તે લખાડ કનોજીયા બ્રહ્મ સક્ષસને પાસે લાવી રાખ્યા છે તેમને પેટ સાથે પકડી ખુશાલ મોજ મારતા સુખે નિશ્ચિંતપણે રાજ્ય કરે. આ મુવાઝોએ રાજ્યનું સત્યાનાશ કરી નાખ્યું. મોરોપંત, ખાળાજી બુવા, અન્નાજી દ-તો વગેરે સસરાજીના કેવળ રત્નો હતાં, રાજ્યના ખેરખાહ હતા, તેમનાપર તેમનો કેટલો ઇતખાર, કેટલો વિશ્વાસ, કે હમેશાં મહારાજ બોલતા કે મહારા રાજ્યના મહારા આ પંચ પ્રાણ છે, આવા મોટા મોટા ખરા નિમક-હલાલ ઉપયોગી સેવકોને આપે વિના અપરાધે રેંસી નાંખ્યા. હવે એકાદિ સલાહ મસલત કરવા પુરતો એક પણ પુખ્ત માણસ બચ્યો છે કે? બધું પોપાખાઇનું રાજ્ય—એ બંદશાહી થઇ છે. આ દુષ્ટ રાક્ષસોના નાદે લાગી આવી ઘોર વાતો કરવાની નહોતી. હવે આગળ રાજ્ય કેમ ચાલશે? અરે સસરાજીએ આટલું નામ લૌકિક મેળવ્યું છે તે કેમ રહેશે? સ્વામિનાથ, ચેતો, વિચાર કરો !”

સંભાળ:—“આ જો, તે માટે જોઇએ તેવું મને કહે, ગુસ્સાના સપાટામાં આ બધું થયું છે, હવે તેનું શું? ખરે-ખર મહારા મનમાં તેવું કાંઇ નહોતું, પણ ક્રોધના ત્વષમાં થઇ ગયું. મગજપર સેતાન ચઢ્યો હતો. લાન રહ્યું નહી. આ ખરાબી થઇ ખરી, પણ હવે તેનો કાંઇ ઉપાય નથી. હશે. હવે તે વાત પડતી મુક. સાંભળ, હાલમાં મને શું થાય છે તે સમજાવું નથી. હું શું કરું છું તે સમજી શકતો નથી !

હાથ, હાથમાં મ્હારું ચિત તદન ખાવડું થયા જેવું થયું છે !
કાંઈ પણ વસ્તુમાં જીવ ઠરતો નથી. તેથી જીવને જરા આનંદ
આવે એવે સ્થળે જઈ બે દિવસ ગાળવા વિચાર છે. અહીં
સર્વ કારભાર તું જો જો. કાગળપત્રોપર હુકમોપર શિકકા
મોતંબો તું કરજો. તમે આવો એમ લખ્યા વગર અમો પાછા
ફરીશું નહીં. ત્યાંજ નિરંતર રહો એમ ફરમાવશો તે; તેમાં
અમારી ના નથી. રાજ્ય કારભારની સર્વ મુખત્યારી ત્હારા
હાથમાં સોંપું છું પછી થયું ના ? ત્હારા જેવી ચતુર સ્ત્રી
રાજ્ય સંભાળનાર છે પછી અમને શાની શીકર !”

યેશુખાઈ:—“વાહવા, આમ જો સ્ત્રીઓથી રાજ્ય ચાલે
તો પછી પુરૂષનું કામ શું ? હશે, કહેવાનું એટલુંજ સ્ત્રીએ
એકાદ સારી સલાહ આપી તો તે પુરૂષ સંભળવી જોઈએ.
તેમાં પુરૂષને કાંઈ નીચું જોવાનું નથી. આપ જવાના થયા
તે કાંઈ મ્હારાથી રોકાવ એવા મ્હારાં ભાગ્ય નથી. હું તો
આપની વીવાહીતા સ્ત્રી એટલે એકાદ વ્રક્ષનો પાલો, અને તે
એકાદ તીવ્ર અપ્સરા હોય, જેમ હાથ પકડી તમને નીચે
બેસાડે એટલી તેની સન્તા હશે. આપ ખુશાલ પધારો. મોજ
મારવા જાઓ છો ત્યાં આપને કાણુ પ્રતીબંધ કરી શકે ? તે
તુળશીને, તે દૈત્ય એસાને, અને તે નરપીશાચ કનોજીયાને લઈ
જાઓ છો, તે બધો ખેત સમજીયે છીયે, નહાક શિકારનું
નિમિત્ત શું કરવા કરો છો ? પણ મ્હારી એક પ્રાર્થના
સંભળો—મને આપ સાથે લઈ જાઓ. હું કાંઈ પણ રીતે
તમારા માર્ગમાં આવીશ નહીં, પણ મને સાથે રાખો—નાથ
આટલું સંભળો.”

સંભાળ:-“લાડલી, આશુ ! આ શું ! બેલાં કાઢે છે ? આ ભલતીજ હઠ સ્નાની લે છે ! જો, જો તે વાતમાં તું મને આમજ હમેશ તોડી પાડે છે, છતાં હરેક વાત હું તને જણાવું છું તે તું જાણતી નથી ! જો, મેં એક વખત દરાવેલો જૈત કાલાંતરે પણ ફરવાનો નથી, હું સંગમેશ્વર જવાનોને જવાનોજ ! વ્હાલી, વિનાકારણ અડચણ ન કર. ત્યાં ત્હારું કામ નથી. જો સાથે માત્ર થોડા સેવકો છે અને જગ્યા પણ ત્હારા જેવી મહારાણીને રહેવા યોગ્ય નથી. માત્ર શિકારની તે જગ્યા. તેથી તને લઈ જવું અપ્રશસ્ત છે.”

યેશુખાઈ સજળ નેત્રે બોલી:-“ભલે આપ જાઓ. મ્હારી ના નથી. પણ પ્રકૃતિને સંભાળજો, મધ ઓછું પીજો. શું કહું, હું જાણું છું કે મ્હારા આવ્યાથી આપની બેઠીની પ્રિતીમાં વળી લાગ થાય ! ભલે પધારો,” આટલું બોલતી મદગદ કંઠે હાથ જોડી દીન સ્વરે બોલવા લાગી, “કુલ સ્વામિનિ ! તે દુષ્ટોના હાથમાંથી મ્હારા આ બોળા સ્વામિને સુખરૂપ પાછી લાવજો ! જગદમ્બે ! સર્વ કાળ તેને સાવધ રહેવા દે ! તેમની સાથે જતા આ યમ દુષ્ટોના દુષ્ટ અંતઃકરણમાં સુવિચાર ભરજો ! એજ ત્હારી પાસે હાથ જોડી પદર પસારી માગું છું !”

અહીં તેને પુષ્કળ પ્રકારે સમજાવી સાંત્વન કરી સંભાળ બીજે દિવસે સર્વ મંડળીસહ સંગમેશ્વર જવા નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

સંગમેશ્વર-દગો.

કાળા મુખવાળા વસે, કાળા કૃત્ય કરનાર;
તે કારણ કાળાશયી, ભદ્ર દીસે ભયંકાર.

(હલપતરા.)

જેસી ઉનકી નોકરી, તેસી ઉનકો હેત;
ધતનો દુધ ન જુઝીએ, ઇતનો હોવે સ્વેત.
એક નેન અમૃત ઝરે, એક નેનમે ખીજ;
એક નેનમે ખીખ બસે, એક નેનમે રીઝ.

કડવા મીઠાં ન થીયે, લાખે વાતે લીમ,
શિર વાઢી શારપ કરો, તોય નરશાં ને નીમ.

ગમેશ્વર આવ્યા પછી, શિકાર, વારણી અને
વિષય ભોગમાં સંભાળ મસ્ત બન્યો. તુળશી-
બાઈને રહેવા માટે એક સ્વતંત્ર મહેલ કાઢી
આપ્યો. ત્યાં તેનો સર્વ પ્રકારનો ઇતમામ રાખ્યો
હતો. આ પ્રમાણે મોજશોખમાં બે માસ અપા-
ટાબંર વહી ગયા. મધના અતિશય પ્રાશનથી

કામાંધ રાજ બેહોશ બની ગયો. લૌકિક વ્યવહારનું જ્ઞાન
જવું રહ્યું. સારાસાર વિચાર બૂલ્યો, અને ગાફેલપણાએ
ચાતાનો પૂણું કબજે બેસાડી તેની જુદીનો લોપ કર્યો. મદિ-

રાના પ્રતાપે અતિ વિષયથી તેના શરીર અને મનની ખરાબી થઇ. શરીરમાં મદકારી વિષ પ્રમાણે વિકૃતિ થઇ મનન અતિશય ઉત્તેજિત થઇ. આપણા આ વિષય નાયક સંભાળના ગળામાં સુરાબાધએ માળા નાખી, અને તે તેનો ભોગ થયો.

એક તરફ કામાંધ રાજા નાચરંગ, તમાશા, મદ્યપાન, વિષયમાં નિમગ્ન થયો; અને બીજી તરફ દુષ્ટા તુળશી, દુષ્ટ પ્રધાન કલુષો, ચંડાળ એસાજી, તકરિખખાન, અને એખલા-સખાનની કાવત્રાંખાજ ટ્રાજેડીએ રાજાનો જીવ લેવાને ખેત અને મસલત શરૂ કરી; તેની ગંધ સુધ્ધાં ખેડામ સંભાળને નહોતી. તેઓએ પાંચ મુસલમાન મારાઓ તૈયાર કર્યા, ફક્ત યોગ્ય વખતની રાહ જોતા હતા. તે વખત આવી પહોંચ્યો. એક દિવસ ઉભય ધુર્ત ધુર્તા-લાઇ ખંડેન ખાનગીમાં પોતાનો દાવ પેચ કેવી રીતે લડાવવો તેની મસલત કરતાં હતાં. તુળ-શીએ બધી વાત કરી સલાહ આપી:—

“લાઇ જુવો, કાલે અપણે સર્વેએ મળી કરેલ ખેત આજ રાત્રિએ જરૂર અમલમાં લાવવો હો ? તું અને ત્હારા સાથીદારો તૈયાર રહો. દુષ્ટ રાજા નિદ્રાવશ થાય કે કામ કાઢી નાખીયે. આજે એને હું ખુબ શરાબ પાઇ પૂર્ણ ખેડોશ કરીશ. તમે તમારા સાથીદાર સાથે મહેલની નીચેના બોંયરામાં સાંજના લાગસાંધી છુપાઇ રહેજો. સર્વ સુધ રહ્યા પછી રાજાને ગાઢ નિદ્રા-ખેડોશી લાગે ત્યારે બરાબર મધ્ય રાત્રિએ દ્વાર ખોલી તમને બધાને શયનગૃહમાં દાખલ કરીશ. પછી રાજાની છાતીમાં જખીઓ ખોસી દેજો એટલે આપણું કામ થયું. મનુષ્ય

નિદ્રામાં હોય છે ત્યારે કામ સહજ થઇ જાય છે. ગડબડાટ છુમ બરાડા થતા નથી.”

એસાજીને પણ એ સલાહ પસંદ પડી, પણ કાંઈ વિચાર આવતાં ખોલ્યો:—“એ બધું તો બરાબર, પણ પેલો જોત્યો શયનગૃહની બહાર સુવે છે તેનું કેમ ? તે હરામખોર ધણો ખંદો છે, તે જગતોજ સુવે છે, જરા પગનો સંચાર કાને પડે કે ઉઠ્યોજ છે. તેનું શું કરવું ? તેને પહોંચાય તેમ નથી. તે સોને પુરો પડે એવો છે.”

તુળશી:—“અરે તેનો વિચાર તો મેં પહેલેથીજ કરી રાખ્યો છે. હું ત્હારી બહેન છું. કાંઈ કાચી નથી. આજે તેના ખાવાના પદાર્થમાં કાંઈ એવું અમલ પદાર્થ ભેળવીશ કે તે સુવો બેદાશ શય પેડે પડ્યો રહેશે. તેની શીકર રાખીશ નહી. તે કામ મ્હારું.”

એસાજી પુલાતો ખોલ્યો:—“વાહવા, બહેન, બરાબર યુક્તિ કાઢી. હવે હું કમર બાંધું છું. સુચારિત થતાં તેં કહેલ જગ્યાએ અમે સંતાશું. આજે બસ વેર, વેર, વેર લેવાશે. મ્હારા સ્વર્ગસ્થ પિતા, ત્હારું હું વેર આજે પુર્ણ કરીશ. આજ રાત્રે બહેન તે દુષ્ટ નરાધમની છાતીમાં ત્હારો ભાઇ એસાજી પોતાને હાથે ખંજર ખોસી તેના ગ્રાણુ હરશે. તું તઇયાર થઇ રહેજે.”

દુષ્ટા તુળશી આનંદમાં આવતી ખોલી:—“ભાઇ મ્હારી સર્વ તૈયારી છે, પણ તું સંભાળજે. વેર લેવામાં પાછી પાની કરીશ નહી. બીતરો થઇશ નહી. હાથમાં લીધેલું કામ પાર પાડજે. અહા—આજ મ્હારો કેવો આનંદનો દિવસ !

આજે નાટક આટલા રંગપર લાવી મુક્યો છે ! હવે માત્ર ધણોજ થોડો ભાગ રહ્યો છે, તે બળવી મ્હારા સ્વર્ગવાસી તાત ત્હારં, અને મ્હારા પ્રાણનાથનું વેર લઇ, આજે મ્હારી પ્રતિજ્ઞા પુર્ણ કરી કૃતાર્થ થઇશ !”

આવી રીતે યોજનાઓ કરી પોતાનું કામ તે રાત્રિએ પાર પાડવાનો આ ધુત્તરુતાની જોડી મક્કમ ઠરાવ કરી જીંદી પડી. સંધ્યા થઇ-રાત્રિના થનારા કરપીણ કૃત્યની સર્વ તૈયારી થઇ ગઇ. પાંચ મારાઓ સંગાથે દુષ્ટ એસાજી નીમેલી જગ્યાએ જઇ સંતાયો. તેઓએ સર્વ તૈયારી કરી હતી, પણ તે યોજના પાર પાડવાનું કાર્ય ઇશ્વરને હાથ હતું. તુળશીએ અમલથી બેળવેલું અન્ન રાત્રિના જોત્યાજીને ખાવા મોકલ્યું. પણ તે દિવસે બપોરથી તેની તખીયત ઠીક નહોતી, તેથી તેણે કુતરા ખીલાડાને ખવરાવી દીધું. તેને સવારથી સ્વસ્થતા નહોતી, તેના મનમાં આજે અનેક તરંગો આવતા, તેને મુજબતા, આજે આ દુષ્ટ ભાઇ બહેનની જિંદગીમાં કોઇ વિશેષ પ્રકારની ચલવીચલ દેખાતી હતી, કાંઇ ઉંડી રમત રમાતી તેને લાગી. આજે રાત્રે પુર્ણ સાવધ રહેવાનું તેના મને ઠરાવ્યું. રોજ પ્રમાણે પોતાની જગ્યાપર જઇ પડ્યો અને કૃત્રિમ નિદ્રાવશ થયો, પણ મનમાં એન પડે નહી, અને આકાંક્ષાએ તેને પુર્ણ ઘેરી લીધા હતા.

મધ્ય રાત્રિ વીતી ગઇ. સર્વત્ર સુમસામ હતું. સંભાળ તુળશીના રંગ મહેલમાં ધોરતો પડ્યો હતો. મધ્ય રાત્રિ વીતે કલાકેક થયો હશે ત્યાં તુળશીના ખંડ બહાર સાવધગીરીથી જાગતાં નિદ્રાનો ઢાંગ કરી પડેલા જોત્યાજીએ ધીમે ધીમે

માલતાં પગલાંનો અવાજ સાંભળ્યો. ત્યાં બે જણ તેના ખીજાના પાસે આવી તેના પર જોવા લાગ્યા, તે શબતુલ્ય શાંત પડ્યો હતો; ખંજર તેના સામે ધરી તેને ઢંઢોળ્યો, પણ તે બેશુદ્ધ પડ્યો હોય તેવા ડોળ કરેલ હોવાથી ઉડ્યો નહી. તેઓ હવે નિષ્પ્રીકર થઇ આગળ વધ્યા. પગલાંનો અવાજ જરા દૂર ગયો કે તેણે જરા અર્ધ આંખો ઉઘાડી સંભાળના ખંડ બણી ફેરવી, તેણે જ માણસોને રંગમહેલના દ્વાર પાસે ઉભેલા જોયા. ધણો ધીમેથી બળતો દીવો અંધુક અંધુક ઉગ્ગસ આપતો હોવાથી તેઓને તે ઓળખી શક્યો નહી. તેણે પોતાની તલવાર ધીમેથી અવાજ થાય નહી તેમ સજ કરી. તેઓ શું કરે છે તે જાતો રહ્યો. એટલામાં દુષ્ટા તુળશીએ દ્વાર ખોલ્યાં અને જાણે જાણે અંદર લીધા. નિમક-હલાલ જોત્યાજી વ્યાઘ્રની ઝડપે ફર્યો, તલવાર મ્યાનમાંથી ખેંચી વિદ્યુતની ઝડપે તેમની પુઠે ઓરડામાં ધુસ્યો.

અંદર પગ નાંખે છે તો જ આસામીના હાથમાં ખુલ્લા જખીઆ છે; રાજાને ચારપાદ પર ગાદ નિદ્રા લાગી છે, તુળશી એક હાથમાં બન્તી પકડી રાજાના ઓસીકા પાસે કુર મુદ્રા વાળી ઉભી છે અને બીજો હાથ રાજા પર હલ્લો કરવા નીશાનીરૂપ લંબાવ્યો છે, આ ભયંકર દેખાવ નજરે પડ્યો, કે પલકારામાં લાગલોજ વીર જોત્યાજી “જય ભવાની”ની ગજના કરતો ધસ્તો પોકાર્યો:-

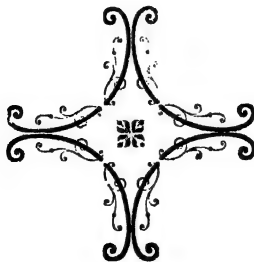
“મહારાજ, ઉઠો, ઉઠો, દગો, દગો, ઓમેર શત્રુ ઉભા છે!” એમ બોલતો તેમના પર તુટી પડ્યો. તેઓ ચોંકી સાવધ થાય તે પહેલાં તો બેને ધરણીએ ઢાળ્યા. એસાજીએ હવે

આવી બન્યું જાણ્યું, મરણીયો થયો, અને રાજા આ બધા ઘોંઘાટથી ચમકી જંગમ થઈ ઉઠે છે, ત્યાં તેના પર જંબીયાનો ધા કયો. રાજાએ ચેતી તે ધા હાથ પર ઝીલ્યો અને બીજે હાથે દુષ્ટ એસાજીનું ડોકું પકડી તેના હાથમાંથી ખંજર ઝુટાવી લીધું, અને તેના ઉરમાં જોરથી તેજ ખંજર માથું તે સાથેજ એસાજી પ્રેતવત થઈ જમીન પર ઢળી પડ્યો. એટલામાં ત્રીજનો જોસાજીએ નીકાલ કયો, બીજા બે રહ્યા તે આ બનાવ જોઈ જીવ બચાવવા નાકા, જોત્યાજી તેમની પુકે પડ્યો. એકને પકડી પાડ્યો અને તેનો બીજો સાથીદાર નાશી છુટ્યો. પકડેલ મારાને તેનીજ પાધડીથી ચતુર્ભુજ બનાવી રાજા પાસે મારતો મારતો જોત્યાજી ધસડી લાવ્યો.

અહીં તુળશીનું મ્હોકું કાળું ઠીકરા જેવું થઈ ગયું. તે રાજા પાસે શરમાઈ શુંલ જેવી ઉભી રહી. રાજા ક્રોધભરી દ્રષ્ટિએ તેના તરફ જોઈ રહ્યો. થોડો વખત આમ મૌન ચાલ્યું, પછી સ્ત્રીચરિત્ર કામે લગાડી તે બાંજડાં વેડા કરવા લાગી; શુંડણીએ પડી અત્યુ સારતી કુસકાં ભરતી પોતાના ભાઈને તેના કૃતન્નિપણા માટે આપો આપવા લાગી, તથા પોતે આમાં નિર્દોશ છે, પોતે મહારાજને જીવથી પણ વધારે ચહાય છે વગેરે કહી થોડા વખતમાં બોળા સંભાળને મનાવી લીધો. ત્યાં તેની નિરાશા વચ્ચે જોત્યાજી મુસલમાન મારાને ધસડી લાવ્યો. મારાને જોતાં તેના હોંસકોંસ ઉડી ગયા, પણ હીમત રાખી પોતાની ખરી સ્થિતિ મુખ પર જણાવા દીધી નહી. સંભાળએ મારાને ધણું પુછ્યું પણ ઉડાવનારા જવાબો આપી ખરી દાદ લાગવા દીધી નહી-અંતે

છેડાછ તેને કડાલોટ કરવા આજ્ઞા આપી. જોત્યાજી તેને શિક્ષા કરવા મારાને સોંપવા બહાર ધસડી ગયો.

પોતાનું નામ મારાના મુખમાંથી નીકળ્યું નહી, પોતે હવે બચી, સંભાળને પુનઃ ભોળવ્યો, તેનો પોતાપરનો વ્હેમ દૂર કર્યો. સંભાળ છેક મોડી સવાર સુધી તુળશીના રંગમહેલમાંથી બહાર નીકળ્યો નહી. તેના હાથપર તુળશીએ પટાપાંડી કરી, સ્ત્રીચરિત્ર, વાક્યાતુરીથી કપટી હાવભાવથી તેને પુરો બેકાશ બનાવ્યો. આ રાક્ષસીએ હવે પિતા, ભાતા અને પતિનું વેર લેવા સંકલ્પ કરી તકરિબખાન અને એખલાસખાન તથા કલુષા સામે કેવી રીતે સંકેત કરી વેર લેવા સંભાળને ઔરંગઝેબને સ્વાધીન કર્યો અને તે જુલમી આપ-ખુદ હીંદુ પતીનો કેવો ભયંકર અંત આવ્યો તે હવે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

પ્રપંચ જાળ.

જમાનેકા ગીરદેશી, સીતારેકા ફેર;
મક્કારીકા જલમે, સપર ગયા શેર.

જલપણુ તો અલગી રહી, ભુંડપ આવી શીર;
ગમાર નરની આગળે, સોનું થયું કથીર.

જે તલમાં તેલ નહીં, પીલેથી શું થાય;
નગણા માણસને ગણકારો, આટા લુણમાં જાય.

મિલકત જોત્યાજી સંભાળપરનો આ એક અપ
મૃત્યુ ટળ્યા પછી પણ સ્વસ્થ બેઠો નહી. આ
અવદશાનો—ચંડાળણીનો હજી પણ નાદ છોડો
એવી અનેક વખતે રાજાને વિનવણી કરી, પણ
સર્વ વ્યર્થ. તે દુષ્ટાએ રાજાને પુરો ભરકાવ્યો
હતો, તેની રાજપર પુણું નાશકારક સ-તા
બેઠી હતી. છેલ્લાં દુષ્ટ કૃત્યમાં મ્હારો હાથ ખીલકુલ નથી,
અને એસાજીનું નામ નીકળે તો ગાળો શ્રાપો વરસાવી સીધ્ધ
બનતી, મુખ સંભાળ તેનું ખરું માનતો, તેને નિર્દોષ
માનતો. વાતમાંને વાતમાં કમે કમે તે આગળ વધી અને

જોત્યાજી નહાકનો પોતાનો દેષ કરે છે, વગેરે કહી રાજના કાન ભંભેરવા માંડ્યા, અને અંતે જોત્યાજી નહાકનો તેનો દેષ કરે છે એવો સંભાજીના મને નીકાલ કયો. તેનો જીવ બચાવી જોત્યાજીએ બહાદુરી દેખાડી, રાજનિષ્ટા દર્શાવી પણ કામાંધ અધમના મનમાં તેની કદર ક્યાંથી હોય ! નિમકહલાલ જોત્યાજીપર તુળશીના ભમાવ્યાથી સંભાજીની અંતે ઇતરાજ થઈ; તેની સાથે હવે સંભાજી બરાબર જોલે નહી, વાતવાતમાં તેના અંગપર ધસી જાય, તેને ગાળો આપે, હરેક પ્રકારે ત્રાસ આપે, આવા તેના હાલ કરવા માંડ્યા.

સંભાજીને મારવાનો યોજાલો. જેત કસ્યા પછી જે માસ કાંઈપણ હીલચાલ ન કરતાં ધુતાર તુળશીઆઈએ એમજ પસાર થવા દીધા. કાવતરું પકડાયું તે દીવસે તકરિબખાન અને એખલાસખાન છટકી ગયા. દોઢેક મહીનો પસાર થયા પછી પુનઃસંગમેશ્વરની આસપાસના અરણ્યોમાં પાંચસોએક ચુટેલા માણસોને છુટા છુટા છુપાવી વેશ પાટલો કરી સંગમેશ્વર દાખત્ર થયા અને પૂર્વના પ્રયાસમાં મંડ્યા. છુપાઈને તુળશી અને કલુષાને મળવા લાગ્યા. આ ચંડાળ ચોકડીની પુનઃ મસલતો એકાંતમાં થવા લાગી.

અહીં જોત્યાજી પૂર્ણ સાવધ હતો. નવો કાંઈ જેત રચાય છે એવો જરાતરા તેને વહેમ આવવા લાગ્યો. આ તરફ જુવે તો બેકામ નૃપતિ દાર અને વિષય સુખના અમલમાં મસ્ત, તેની નજરે આ ઇમાની સેવક પડે તો ક્રોધાત મુદ્રા થાય— આ સ્થિતિ—તદપિ પુનઃ એક વખત છેવટની વિનવણી કરવા

આ સ્વામિનિષ્ઠ સેવક તૈયાર થયો અને લાગ સાંધી સંભાળુ જરા શુદ્ધીમાં હતો તે વખતે અર્જુન ગુનરી:-

“મહારાજ, મને જોઈએ તો ગાળો આપો, ગમાર ધારો, તોપણ આ નિર્લજ્જ ગમારની અર્જુન તો આજ એક વખત આપને સાંભળવીજ પડશે. સરકાર, આપના પ્રાણ લેવા તે રાક્ષસી તલપી રહી છે. તેનો વિશ્વાસ ન કરો. તે રંડાનો તે કાવત્રામાં પૂર્ણ હાથ હતો. તેણેજ દુષ્ટ એસાળુ અને મારાં જોને દ્વારખોલી અંદર દાખલ કર્યા, મેં મહારી નજરે જોયું. જીવો અન્નદાતા, એતો, તેનો સંગ તજો, એ બધું કાવત્રું તે રંડાનું હતું. આ દગો તેણેજ કર્યો, ઘણા દિવસ તે દુષ્ટ ખેત આલ્યો હતો, પણ યોગ્ય સંધિ આવી ન હોતી, તે તે દિવસે આવી. પણ અમારા સૈના સદ્ભાગ્યે તે દુષ્ટોના હાથ હેઠા પડ્યા, અને આપનું રક્ષણ થયું. મહારી હમેશની કટકટ મહારાજને ખોટી લાગે છે તેનો આ પ્રત્યય થયો. હજી પણ આ સેવકની અર્જુન સાંભળી તેનો ત્યાગ કરો. જીવો, તે તુળશીના ખુનસી સ્વભાવની પારખ થઇ. હવે તેનાથી દૂર રહો, હવે તે સરકાર છંછેડાયલી નાગણુ જેવી છે માટે સ્વામિ સંભાળો. સરકાર,—”

સંભાળુ વચ્ચે હસ્તો હસ્તો ખોલ્યો:- “છે, છે, જોત્યાળુ, આ તને નહાકનો જોમ છે. તુળશી વીશે જરા પણ શંકા ધર નહી. તેના આજ પર્યંતના એકંદર વર્તનપરથી, અને હમેશની વાતચીતપરથી અનેક રીતે મહારી રતીએ રતી ખાત્રી થઇ છે કે આ વાતમાં તેનો જરાએ હાથ નથી. આ કરપીણ કૃત્ય તો તે કૃતમિ એસાનુંજ—”

ડાકું હલાવતો જોત્યાજી બોલ્યો:-“મહારાજ, મહારાજોના રાજા, જીવો, જેને લાવખ્યનું કામ સ્થાપવાનું હોય છે તે એવીજ રીતે નાટકી પ્રેમ દાખવે છે, નહીં તો તેનું કામ સ્થાય નહીં. જીવો સરકાર જો તેનો ખરો પ્રેમ હોત તો મારાઓને ઓરડામાં દાખલ કેમ કર્યા? અને ખંજર ખરાખર આપણી છાતીપર પડે તેથી બતી હાથમાં ધરી આપના ઓસિકા પાસે ઉભેલી. આ સર્વ આ આંખોએ પ્રત્યક્ષ જોયું છે-તેથી વધારે બીજો કયો પુરાવો જોઈએ !”

સંભાળ કોધીપ્ટ મુદ્રા કરતો બોલ્યો -“ બસ કર હવે, ધણું થયું. આ બધી ત્હારી જેરસમજ છે, તું ધારે છે તેવી ખરાબ નથી. તે મને શુધ્ધ મનથી ચાહે છે. તે તો ખિચારી દીવો હાથમાં લઈ મને સાવધ કરવા ઓસિકા પાસે આવી હતી, મારાઓને તેણે અંદર લીધા નથી, પણ બહાર ગડબડ શું છે તે જોવા દરવાજા બોલ્યા-ત્યાં તો ધક્કા મુકકી કરી તે ઓરડા અંદર ધસ્યા. આવો ખરો પ્રકાર છે છતાં સમજ્યા કારણ્યા વગર અમસ્તો એકાદાપર સંદેહ શા માટે લઈ જાય છે? ખબડદાર મહારી બહારી પ્રાણેશ્વરી બદલ એક અક્ષર પણ ઉચ્ચાર્યો છે તો ! જોત્યાજી ત્હારા આ ડંખીલા સ્વભાવને તે મ્હારે શું કરવું ?”

જોત્યાજી જરાપણ હિમત નહીં હારતાં બોલ્યો:-“ મહારાજ, મ્હારે હવે એ વિશે વધુ કાંઈપણ કહેવું નથી. પણ આ છેવટનું કહેવું છે તે તો આપે સાંભળવું પડશેજ જીવો સરકાર, મોગલ મહા દેવી પક્કા દગાબાજ છે ! તેમનો આપપર પુરો ડોળો છે ! એકાદ દિવસ આપના જીવને તે દગો કરશે

એતો, મહારાજ, એતો હાલ થોડુંક થયાં તેના કુપાચારો આપણી જાવણીની આસપાસ ફરવા લાગ્યા છે, અને પેલી દુષ્ટા તુળશી સાથે કુપી રીતે મળી કાવતું રચાય છે. તેમની ગુપ્ત મસલતો ચાલે છે, આપરથી મહારાજ ખચીત દગો છે ! માટે હાલ થોડા દિવસ તેને અવાસે ન જાઓ. જોઈએ તો રાયગઢ પાછા ફરીયે ! આટલી આ ગરીબ નોકરને લિંક્ષા આપો. બીજું કાંઈપણ હું સરકાર પાસે માંગતો નથી.”

સંભાળ હવે ખુબ છેડાયો તે ત્રાડી ઉઠ્યો:-“ મૂખાં આવા ભલભલતાં ગપ્પાં મ્હારી સન્મુખ કહેવા શરમાતો નથી ? અરે એ મુસલમાનોની બીસાદ શું ? અહીં આ સિંહની ગુફામાં આવવા કેની મા આવી છે ! ચિંતા નહી. અરે આ મગરૂખ મોગલોનું હનન કરવા માટેજ આ સંભાળનું જનન છે. મને તેમની રજ માત્ર પરવા નથી. ચલ, જા, ચાલતો થા. આવાં ગપ્પાંઓ કહેવા હવે એક ક્ષણ પણ મ્હારી સામે ઉભ નહી. જા, મોગલોનો મ્હોટો દીમાખ દેખાડવા અહીં આવ્યો ક્યાંનો ! વળી કહે છે કે તુળશી અને તેની ગુપ્ત મસલત ચાલી છે હં, લખાડ ક્યાંનો. ખબરદાર આવા પુનઃ શબ્દ ઉચ્ચાર્યાં તો ! તુળશી અરે મ્હારી સુંદર તુળશી તો મહા પવિત્ર, મહાશુધ્ધ સાધવિ, મ્હારી કંઠમણી છે, હવે તેની વિરૂધ્ધ એક અક્ષર પણ બોલ્યો તો નાકજ કાપી નાંખીશ મૂખો ક્યાંનો ! તું એમાં શું સમજે ! જે બદામનો ગુલામ-મ્હોટી મ્હોટી વાતો ત્હારા ન્હાના મુખે શોભે ખરી કે !”

આ સાંભળી સ્વામિનિષ્ઠ સેવક ખીન્ન થયો તેનું મુખ પડી ગયું તોપણ બોલ્યો:-“ સરકાર હું ચુક્યો, હવે નહીં કહું. મેં મ્હારી ફજ્જ બજાવી. મ્હારા નાકની મ્હને બીલકુલ શીકર નથી. મ્હારું નાક જોઈએ તો હમણાંજ કાપી નાંખો. મ્હારું નાક કાપશે તો માત્ર એક માણસનું નાક જશે, પણ આપ સર્વ રાજ્યના નાક છો; તે કાયમ રહો તોજ અમારા નાકની શોભા નહિં તોં બાકીનાં નાકો હોય જતાં તે કપાયલાંજ સમજવાં. જેવી સરકારની મરજી. અમારાં નસીબજ પુટયાં છે, તેમાં મ્હારાજ શું કરે ?” આટલું બોલી દડદડ અશ્રુ સારતો ખીન્ન થતો સેવક ત્યાંથી ચાલતો થયો.

આ વાતને ધણા દિવસ વિત્યા. ગત કાળમાં બનેલા બનાવો ધણા ખરા વિસરાયા. સંભાળના મનમાં કવચીત તુળશી બાધ વિશે કિંચિત ઝેમ આવતો, તે પણ હવે તદન નીકળી ગયો. તે દુષ્ટા અને તકરીબખાનની ગુપ્ત મસલતો ચાલુ હતી. તેઓએ નક્કી કર્યું કે જ્યાં સુધી જોત્યાજી હજીરમાં છે ત્યાંસુધી કામ પાર પાડવું કઠણ ! તે એક કંટક સમાન છે તે નીકળ્યા વગર કામ સિધ્ધ થવાનું નથી. તેને દૂર કરવા યુક્તિ શોધતાં અંતે એક યુક્તિ સુઝી-એક બનાવટી પત્ર તૈયાર કર્યો, અને તેના ગામનો એક હલકારો તૈયાર કરી તે મારફત તે પત્ર તેને પહોંચાડ્યો. બધા ઘાટ સાંગોપાંગ ઉતર્યો. દુષ્ટોની ધારણા સફળ થઇ. તે પત્ર વાંચતાં જોત્યાજી બેબાકજો બન્યો. તે પત્ર તેના પુત્ર ગુણોજીના નામથી લખ્યો હતો, જેમાં લખ્યું હતું કે,-“ આજ સાત આઠ દિવસ થયાં માતૃશ્રી તાપથી ધણી ઉરાન છે. તેની

સ્થિત અતિશય વિષમ છે હવે એક ઘટીકાનું પ્રશ્ન નેમ નહી. ફરપગ તમારું નામ રટણુ કરે છે. તમે જમતા હો તો જમ-
વાનું પણ મુકીને એકદમ ઢીઠી એક કાણુ પણ ન મુમાવતાં
સત્વર આવો-પવનવેગે આવો. કાંઈપણ કારણુસર ખોટી થતા
નહી. માતુશ્રીનો હવે ઘડીનો પણ ભરોસો નથી અમે સૌ
ધણા ગભરાઈ ગયા છીએ. અમને કાંઈ સુજતું નથી.
આ પત્ર દેખત આવશે તો મેળાપ થશે નહી
તો આ પત્ર એજ તેમની છેવટની ભેટ સમ-
જશે.” વગેરે ધણા હૃદયદ્રાવક સમાચાર લખ્યા હતા.
હલકારાને પુછતાં તેના મુખથી પણ એજ સમાચાર મળ્યા.

આ પત્રથી બિચારા જોત્યાજીની સ્થિતિ વિષમ થઈ તે
ખાવરો ખની ગયો. તે સ્વામિનિષ્ઠ પણ ભોળો જોત્યાજી
પ્રપંચ જળનો ભોગ ગ્યન્યો. આ પત્ર ખનાવટી છે તે સમજી
શક્યો નહી. ગાભરો ગાભરો સંભાળ પાસે દોડ્યો તેની રજા
લઈ ઘોડેસ્વાર થઈ એકદમ ઉતાવળે કોલ્હાપુરની વાટ લીધી.
દુષ્ટોનો ખેત અહીં સુધી તો સાધ્યએ ગયો.

મકરણ ૧૬ મું.

શીકાર સપડાયો.

“નારીના વિશ્વાસથી, રાજ પાટ સુખ સાજ;
સર્વ તજી રણ પોઢીયા, રંક અને મહારાજ.”

મૂસા જ્યું થાન ખીચ, કીમંત કું કતર જાત,
બાયસ બિટાર જાત કલસ ભરે નીરકો;
સરપ ડંસ જાત બિધં રમરમ ફેલ જાત,
કુતો કાટ જાત ગેલ ચલત ગરીબકો;
અયસો હી મુરલીધર ખીજી ડંખ માર જાત,
કછુના ખિસાત પર વ્હાકુલ શરીર કો;
એસોહી ચુગલ ખોર, નાહક, ખીરાનો કાજ
દેત હે, બિગાર, ના ડરહે રઘુખીરકો.

(મુરલીધર.)

જે કલુષાની મસલતથી તુજાશીખાઇએ હવે સર્વ
તપ્યારી કરી. જોત્યાજીની ફાંસ દૂર થવાથી,
જે કામ ભાષના હાથથી થયું નહીં તે કામ
—ખુન કરવાનું કામ પાર પાડવાનું તે દુષ્ટાએ
પોતાના હાથમાં લીધું. અમુક રાત્રિએ કામ
પાર પાડવાનું નક્કી થયું. આ ચંડાળ ચોટ-
ડીએ સર્વ તૈયારી કરી. એક વખત ખટપટમાં

નિષ્ફળ થયા, તો હવે ખીજવાર કામ પાર ઉતારવા આ
ચંડાળ ચોટડીએ ગુપ્ત સંકેત કર્યો, તેમાં ઠરાવ્યું કે, તક-

રીખખાન અને એખલાસખાને પોતાની ટોળીને તૈયાર રાખવી, અને સતા થવાને કલુષાને પણ સાથે કેદ કરવો એટલે છેવટ સુધી તેના પર વિશ્વાસ રહે અને છટકવાનું તે કરે તો તેને આધારે વધારે ફસાવાય અને તેનો ખેત રદ કરાવાય, તેનો સર્વ બેદ પોતે જાણી શકે એટલે શિકાર છટકી શકે નહીં. આ હેતુથી કલુષાને પણ સાથે કેદ કરવાનું હયુ^૧. તેજ રાત્રિ એ સર્વ કામ પાર પાડવાનું હયુ^૨. તેમણે પોતાના હાથ નીચેના સરદારને છુટા છુટા માણસોને રાત્રિના નીમેલી જ-આએ કેવી રીતે એકઠા કરવા અને રાજના મહેલપર ઓચિંતો હલ્લો કેવી રીતે લઇ જવો વગેરે સર્વ બરાબર સમજાવી સખત તાકીદ આપી. સંખ્યા થતાં તે પિતાપુત્ર પાંચ જ માણસો સાથે તુળશીની મદદથી સંભાળના શયનગૃહની બાજુની કોટડીમાં સંતાયા. શયનગૃહનાં દ્વાર તુળશીએ અંદરથી બંધ કરવાં નહીં, માત્ર અટકાવી રાખવાં, અને સંભાળને માઠ નિદ્રા લાગે ત્યારે તેના ઉરમાં ખંજર મારી તેના પ્રાણ હરવા, પણ તેમ ન થતાં તે જાગી જાય ને કાંઈ દંગો ફિસાદ કરે તો તત્કાળ બહારથી પોતાના છુપાવેલા માણસો સાથે અંદર ધસી આવી તેને અને તો પકડી પાડવો નહીં તો યમ-સદન પહોંચાડવાનું નક્કી કયુ^૩, આવી રીતે તે કાળું કામ તે કાળી રાત્રિએ પાર પાડવા તૈયારી થઇ. સંભાળના પાપનો ધડો ભરાઇ જવાથી તેની આસપાસ ઓપાસથી સીંહાવાદળ એકત્ર થતું ગયું, અનુકુળ વાતો પણ હવે એકદમ પ્રતિકુળ થતી ગઇ; બેશામ મૂખ સંભાળને આ સર્વનું રતીમાત્ર

પણુ લાન-સંદેહ નહોતું. તે તો માત્ર વિષય અને વાર્ણીમાં મત્ત હતો.

દુષ્ટા તુળશીખાઇએ તે ઘોર રાત્રિની સર્વ તૈયારી કરી. બચંકર રાત્રિ આવી. સર્વત્ર અધિકાર વ્યાપ્યો. ઘોર કૃત્યના સર્વ સરંજમ તૈયાર થયા. તુળશીના રંગમહોલમાં બત્તીઓ ઝગમગતો પ્રકાશ ફેંકવા લાગી. આજ હમેશ કરતાં વિશેષ તૈયારી દેખાઇ. કૃત્રિમ પ્રેમ દાખવનારી ધુતારી લલના તૈયાર થઇ. હમેશ કરતાં વધારે શોખ્યના પદાર્થો રાખ્યા. સ્વેત શુભ્ર પાતળ પહેચું હતું, પીળી રેશમી બુદ્ધાદાર તંગચોળી પહેરી હતી. કપાળપર સુગંધી કંકુનો ચાંદલો અને શરીરે સુગંધી પદાર્થો લગાડ્યા હતા. બાલ ચોળી છૂટા પીઠપર પડતા નાંખ્યા હતા. ગળામાં હીરાજડીત તનમની અને મોતીનો ચેડો દીપી નીકળ્યો હતો, હાથમાં હીરાનાં કડાં, પાટલીઓ, અને રત્ન ખચીત કટિમેખલા તેની સિંહસમાન કટીને શોભાવી રહી હતી. અને

“ચંદ્રબિંબ તુજ મુખડાથી લલચાય જો ।”

“And where midst all that the young heart loves most
Flowers, music, smiles, to yield was to be lost ”

અને વિલાસી સંભાળ માટે તો

“હે બોળા મધુ લાલસી બ્રમર તું જાતો ન ચંપા કણે ।
માની હે સુખ માલતી મહી જરી સહેજે મળી જે તને ।
ચંપાથી ચતુરાઇ ત્હારી ઘટશે ચંપાઇ જાઇશ તું,
ત્હારું કામ નથી અને કરીશ તો ખતાજ ખાઇશ તું.”

(નથુરામ).

આ પ્રમાણે વિલાસી વિષયી રાજના નાશની સર્વ સામગ્રી તૈયાર થઇ. કાપટયથી ભરપૂર તુળશી મનમાં જે ખેત ચોળ્યો છે તેનું કેમ થશે, શું થશે ! પાર પડશે કે પૂર્વ પ્રમાણે ફક્ત—એ બિતીથી તેના અંતઃકરણમાં સેંકડો તરંગો ઉઠતા, પુનઃ સમી જતા. આનંદ—બિતીથી તેના મુખપર વારંવાર ફેરફાર થતા પણ રાજ આવતાં બહારથી આનંદ દાખવતી હસ્તુ મુખે રાખતી રાજને મોહનાશથી બેફામ બનાવવા તૈયાર થઇ.

રાત્રિના કાળનો ભુલાવ્યો સંભાળ નિત્યક્રમ પ્રમાણે તે ચંડાળણીના અવાસે ગયો. તે વખતે હાથમાં વિશ્વા લઇ મંજૂલ મંજૂલ સુસ્વરે કનૈયાનું ગાણું ગાતી હતી. તેના કંઠમાધુર્યથી વિષયાધિ રાજ ગાંડો મસ્ત થયો. તેની પાસે રૂપા સોનાથી જડેલા સુંદર મંચલપર બેઠો “વાહવા, વાહવા, ચલને ઘો” કહી ડોકું ધુણાવવા લાગ્યો. કેટલોક વખત વિત્યા બાદ કપટી તુળશીએ મલ્લનો પ્યાલો પાયો. શરૂઆત થઇ, પ્યાલાપર પ્યાલા ઉડવા લાગ્યા, અને સંભાળ રાજની સ્વારી તેનું મધુર આકર્ષનાર ગાન સાંભળતી નાગરાજ પેઠે ડોલવા લાગી. આ પ્રમાણે ઉભયની પૂર્વ રાત્રી ખ્યાલી ખુશાલી, કર્મજીવમાં વ્યતીત થઇ, મધ્યરાત્રી થઇ. બેઠોશ થતો રાજ નિદ્રામાં પડ્યો. તેની ઇન્દ્રિ-ઓના સર્વ વ્યાપાર બંધ પડ્યા; તે અતોપાટ ધોરતો પડ્યો, તેનો પાપનો ધડો છળોછળ ભરાઇ ઉભરાયો હતો, હવે તેનો વખત પુરો થયો હતો, તેના દિવસ ધેરાયા હતા.

દુષ્ટા તુળશીએ વિણ પડતી મૂકી, ઉભી થઇ, તિરસ્કાર
 યુક્ત નજરે ક્ષણભર પોતાના શિકારને જોઇ રહી, કૂર સ્મીત
 કરી, પોતાની પાતળને આડે પદર ખેંચી કમ્બરે ખોસી,
 મજબુત કચ્છો વાળ્યો. બીજાના પાસે પડેલ સંભાળની
 તલવાર ઉંચકી ધીમે પગલે જઇ અભરાઇ ઉપર મુકી પાછી
 વળી અને બીજાના નીચે છુપાવેલ ખંજર ધીમેથી ખેંચી
 હાથમાં લઇ ઉભી; જોઇએ તેટલી ધૈર્ય લાવે પણ તે દુષ્ટ
 કૃત્યજ, તે વખતે ભીતીથી તેના હાથ થરથર કંપવા લાગ્યા.
 દાંતથી નીચલો ઓખ દાબતી, ક્રોધથી વિકાળ રૂપ લેતી ચંડિકા
 જેવી દેખાતી, રાજા તરફ એક સરખી તિરસ્કાર યુક્ત નજરે
 જોઇ રહી. જરા વિચાર કરતી, ખુલ્લો ચમકતો જખીયો
 જમણા હાથમાં ઉંચે કરતી મનને હિમત આપતી વિચારવા
 લાગી “તુળશી, હવે વિચાર શું કરે છે ? પગમાં હવે જોર
 આવો, ચાલ જીવ તૈયાર થા, ચાલ આગળ થા, તને હવે ભય
 કેનો છે ? ત્હારા સાથીઓ ત્હારી પીઠપર ઉભા છે. ડર નહી.
 જખીયા, આ દુષ્ટ નરાધમનું ઉર ચીરી ત્હારું કાર્ય બજાવ,
 મ્હારા સ્વર્ગમાં વાસો કરનાર આપ્તોનું વેર લે. વેર બસ વેર.
 આજે હું મ્હારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરીશ—પિતા, સ્વામિ, અને
 અંતે ભાઇનું વેર આજે લઇશ. ખંજર તૈયાર થા. મ્હારા
 પગો તમે નિડરતાથી આગળ વધો, મ્હારા હાથો તમે ના
 થરથરો, તમારું કાર્ય બજાવો. નિદ્રાએ મોહ પમાડેલ, મલે
 ખેડેશ કરેલ, ચંડાળ રાજા મંચકપર કેવો અસ્તાવ્યસ્ત પડ્યો
 છે ! વેર, વેર, વેર, ! આજે હું રણયુક્ત થઇશ ! કૃતાશ
 થઇશ.” આવો વિચાર કરતી ખંજર ઉંચકતી ધસવા બધા છે

ત્યાં પુનઃ ખમચી ગઇ “ અરે હજી હાથ કેમ થરથરે છે, પગે કેમ કંપે છે. અરે એ નરાધમ જાગતો નથીના—”

એટલામાં રાજના ઓષ્ટમાંથી બાંઝ્યા તુટ્યા શબ્દો બહાર પડવા લાગ્યા. “ આવો, આવો, દુષ્ટ મુસલ્લાઓ, આવો મ્હારી સામે, આ સિંહ સામે, છુપાઓ નહી, હું એકલો છું તોપણ તમને સર્વેને પહોંચી વળવા સમર્થ છું આગળ આવો નહીંતો મારું છું, તમારા ડોકાં ઉડાવું છું. તુળશી, તુળશી, દુષ્ટા, આ દગો.....” વગેરે લવવા લાગ્યો.

તુળશી ચમકી પણ રાજ બહુ જોઇ પુનઃ “ છટ કાંઇ નહી એતો નિદ્રામાં બડબડયો. બસ હવે સત્વર મ્હારું કાર્ય પૂરું કરવું જોઇએ. બસ વેર, હવે વેર, વેર, હું ત્હારીજ છું” એમ કહીજોરથી જાંબીઓ ઉંચકી રાજને મારવા જાય છે ત્યાં તેની નજર વિશ્વાસુ બેદામ પડેલા રાજપર પળભર ઠરી, હાથ પાછો હઠ્યો. પ્રેમાસક્ત થઇ તેના તરફ જોઇ રહી, જરા મ્હોટે સ્વરે બોલી ઉઠી “અરે આ હું શું કરું છું? અહાહા! મંચકપર પડેલ મનોહર મૂર્તિ, મ્હારાપર પુણ્ય વિશ્વાસમાં મિંચાયેલ પ્રિય આંખો, અરે મ્હારા બોળા પ્રિયતમ, એ મ્હારા બળવાન નરવર, મ્હારા બહાલા, ત્હારો, ત્હારો હું ધાત કરું નહી, કદી નહી. એવું ફર કામ આ તુળશીથી થનાર નથી. મને આ શું સુઝયું. ખુન કાનું ખુન-મ્હારા બહાલાનું-મ્હારા પ્રાણનું-મ્હારા બોળા પ્રેમીનું ! અરે આ હું શું કરતી હતી? નહી, કદી નહી-મ્હારા બહાલા, પ્રિય પ્રાણ—” એટલું બોલતી પ્રેમથી બીની આંખોથી તેને નીહાળતી તેની પાસે બેસતી

વાંકી વળી તેને ચુંબન કર્યું, સાં પાછળથી અવાજ આવ્યો—

“ઓ દુષ્ટા—પ્રતિજ્ઞા ભંગા પ્રતિજ્ઞા ભંગા સાવધ થા! ગાંડી ન બન! રાજના ઉરમાં જન્મીયો માર-તહારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કર!”

તુળશી ચમકી, સફાળી ઉઠી ઉભી થઈ, જરા પાછળ હઠી, તેનાં નેત્ર ફર્યાં, પ્રેમ ઉડી ગયો, ક્રોધ, વેર આંખમાં ચમકવા લાગ્યાં—ખંજર હાથમાં મજબુત પકડતાં. ઉચ્ચતાં બોલી:—“બસ થયું, હું સાવધ થઈ, નિદ્રા હજી થોડો વખત એમજ સ્થીર રહે, અને આ દુષ્ટને સદા માટે સુવાડ— ઇન્દ્રિયો તમારો વ્યાપાર હજી કિંચીત કાળ બંધ રાખો— દુષ્ટ રાજ, મહારા પિતા, ભાઈ, પતિના ખુની એમજ ધોરતો પડ્યો છે. હવે તું ઉઠવાનો નથી. હમણાંજ તને હમેશની ગાદ નિદ્રામાં સુવાડું છું. થયું બસ—હવે દુષ્ટ રાજ મહારા છેલ્લા સલામ—અહીં તો તહારો સંબંધ છુટ્યો! અહાહા! અંધકાર ભયંકર શીયા અંધકાર, આ નૃપ સુર્ય અસ્તાચળે જાય છે તેથી એમરે તે તહારી કેવી પ્રબળ સ-તા પ્રસારી છે! પતિ વ્રતા—સાધ્વી નૃપાંગના યેશુબાઈ! આ જો, તહારા આ સોલા-અ મંદિરપર વેરથી છેડાયેલી આ નાગણુ હટલો કરી તને વૈધવ્ય સમુદ્રમાં ડુબાડે છે! શિવાજી, બાળક શિવાજી આજ તું ન બાપો થઈશ!—મહારાષ્ટ્ર, મહારાષ્ટ્ર આજ તહારું છત્ર તુટશે—પ્રભય જગશે. આજે મહારી વેરની આહુતીમાં સર્વ દેશને અર્પીશ! દશ દીશાઓ, દિગ્ગણો, ચંદ્ર, તારાગણો તમે સાક્ષી છો કે અન્યાયથી હું આ રત્ન આજે આ જગ-માંથી નાહીસું કરતી નથી. યશુ મને જન્મ આપનાર મહારો

પિતા, જેના પર મ્હારો સર્વ ભાર-પ્રેમ એવો મ્હારો વ્હાણે
બંરથાર, અને મ્હારો પ્રાણુ સમાન પ્રિય બંધુ એમના આ
દુષ્ટ નરપીશાચ ભુપતીએ કરપીણ ખુન કર્યાં તેનું હું વેર
લઉં છું. મ્હારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરું છું. મ્હારું વેર છેવા તને
વધ કરું છું. વેર, વેર, બસ વેર, જય અંધે !”

આટલું પોકારી ઓષ્ટ દાંતથી દાખતી પુર જોસથી ખં-
જર રાજની જાતીમાં માયું. ખંજર નીચે ઉતયું ત્યાં રા-
જાએ પાસું બદલ્યું; ખંજરનું ઉતરવું અને રાજાનું પાસું
બદલવું એ બેઉ કાર્ય એક સાથે થવાથી ખંજર સરતું
પડખા પર રાજાને લાગતું ખનનન કરતું
જમીન પર જઇ પડ્યું. રાજા ચોકતો સફાળો મલરાતો
હિયો. જુવે છે તો સામે જૂટા કેશ રાખી કછોટા વાળેલી
ચંડિકા જેવી વિકાળ તુળશી ઉભેલી, અને પોતાના પડખા-
માંથી લોહી વહે છે. તરતજ ચેત્યો, ક્ષણ માત્ર જોઇ રહ્યો,
ચીત્તા પેઠે કુલો, તુળશીપર ઝડપ મારી તેનું ડોકું દાખતો
જમીનપર તેને પટકી “ચંડાલણી, દુષ્ટા હવે તને પુરી
ઓળખી !” એમ બોલતાં ખુબ જોરથી ગળું દાખ્યું-તુળ-
શીએ “ઓ મારે, મારી નાખી” એવી કારમી ચીસ પાડી,
આ તેની છેલ્લી ચીસ હતી. તે જરા તડફડી મતપ્રાણુ થઇ,
તેના ડોળા ફાટી ગયા.

રાજા હજુ સફાળો થઇ ઉઠે છે ત્યાં જ સાત મોગલોથી
ધેરાઇ ગયો. હાથમાં નીચે પડેલા તુળશીના શબ પાસે પડેલ
જખીયો આવ્યો તેથી વ્યાધ પેઠે કુદી એકાદ બેને બાયલ
કર્યા. ત્રીજાના પ્રાણુ હર્યા. પણ બધું લોહી જવાથી ચક્કર

આવવા લાગ્યા, બેશુબ્ધ થઇ જમીનપર તુટી પડ્યો. તરતજ તકરિબખાને તેના હાથ પગ બાંધી ચતુર્ભુજ કરી તેના ધાપર પટ્ટા પીંડી કરી.

* * * * *

જે વખતે આ કર્પીણ કૃત્ય મહેલમાં થતું હતું તે વખતે બહાર પણ ખુબ શોરબકાર મચી રહ્યો હતો. મોગલોએ કરેલ જોઠવણ મુજબ ઓચિંતો છાપો માર્યો હતો, ચોમેર એકસરખી કતલ ચાલી રહી હતી. ગભરાયલા મરાઠાઓ સજ ચાપ તે પહેલાં તો ધણાખરાનો ધાણ નીકળી ગયો. બાકીનાઓએ જીવપર ઉદાર થઇ શત્રુ સામે ટક્કર ઝીલી અને પંદર વીસ જણ કેદ પકડાયા. થોડી વારમાં સર્વ શાંત થયું. પ્રથમની જોઠવણ મુજબ તકરિબખાને આ હલ્લામાં કલુષાને પણ કેદ પકડ્યો.

આ વખતે ઔરંગઝેબ તુળાપુરમાં જાવણી નાખી પડ્યો હતો, તેને આ બનાવના સમાચાર મોકલાવ્યા અને કેદીઓને લઇ સત્વર હજુરમાં હાજર થાઉં છું એમ તકરિબખાને જણાવ્યું.

આ પ્રમાણે સર્વ મહારાષ્ટ્રપર હકુમત ચલાવનાર, મોગલોને ધડકાવનાર બળવાન રાજા અતે કાળને પ્રભાવે કેદી બન્યો.

દશાની દડી ધડી ધડી ચડી ચડી પડે,
દશાનું કુલ ખૂબ ખીલીને ખરી પડે.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

પચાતાપ—સ્વામિ પ્રિત્યથા સ્વાત્માપણુ.

“હાંસતકર્મ કરાવે ભોગાવે રહત તેવું પરિણામી ।”

(ભોરોપંત.)

“આગ્રેફી પીછે લઇ ક્રિયા ન હસેાં ઉત;
અખ પછતાકે કયા કરો, ત્યડિયા યુગ ગઇ ખેત”

કૃપણુ જતન ધનરો કરે, કાયર જીવ જતન,
શૂર જતન ઉણુરો કરે, જીણુરો ખાયો અન્ન.

(દેવિકાન.)

તાની સ્ત્રીની બેઠ થાય છે કે નહી, તેની કાળજી
કરતો કરતો જોલાજી પોતાને થેર જઇ પહોં-
ચ્યો; તે ત્યાં તેની સ્ત્રી હમેશ જોવીજ લકપઠ
હોઇ, નદીપરથી પાણી લાવતી સાથે મળી. તે
જરાં પણ માંદી હોય તેવું દેખાયું નહી, તેનો પુત્ર

ગુણજી ખેતરે ગયો હતો. આ જોઇ કપાળપર હાથ પછાડતો
ચિંતાકાંત થઇ બેઠો. સ્ત્રી સાથે પણ જોલ્યો નહી. એટ-
લામાં પુત્ર આવી પહોંચ્યો. પીતાને જોઇ આશ્ચર્ય પામ્યો,
“બાપા, બાપા, અહો આજે એકાએક અહીં ક્યાંથી ? અરે
પણુ તમારું મુખ કેમ ઉતરી ગયું છે ? કાંઇ વિપરીત તો
નથી થયું ?”

જોત્યાજી આકળો થતો બરાડ્યો, “હરામખોર કારટા ! ત્હારી મા તો સારી પેઠે છે અને તેં મને પત્ર કેમ પાઠવ્યો ?”

ગલરાતો ગુણાજી બોલ્યો:—“કાણે મેં ! ના, મેં તો કાગળ બાગળ કાંપપણુ મોકલ્યો નથી.”

આ સાંભળતાંજ તે ચમક્યો—સર્વ કપટ નજર સામે તરી આવ્યું. “તે લુચ્ચાઓએ મને ત્યાંથી દૂર કરવા આ હીકમત કામે લગાડી ! અરે હાય ! હું કેવો મૂખ ! કાગ્યો. અરે મ્હારા સ્વામિ ! અનદાતાને કાંપપણુ દગો થયો છે !” એમ ધારતો સફાળો એકદમ ઉઠ્યો. તેના સ્ત્રી પુત્રે બે ઘડી રોકાઈ જમીને જવા બહુ કહ્યું, ત્યાં તે બોલ્યો:—“એક પળ પણુ હવે થોભાય તેમ નથી. ત્યાં દગો છે. મહારાજનો જીવ જોખમમાં છે. હું તો હવે એક પળ પણુ ખોલરીશ નહીં. આ પળેજ ચાલ્યો.” એમ ખોલતો ઘાડાપર ચઢતો, ઉતરની પણુ રાહ ન જોતાં ઘોડાને પૂર વેગથી સંગમેશ્વરને માર્ગે છોડ્યો. ખીજે દિવસે માર્ગમાં તેને છ સ્વારો મળ્યા, તેમણે સંગમેશ્વરના કાચા સમાચાર આપ્યા; અને મહારાજને કેદ કરી તુળાપુર તકરિખખાન લઈ જવાનો છે એ ખબર પણ આપી. સ્વામિનિષ્ઠ સેવક ગલરાઈ ગયો, આમો બન્યો. હવે સ્વામિને કેમ છોડવવો તેની તળવીજમાં પડ્યો. તેણે તે છએ સ્વારોને પોતા સાથે રહેવા સમજાવ્યા. તેઓ તેજ રાતમાં એક ભાંજેલ તુટેલ ખંડીયેર ઝુપડી હતી ત્યાં તકરિખખાનની ટોળીની રાહ જોતા બેઠા, આગળ ગયા નહીં. ખીજે દિવસે દુશ્મનોની પોતાના રાજાને લઈને તે માર્ગે ત્યાંથી પસાર થવાની વકી હતી. તેની રાહ જોવા તપાસ રાખવા ત્યાં બંને બેસાડી,

બાકીનાઓએ રાત્રિના આસપાસ ગામડાંઓમાં ફરી સો દોડસો એક
તીરકામઠાંવાળા આવલા, મરાઠાઓ એકઠા કર્યા અને રાજને
છોડવવા શી શી યુક્તિ કરવી, કેમ હલ્લો કરવો વગેરે મંત્ર
ચલાવવા લાગ્યા. બીજો દિવસ લોકો એકઠા કરવાની તૈયારી
કરવામાં ગયો. સંખ્યા થઇ-સર્વ તૈયારી થઇ તે દિવસ
જ્યેષ્ઠ વદ અમાવાસ્યાનો હતો. બહાર ધીમે ધીમે વરસાદ
પડતો હતો, અને વાદળોથી ઘેરાયે રાત્રિએ પૂર્ણ અંધકાર
પ્રસાયું હતું. તેઓ ગીચ આડીવાળા રાતમાં છુપાયલા
મહારાજ માટે વરસાદમાં ભિજતા તૈયાર થઇ પડ્યા હતા.

* * * * *

આ તરફ તકરિબખાને રાજને કેદ કર્યા પછી તેના ધાને
પદાપીંડી કરી. ધણું લોહી વહયાથી તે અશક્ત થયો હતો,
તેનામાં ચાલવાની શક્તિ રહી નહોતી, તેને એક પાલખીમાં
સુવરાવી તકરિબખાને પૂર્ણ બંદોબસ્ત કરી તુળાપુરનો માર્ગ
લીધો. આવી રીતે ત્રણ દિવસ માર્ગ કાપ્યો. વાટમાં ક્યાંએ
હલ્લો હરકત થઇ નહી, તેથી હવે રસ્તામાં ભિતી જેવું નથી
એમ સમજી મોગલો જરા ખેડાળજી થયા, ધણું ખર્ચ રાત્રિ-
નાજ મુસાફરી કરવાનું પસંદ કર્યું હતું. દિવસના ગીચ
આડીવાળા રાતમાં છુપાઇ જાવણી નાખતા. ઉપર કહેલ અમા-
વાસ્યાની કાળોખી રાત્રિના બેદામપણે આ મોગલ ટુકડી
માર્ગ કાપતી હતી. એકતો અમાસની રાત્રિ, તેમાં વળી
વાદળો ચઢી આવેલાં, અને ઘટ આડીમાંથી પસાર થતો
માર્ગ, પછી અંધકારનું તે શું પુછવું ! આપાસ અભેદ
અંધકાર પથરાયે ગયો હતો. આ વખતે વિકટ આડીવાળા

અરણ્યમાંથી તકરિયખાનની ટાળી પસાર થતી હતી. તે ટાળીમાં આશરે પાંચસો સિપાઇઓ હતા. કેટલાક ઘોડેસ્વાર અને કેટલાક ખાદા. તેમના મધ્ય ભાગમાં સંભાળનો મિયાનો હતો. મિયાનની આબુખાબુ ખુલ્લી તરવારવાળા દશખાર પદાણો તેને ઘેરીને ચાલતા હતા. મિયાનની આગળ ત્રણ ઘોડેસ્વારો વચ્ચે તકરિયખાને ચોતાનો ઘોડો રાખ્યો હતો, અને પાછળ તેવીજ રીતે ત્રણ ઘોડેસ્વારો વચ્ચે એખલાસખાન હતો, તેની પૂઠે હાથ કડી નાંખેલ કલુપાને પકડી એ સિપાઇઓ ચાલતા હતા અને તેની પાછળ હાથ પગમાં મજબુત બેડીઓ ઠોકેલ બીજા કેદીઓ સિપાઇઓના ઘેરામાં ચાલતા હતા.

સંભાળમાં આજે જરા વધારે સુરતી આવી હતી; તે પાલખીમાં અર્ધ જાગૃત, અર્ધ નિદ્રાવસ્થામાં પડ્યો હતો, તેના મનમાં હજારો વિચારો દોડાદોડી કરી રહ્યા હતા. ચોતે ફરેલ કરપીણ ઘેર કૃત્યો તેની નજર સમક્ષ એક પછી એક આવતાં તેને ગભરાવતાં મુઝવતાં હતાં. તેને અતોનાત પશ્ચાતાપ થઇ રહ્યો હતો, તે દુઃખથી એકસરખો વિચાર કરતો ગણગણતો હતો.

“અરેરે પ્રારબ્ધ ! શું મહારા દિવસ પલટયા, શું છેવટે મહારી આ સ્થિતિ લખાઇ હતી, કે યવનો મને સ્વરાજ્યમાં આવી, આવી રીતે કેદ કરી લઇ જાય ? અરેરે શું આ રવી તેજ હવે નષ્ટ થશે, અને દિન ફરતાં મને આ કુદશા આવી !” આ વિચાર આવતાં આંખમાંથી હાહા અશ્રુ પડવા લાગ્યાં.

વળી વિચારવમળમાં ખુંચાયો. “પ્રિય તાત, અહાહા, અવિચારે
આપની મેં જે અવસા કરી તે યોગથી આને હું આ દશા
લોચનું છું. અરેરે, હું કેાણુ? મ્હારી આ શી દશા ! અરે
હું મહારાષ્ટ્રપતિ જેનાથી સર્વે કંપતા-થરથરતા તે આજ
અધિવાન-કેદી ! વાહ લાવિ ! અરે હું કાંઈ દુખીજી હતો
તેથી આ દશા થઈ એમ નથી; પણ જે ઠેકાણે વિશ્વાસ
રાખ્યો, અરે જે ચંડાળણીને મેં મ્હારા પ્રાણ અધ્યાં, જે માટે
મ્હારી પવિત્ર પત્નિની ગણના ન-કરી તેને છળી, તેજ દુષ્ટા
તુળશીએ મ્હારી આ દશા કરી ! અહાહા ! જેને એક ક્ષણ હું
વિસરતો નહી, અને જેની પાસે રાજ્યની સર્વ સમૃદ્ધિ સદા
હાજર કરતો ! જેની જીવ્હાથી હું એક પુતળા પેઠે નાચતો,
તેજીજી-તેજ પીશાયણીએ મ્હારા અરે દક્ષિણના નાથના આ
હાલ કર્યાં ! ઓ દુષ્ટ તુળશી ધીઃકાર છે તને, અરે શીટકાર
છે મને કે ત્હારામાં વિપયાસકત થઈ જાન બૂલી ત્હારા
કાપટ્ય પ્રેમમાં બૂલાવો ખાઈ વિપરીત-અરે ન કરવાનાં
અગમકૃત્યો કર્યાં, મહા પાપો બોધ્યાં ! ત્હારામાં લુબ્ધ થઈ મેં
કેવા કેવા સહાસો કર્યા-શાં શાં કામો કર્યાં. અરેરે
સંભાળ, નીચ મૂખે સંભાળ હવે પસ્તાવો કરે શું વળે !
હાય ! મ્હારી મતી ફરી ગઈ ! ખરું જોડું સુનયું નહી !
પીતળને સુવર્ણ ધાયું ! સુખ મૃગજી જેમ અદ્રશ્ય થયું !
ઓ વિધાતા ! તું આને વિપરીત થઈ ! અરેરે યેશુ, પવિત્ર
સાધવી ખરી યેશુ, મ્હારી યેશુ, હાય આ નરાધમે ત્હારું સાંભ-
ળ્યું નહી, અરે ત્હારા એકેએકે જોલ મને યાદ છે. તેં કહ્યું
હતું કે ‘મહારાજ વિપભૂમિને તમે અમૃત ભૂમિ જાણો છો,

પણ તેનાં કડવાં ફળ તમને આગળ મળશે ત્યારે મૃત્યુસમાન પારતાપ થશે !' ખરેજ એમજ થયું-તું સાચી મેં મૂઠે સત્ય પીજાવ્યું નહીં !

તે મામાવી રાક્ષસી માટે મ્હારો પરમવિશ્વાસુ સેવક જોત્યાજી હજોક્ષણ ઇસારો આપતો, ચેતવતો, તે તરફ મેં મુઠે દુર્લક્ષ કરી તેનું અપમાન કર્યું; અરે પણ આજે તેણે કહેલ સર્વ વાતો મ્હારા અનુભવમાં આવી ! આ સર્વ જોતાં મ્હારા પ્રારબ્ધનો દોષ તો ડરતો નથી; પણ કેવળ દુર્વ્યસના-સક્ત, તથા કામાંધ થઇ દૂર દૃષ્ટિ અને સારાસાર વિચારથી હું પરાંડ મુખ થયો તેથીજ આ વિપત્તિ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયો ! અરે મ્હારો જોત્યાજી અત્યારે ક્યાં હશે ? તેને આ સમાચાર મળતાં કેટલું દુઃખ થશે ! " હજુ આ વિચારમાળામાં વધુ ખેંચાય છે ત્યાં મ્હારથી શોરબકારનો મ્હોટો અવાજ કાને અથડાયો. પાલખી એકદમ ખમચી અટકી-ભોઇઓએ જમીન પર મૂકી. મ્હાર ડોકું કાઢી જુવે છે તો જ્યાં ત્યાં કતલ ચાલી રહી છે. આ ગડબડાટનો લાભ લઇ નાસવા વિચાર કર્યો પણ મિયાના સાથે પગો સીંકડાઇ બાંધેલા હતા તેમ પાલખી આસપાસ સખત પહોરો હતો-તે હતાપ્ત થયો.

તે વખતે મધ્ય રાત્રિનો સમય હતો, આ ટોળી ગીચ અરણ્યમાંથી બેફામપણે ધીમે ધીમે વિકટ માર્ગ કાપતી પસાર થતી હતી. ભોઇઓનો હું હું શબ્દ મ્હોટેથી ચાલ્યો હતો. મશાલો પેટાવી હતી. ચાલતા સિપાઇઓ માર્ગ કાપવાને મારતા ગરખાઓનો અવાજ, હસવાનો અવાજ, ધોડાઓનાં ખગલનો અવાજ મિશ્રિત થતો સંભળાતો હતો-તેવામાં

“જય લવાની”ના રણુકા અરણ્યમાં પડ્યા પાડતા વાગી
 રહ્યા. સપોસપ તીરોનો વર્ષાદ આ મોગલ દુકડીપર વરસવા
 લાગ્યો, મોગલો આભા બનતા અધારામાંથી કમાંથી મારો
 થાય છે તે જોઈ શક્યા નહીં અને ટપોટપ પડવા લાગ્યા.
 તકરિબખાન ચેત્યો. ગલરાયલા મોગલોને હિમત આપતો
 સ્થાવધ કરવા લાગ્યો. એટલામાં તો એમરથી તલવારો સાથે
 “જય લવાની”ની વીર હાક પાડતા આવતાઓ તેમનાપર
 ત્રુટી પડ્યા. એકસરખી કતલ ચાલી. મોગલોનો ધણો સંહાર
 નીકળી ગયો. અંતે મોગલો સજ થયા—તેમના હાથમાંથી કાંઈ
 પણ રીતે આવેલો શિકાર નીકળી ન જાય તેની કાળજી
 વિશેષ હોવાથી ન ગલરાતાં તેઓ હિમતથી “અલાહીઅકબર—
 દીન દીન” પોકારતા જીવપર ઉદાર થઈ લડવા લાગ્યા.
 મારમાર કરતો વીર જોત્યાજી દશ પંદર આવતા સાથે છેક
 સંભાજીની પાલખીની નજીક આવી પહોંચ્યો. પાલખી આગળ
 જખરી કતલ ચાલી. કલુષાએ સર્વ રંગ જોયો બાજી મદલાતી
 જોઈ એખલાસખાનને ચેતવ્યો “સંભાજીને આવતાઓ હમ-
 જીજી છોડવી લઈ જશે માટે ત્વરા કરો નહીં તો હાથ ધસતા
 રહેશે.” એખલાસખાને તરત ઘોડો આગળ કુદાવ્યો. તેની
 સાથે બીજા વીસ પચીસ મોગલો પણ કુદા. જખરી મારા-
 મારી ચાલી. જોત્યાજી સ્વામિને છોડવવાની ઉમેદમાં જાન
 મુકી પુર જુસ્સાથી લડતો હતો. તેની અસીનો ધા લાગતાં
 એખલાસખાન “યા અલ્લા, યા ખુદા !” બરાડતો ઘોડા
 પરથી નીચે ત્રુટી પડ્યો. તેને પડતો જોતાં તકરિબખાન એક-
 દમ ધસી આવ્યો. વખત કટાકટીનો હતો. તકરિબે ઓચિંતો

જોત્યાજીની પીઠપર ખુબ જોરથી તલવારનો ધા કર્યો. વીર
 સ્વામિનિષ્ઠ સેવક જોત્યાજી પડ્યો, પડતાં બોલ્યો “ અરે
 શુભામ, આ જોત્યાજી હવે મરે છે, પણ તેની સિપાઇગિરી
 જોઇ તને કાંઇ ધનામ આપવાનું ત્હારા મનમાં આવે તો
 તેના સ્વામિને તું જીવતદાન અપાવજે । ” એમ બોલતો છેક
 સંજાજીના મિયાના પાસે ઉઘલાઇ પડ્યો, પડતાં બોલ્યો:—
 “ મહારાજ, આ તમારો દિનસેવક જંગત છોડી જાય છે ।
 મહારાથી બનતું મેં કયું, પણ નસીબે ચારી ન આપી.
 દિવસજ વાંકા-મહારાજ મ્હારો આખરનો મુજરો લેજો ।
 પ્રણામ-પ્રણામ ! જય જ...વા...ની. । ” બોલતાં આ નિમક-
 હલાલ સેવક ગત:પ્રાણ થયો અને સ્વામિ સેવામાં સ્વાત્માપણું
 કર્યો. હવે માત્ર દુક સમય મારામારી ચાલી; પણ માવલા-
 ઝોની ન્હાની સંખ્યાથી તેમનું અંતે ફાવ્યું નહી. ઝોજામાં
 પુરું જોત્યાજી મરાયો, તેથી અરધી હિમત્ત તો તુટી, અંતે
 ધણા કપાયા અને મોડા ગણ્યાગાંઠ્યા રહ્યા, તેઓ પોતાનો
 પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાણી અરણ્યમાં વીખરાતા નાસી છૂટ્યા.
 કતલનું કામ બંધ થયું. મોગલોએ તેમની પુઠ લીધી નહી.
 તેમનો પણ ધણો ધાણ નીકળી ગયો હતો. રાત્રિના હવે
 આગળ ન વધતાં ત્યાંજ પડાવ નાંખવાનું તકરિબખાને ઠરા-
 વ્યું, અને પડાવ નાંખવા હુકમ કર્યો. એખલાસખાન સખત
 બવાયો હતો તેની માવજત થવા માંડી-ધાયલ સિપાઇઓની
 સારવાર કરવા માંડી, અને પૂર સાવચેતીથી પહોરો ભરતી-
 આવ ટોળીને જાગૃતાવસ્થામાં રાત્ર પસાર કરવા હુકમ થયો.

સંભાળ પાલખીમાં હતામ્ થતો પડ્યો હતો. છૂટવાના
આજ્ઞાના કાંઈક અંકુર પુટ્યા ત્યાં તેનો એકાએક આવા
અંત આવેલો જોઈ કપાળપર હાથ મુકતો નિઃશ્વાસ નાંખતો
વધારે ખીન્ન થતો પડ્યો હતો. તેણે પોતાના વીર સેવકની
વીર હાંકો, આખરના કળકળતા બોલો સાંભળ્યા, તેના ચક્ષુમાંથી
બોધાર અશ્રુધારા વહેવા લાગી. આવા નિઃસીમ રાજનિષ્ઠ
સેવકપરથી સર્વ રાજ્ય એવારી નાંખે તો પણ થોડું છે
એવું તેને લાગ્યું પણ પાછળથી ઉદ્ભવતા આ વિચારોનો
શો ઉપયોગ ? અરેરે તેની કદર ખુણ નહી, જે જે વખતે
તેણે જાગૃત કર્યો તે તે વખતે તેને કુલકર્ણની નિદ્રા લાગી
હતી, તેનાં ફળ હવે ભોગવવાં પડતાં હતાં. અરેરે જે કર્મો
હસ્તાં કરે છે તે પરિણામે રડતા ભોગવવાં પડે છે ! એ
સત્ય હ્યું.

તેને નિદ્રા આવી નહી-તેના વિચારો તેને વધુને વધુ
ઘેરવા લાગ્યા-તે વિચાર વમળમાં ગુચવાયો-“અરેરે, મ્હારો
જીવ પ્રાણ સેવક-અરે તે ચવનોને હાથે મ્હારી સમક્ષ મરાયો !
મ્હારે માટે પ્રાણ આપ્યા-સ્વાત્માપણ ક્યું ! અરે મ્હારી
આ દુર્દશા ! મ્હારી પણ આ રીપુ ચવનોને હાથે એજ ગતી
થવાની ! અરેરે દુષ્ટ બાદશાહના હાથમાંથી હવે જીવતો
છૂટવાની એકે આશા નથી ! ‘સંગમેશ્વર તુળશીના નાદથી
જાગ્યો નહી,’ એવું વારંવાર મ્હારી બ્હાલી, સતી કહેતી
તેનું સાંભળ્યું નહી, તેનો તીરસ્કાર કર્યો, અરે તેને આ સમા-
ચારમાં કેવું દુઃખ થશે. અરેરે પ્રિયે યેશ, યેશ ! મને માફ
કર ! હું કૃતબ્ધ થયો-ત્હારો જીવ કર્યો ! મને ક્ષમા આપ !

શિવ-રણુયજ્ઞને સંભારી ત્હારા બાળકનું રક્ષણ કર ! કાં તે ! આ સ્થળે આવે પ્રસન્ને આ કરતાં હું તને અધિક બીજું શું કહું ! પરંતુ એજ છેવટનું માણું છું કે આજ પર્વત ત્હારા કરેલ સર્વ અપમાનો અપરાધોની ક્ષમા આપી પ્રિયે—”

પણ વળી વિચાર આવતાં બોલ્યો “અરે દેવ ! અહીં રાણી નથી અને હું એકલોજ ભ્રમમાં આ બડબડું છું. પણ એ અનિલ દેવ ! તુંજ આ વખતે પ્રસન્ન થઈ મ્હારા સમાચાર મ્હારી પ્રિયાને જણાવીશ તો મહદ ઉપકાર થશે. એને કહેજે કે—

ગૌઆણણ-પ્રતિપાળણાર્થં યવનોનો ઉચ્છેદ કરવા માટે જે શિવ તાતે મહા રણુયજ્ઞનો આરંભ કર્યો તેની અઘાપિ પૂર્ણાહુતિ થઈ નથી, તો તું આપણા બાળકનું રક્ષણ કર, તેને ભારતી શિક્ષણ આપી રણુયજ્ઞ શરૂ રાખજે ! થયું, મ્હારો-ત્હારા પતીત પતિનો છેવટનો એજ સંદેશ—”

* * * * *

બીજે દિવસે આ મોગલ દુકડીએ પુનઃ કુચ શરૂ કરી અને નિર્વિઘ્ને દશ બાર દિવસે તુળાપુર બાદશાહી જાવણીમાં જઈ પહોંચી.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

રાત્રિનો ઉત્પાત.

સહત સંતાપ આપ પરકો મીટાવે તાપ,
 કરણા કો દુમ શુભ જાયા સુખકારી હે;
 શુરવીર ક્ષમાવાન કોટી પતી માન નાહી,
 જાનકો નીધાન જાન ગંભીર શુણ્ધકારી હે;
 દોષ દીલ નહી લેવે સ્થરન આવે શીશ દેવે,
 પરમારથ વૃત્તી જનકું સદા પ્રાણુ ખ્યારી હે;
 કહત હે કવીગંગ સુનો મેરે દીલ્લી પતી,
 વીચમે ખીરલસો સજ્જનકી ખલીહારી હે.

(કવીગંગ.)

અષાઢ માસનો સમય હતો. પૂણ્વર્ષા રતુના દિવસો,
 આકાશ વાદળોંઓથી પૂણ્વ વ્યાપ્ત થયું હતું. કૃષ્ણપક્ષની
 રાત્રિનો સમય હતો. તે વખતે એક તરણુ પુરુષ રાયગઢમાં
 એક ઓરડામાં પિંજરામાં પુરાયલા વ્યાગ પેઠે અહીંથી તહીં
 અને તહીંથી અહીં ફરતો હતો. ઓરડામાં એક ખુણામાં એક
 મોટી સમઘપર દીપક આછો ઊભસ આપી રહ્યો હતો. ફેરા
 ખાતા યુવકની ચર્ચા અને બહાર આકાશની ચર્ચા સમાનરૂપ
 હતી. જે પ્રમાણે પ્રચંડ પર્જન્ય પડવાનાં ચિન્હો આકાશમાં
 દેખાતાં હતાં, તે પ્રમાણે તે ખંડમાં ફેરા ખાતા તરણુના
 મનમાં પણ અનેક વીચારોનો પર્જન્ય પડતો હોય તેવા

જ્યન્હો તેની ચયા પરથી દેખાતાં હતાં. ભયંકર શીહા વાદળા-
ઓથી વ્યાપ્ત થયલા આકાશપટ પ્રમાણેજ તેનું મુખપટ દુઃખો
દેખથી વ્યાપ્ત થયલું દેખાતું હતું. બાહ્ય પ્રદેશમાં પવનના
સુસવાટા વચ્ચે વચ્ચે સંભળાતા હતા, તેજ પ્રમાણે આ પુર
શના મુખવાટથી ઉદ્દેગના સુસ્કારા નીકળતા હતા. ધણે વખત
થયો પણ તેનું ફરવું બંધ થયું નહી. તે મન સાથેજ કાંઈ
ગણુગણુતો—“એક વખત—જરૂર તે એમજ થનાર ! ખરેજ
નવાઈ જેવી વાત તેમાં કાંઈપણ નથી !” એવા ઉદ્દગાર તેના
મુખમાંથી બહાર પડ્યા. ફરીથી “મહારાજે આ સર્વ ભવિષ્ય
કરી રાખ્યુંજ હતું !” એવા પણ શબ્દો બહાર પડ્યા.

ફરીથી કેટલોક વખત આંટા ફેરા થયા, પાછો બડબડ્યો
“મહારાજના નામને આવી કાળોખી—બટો ન લાગે, બહેતર
છે પ્રાણુ જાય તો પણ ! આજપર્યંત થયલા પાતકોનું પ્ર-
યાશ્રિતજ થશે ! મને આ સ્થિતિમાં રાખ્યો તે માટે અણુમાત્ર
પણ મનમાં લાગતું નથી. ખરાબ એટલા માટેજ લાગે છે કે
મહારા હાથથી, હાલ ચાલતી બાબતોનું દ્વંયત્કિંચિત પણ નીરા
કરણ થતું નથી. આજ પણ સાંભળેલી બાતમી જો ખરી હોય
અને ખરી હોવાનો ધણો સંભવ છે, તો, તો, બધું કુખ્યુંજ
સમજવું. મહારાજના સ્વર્ગે સીધાબ્યાના દિવસથી આજ
સુધી એક સરખી ઉતરતી કળાજ લાગી રહી હતી તેની આજે
અવધી થઈ બીજું શું ?” વિચારમાળા મનમાં ચાલવા
લાગી. પુનઃ ઓષ્ટમાંથી ઉદ્દગાર નીકળવા લાગ્યા;
“શું ! સુર્યનો હમ્મેશ માટે અસ્ત થશે ? આજની
રાત્રિ પ્રમાણે અમારા દુર્ભાગ્યની સદોદત ભયંકર અધારી

રાત્રિ થશે કે શું ? આ ચઢી આવેલું શીમા વાદળ દૂર જઈ
 સૂર્ય દર્શન સુદાં થશે નહીં કે શું ?—ના, સૂર્ય ઘેરાયો તે
 ઘેરાયોજ ! મહારાજનો પાવત્ર આત્મા તેના તે દિવ્ય પરમ
 પૂજ્ય દેહમંદિરને દસ વર્ષ પૂર્વે લગ્ન ગયો, ત્યારે તે દિવસેજ
 સૂર્ય પૂર્ણ ઘેરાયો. વચ્ચે વચ્ચે અમસ્તો દાદા સાહેબના
 એકાદ બે કૃત્યોથી તે વાદળાના ઘેરામાંથી મુક્ત થવાનાં ચિન્હો
 દૃશ્ય થયાં પણ તે માત્ર ઠગારી લલચાવનારી આશા, ખીજી
 કાંઈ નહીં ! તે માત્ર આશાજ રહી ત્યાં આ હાલના દુષ્ટ
 પ્રસંગથી તે બધી આશા નષ્ટ થઈ. મહારાજની પુણ્યાઈ,
 અરે તેમણે આરંભેલા રણયુગના જોરપર કાંઈ પણ ખચિત
 થશે, એ અમારો પુરો ભરોસો, અરેરે, અરેરે આજે ક્યાં
 ઉડી ગયો ? પણ—”

પુનઃ તેણે એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો. એટલામાં જહાર મંડારી
 ભયંકર મેઘ ગર્જના થઈ. તે સાંભળતાં તરણનું ચિત્ત અધિ-
 ક્ષ્મ ઉદ્ભવ પામ્યું; તેમાં તે પોતે પોતા સાથેજ કિંચિત્ હસ્યો
 પણ દુઃખ અને ઉદ્ભવ અતિશય થાય છે ત્યારે મનુષ્યને ક્યારે
 ક્યારે હસવું પણ આવે છે, તેજ પ્રમાણે તેની અવસ્થા થઈ
 હતી. કેટલોક વખત આવી સ્થિતિમાં ગઈ પછી તેના મુખ-
 માંથી પુનઃ શબ્દો જહાર પડવા લાગ્યા:—“પણ આ વાત ખેડી
 તો નહીં હોય ? જો ખરી હોત તો કોઈને કોઈ પણ અત્યારનો
 આવી અહીં ખાતમી આપી ગયો હોત ! મેં સાંભળેલ શબ્દો
 ખીજાજ કોઈ હોઈ મને ભાસ તો નહીં થયો હોય ! જો ખરેજ,
 કલ્પામાં આ ખાતમી આવી ગઈ હોત તો ક્યારનો એ
 ગડબડ મચી રહ્યો હોત, પણ તેવું કાંઈ દેખાતું નથી. કેદાય-

આ વાત મ્હારાથી છુપાવી રાખવાનો તો તેમનો વિચાર નહીં હોય !”

આ તરફથી આત્મગત લાપણુ આ પ્રમાણે ચાલતું હતું ત્યાં એક સ્ત્રી તે ઓરડામાં દાખલ થઇ તેની પાસે આવી. દાખલ થતાંજ તેના મુખમાંથી ઉદગાર નીકળ્યો કે:—“મને લાગ્યું હતું કે સ્વારી અહીં તે વાતનો વિચાર કરતી હશે. હવે તક આવી છે. આ વખતે પણ સંધિ સાધવી છે કે આજ પચાત જોમ હાથ જોડી બેસી રહ્યા છો. તેમજ બેસી રહેવું છે ? હું જાણું છું કે મને હમણાજ કહેશે કે સ્ત્રીઓને આ વાતમાં વચ્ચે બોલવાની જરૂર નથી. પણ મ્હારાથી રહેવાતું નથી. મ્હારું મોઢું દાબી રાખશે તોપણ હું ખચિત બોલનારજ. આખા રાજમહેલમાં ગડબડ મચી રહી છે, તે મુલા ચાર પાંચ બાયલાઓ નાશી આવ્યા છે તેમણેજ આ ખાતમી આપી છે. હવે આ વખતે તો કાંઈ ખ્હાર પડી મહારાજનું નામ રાખો, અને તમારાં પરાક્રમ જગતે દેખાડો. નહીં તો આટલા દિવસ બંધીવાસમાં કાઢ્યા, અને હવે જે બાકી હોય તે મોગલના બંધીખાનામાં કાઢો એટલે થયું. આ ખબર આવે ઓછામાં ઓછા ચાર પ્રહર તો થયા, અરે એક પણ જણે તો આપ પાસે આવી આ ખબર આપવી જોઈતી હતી ! પણ બાઈ ને અહીં પુછે છે કાણ ?” —

તે યુવકનું લક્ષ્ય તે સ્ત્રીના બોલવા તરફ નહોતું. તેનું ચિન્ત સ્વતઃનાજ કાંઈ વિચારમાં મર્ક થયું હતું. તે સ્ત્રી જે કાંઈ બોલી તેથી કહેવા કરતાં તેના વિચારની ગતિ ત્યાં સુધી

આવી પહોંચવાથી એકદમ તેના તરફ જોઇ જાય છે. કહે છે : “શું કહે છે ? કાંઈ થોડો ત્યાંથી નાસી આવ્યા, તેમણે આ ભયંકર સમાચાર આપ્યા ! શું ત્યારે આ વાત ખરી કે ! અરેરે, અરેરે ! આ દહાડો આવે એવું કયું પાતક અમારા બધાના હાથથી થયું ! અમારો તદ્દન નાશ થાય એવી શુદ્ધિ માતા જગદંબા લવાનીને થઇ કે શું ! ખરેખર, જો એમજ થયું હશે તો તો.....”

“તો, તો, શું કરો છો ? બાંધો કમ્બર ! આ શું વિચાર કરવાનો સમય છે ? કાંઈ પણ હાથ પગ હલાવશો તો કાંઈ પણ આવી પુછશે. નહીં તો કાંઈ ઢાંકીને જોવા આવનાર પણ નથી. સમજ્યા—અઘાપિ થયે તો આપ પુછકળ કહેતા આવ્યા કે પોત પોતામાં કલહ કરવામાં કાંઈ અર્થ નથી. કલહ કરવાથી સ્વરાજ્યનું જોર તુટી જશે. પણ આ બલાપ બીજા કાંઈ જીવે છે ખરો કે ? આજે આટલા આટલા સરદારો ચોમેર ગયા છે, તો પછી આપનેજ અહીં કેદી શામાટે રાખ્યા છે ?”

“બસ, બસ, ચુપ કર લવારી, આ વખત આવી વાતો કરવાનો નથી. આ બાતમી જો ખરી હોય તો પહેલાં અસા-રેજ જઈ તેના છુટકારા માટે ખટપટ કરવી જોઈએ. એ પહેલું કર્તવ્ય છે, સમજી ?”

“હો, હો, પણ પહેલાં તો મુળમાં પાચોજ નહીં તેવું શું ? પહેલાં તો આપ અહીંયા છુટકારો ત્યારે પછી તેના છુટકારાની ખટપટ કરશો ના ?”

“એટલે શું ? તું એમ કહે છે કે અમારો છુટકો માત્ર કરી લઇને, તે કેદમાં પડ્યા છે તેનો હાથદો લઇ રાજ્ય કરવું !”

“હા, હા ! એવું કહે કાણ ! અરે એવું કહે તેની જીભ જ એવી કાઢવી. હું તો એમ કહું છું કે આપે આપના છુટકારાની તળવીજ ખીલકુલ કરવી નહી, કાંઇપણ ન કરતાં સ્વસ્થ બેસી રહેવું. હો એના સરદારો. જશે—છોડજશે. આપને અહીં શું દુઃખ છે ? બેઠા રહો—જોજો માણો—છે તે ઠીક છે. મ્હારા જેવી——”

“પણ ખરેજ તું કહે છે તે બાતમી જો ખરી હોય તો અને મેં પણ નીચે હમણા એવુંજ કોઇને બોલતાં સાંભળ્યો તો મને હજી કોઇ કહેવા કેમ નથી આવ્યું ? આશ્ચર્યની વાત—આ માઠા ખબર સાંભળ્યા ત્યારથીજ મારું મન અતિ હિલ્મિત થયું છે, અને અતિશય ત્વેષ આવ્યો છે. શું કરું કે શું ન કરું એવું થઇ રહ્યું છે !”

“જો હાથથી કાંઇ કરવુંજ નથી તો પછી આવું મનમાં લાવવાનું ફળ શું !”

“કરવું નથી, કેમ કરવું નથી ? નથી કરવું એમ કહે છે કાણ ? આ હાથથી જો તેનો મોગલોમાંથી છુટકો ન થાય તો તે હાથ કામનો શું ? આ ખબરને એક દોઢ પ્રહર થયો અને હજી મને કહેવા કોઇ કેમ નથી આવ્યું ? આવી સ્થિતિમાં પણ મારો વિશ્વાસ નથી ? હું તો એમજ ધારતો હતો કે દાદા સાહેબનો મારાપર વિશ્વાસ નથી, પણ બાબી સાહેબનો તો ખાસ વિશ્વાસ. પ્રેમ વાતસહ્ય છેજ. હજી મને કોઇ

ખબર આપવા આવ્યા નથી, તો તેના મનમાં પણ મારા વિષે વૈષમ્ય છે કે શું ? મને નહોતું લાગતું કે આમ હશે !”

“હવે પણ લાગે છે કે નહીં ! આપને ખબર આપી તેને કરવાનું શું છે ? શું તેના ખીચડીખાઉ સરદારો તેની પાસે નથી, કે આપને ખબર આપી સ્વારીની તૈયારી કરવી છે ? તેના વિચાર મનસુખા તે તરફ ચાલુજ હશે. આપે તે વિશે જરા પણ કાળજી રાખવી નહીં, અને તમારી કાળજીની કાંઈ જરાક પણ જોતું નથી—સમજ્યા ?”

“તેણે ન પુછ્યું તો શું થયું ? હું પોતેજ જઈ તેને પુછીશ. મ્હારું તે કર્તવ્ય છે.”

“હા, પુછશો તો શું થયું ? એમજ થશે કે બધું મોગલોના હાથમાં સપડાયા સાથેજ પોતાનો દાવ સાંધવા તમે તૈયાર થઈ શૌર્યની વાતો કહેવા આવ્યા છો. સમજ્યા, મ્હારું માનો અને આ બધી ખટપટ રહેવા દો. જો ખરેખર હીત સાંધવું હોય તો આ વખત છે. આવી સંધિ પુનઃ મળવાની નથી. લક્ષ્મી આંદલો કરવા આવી છે તે વધાવી લ્યો. આ વખતે આપની હમેશની સાત્વિક વૃત્તિ તદ્દન છોડી દો. મને કોઈ કાવાખાજ કહો, કાંઈ જોષએ તે કહો, પણ રાજ્ય હાથમાં લ્યો. સંધિ જવા દેવા જેવી નથી. ફરીથી આવો યોગ નહીં આવે ! મને રાજ્ય લોભ છે તેથી આ બધું કહું છું, એવું આપને લાગતું હોય તો હું સપતપુર્વક કહું છું કે તેવો મ્હારો હેતુ નથી. જુવો, દોઢો હાલમાં ચતા આતિ જુલમથી કેટલા કંટાળ્યા છે, તેની કલ્પના આપને હશેજ, તો મ્હારો હેતુ કાંઈપણ નિરાજોજ

એવો જોષએ એવું આપને લાગશે, નહીં તો પછી હું લોભી,
એ હમેશાનું ઠયુ' છે. હું લોભી, હું મત્સરી, કોઇનું પણ
સારું મહારાથી દેખાતું નથી, હું મહારાજ મદમાં ગર્ક છું,
આ બધા દોષ મહારે અંગે છે, અને હાલ ના, ના, કહો છો
છતાં પુનઃ પુનઃ આ વાતો કાઢી, આમ કરો, તેમ કરો, એવો
લવલવાટ ચલાવ્યો છે; તેથી હું બહુ ખોલી, અતિ વાચાળ,
બકખોલીનો ઇલકાળ પણ મને મળ્યો છે, તે સર્વ હું
પદરમાં લઉં છું અને.....”

હજી વધુ ખોલવા જાય છે ત્યાં એક હજીરીયો ગભરાતો
ગભરાતો દોડતો દાર પાસે આવીઠુંભો;—“સરકાર, હું સ્વારીને
શોધતોજ આવ્યો છું! ત્યાં મહેલમાં બાઇ સાહેબ અનહદ
આક્રોશ કરી રહ્યા છે. બહુજ ખરાબી થઇ છે. સરકાર, જીલમ
થયો, આપ જલ્દી પધારો. મહારાજ મોગલોના કેદી
થયા છે. વધુ કહેવા જીલ ઉપડતી નથી. આપ પધારો આપ
ધીરજ આપશો તો બાઇ સાહેબને કાંઇ ધીરજ આવશે. મહા
અનર્થ થયો છે. સરકાર...”

આ સેવકના મુખમાંથી નીકળતા શબ્દો બધા સાંભળ્યા
ન સાંભળ્યા ત્યાં તે તરજુ પોતાની ખોલીમાંથી એકદમ બહાર
પડ્યો. વરસાદ પડતો હતો, પવન સુસવાટા કરતો હતો,
ઇત્યાદિ તરફ જરા પણ લક્ષ ન આપતાં ઊતાવળે તે તરજુ જ્યાં
યેશુબાઇ તેનો પુત્ર શિવાજી (શાહુ) વગેરે આક્રંદ કરતા હતા
તે તરફ ગયો જેની પાઠોપાઠ તે નોકર પણ ચાલતો હતો. તે
જી માત્ર કેટલોક વખત તે ખંડમાં વિચાર કરતી ઊભી
છેવટે:—“પક્કી સત્વસ્થવન્તિ કહે છે તે આજ! આ

સત્વરથઈતિનો તે ક્યારે અંત આવશે ? મારું સાંભળતાએ નથી. મારા જેવી સ્ત્રીના હાથથી શું થાય ?” એવા ઉદ્ગાર કાઢતી બીજી તરફ ચાલતી થઈ.

વરસાદ પૂરું નોરથી પડતો હતો. તદપિ ગઢપર જ્યાં ત્યાં મડબડ મચી રહી હતી. સંભાળ મહારાજ કેવળ વ્યસનાધિન થઈ બેઠોશ થયાથી, મોગલોના હાથમાં સપડાયા, તેની સાથેના લોકોમાંથી ધણી પોતાનો જીવ બચાવવા નાશી ગયા, ધણી મરાયા, કેટલાક કેદ થયા એવા વિષમ સમાચાર આંખે પસરાયલા દેખાતા હતા, અને આવા દુર્ઘટ પ્રસંગે શું કરવું તે કોઈને સુજતું નહોતું. ગઢના પ્રાયત્થાથી તે છેક મથાળા સુધી એક પણ જણ પોતાની જગ્યાપર નહોતો, બધી સિબાંધિના, પાગાના, પહોરાના લોકો, દસ દસ વીસ વીસના ટોળામાં ઠેકઠેકાણે એકઠા થઈ પોત પોતામાં કુજબુજ કરી રહ્યા હતા. આ જોઈ ઉતાવળે જતા આપણા આ તરફને પોતાને માત્ર આંટલો બધો વખત આ બાતમી ન મળી તેથી આશ્ચર્ય લાગતું હતું, ને વિચારમાં ને વિચારમાં આગળ વધ્યો જતો હતો. રણવાસના જે ભાગમાં ચેશુ બાઈ વજેરે રહેતાં, તે ભાગમાં એકસરખો આકોશ ચાલી રહ્યો હતો; અને આપણા આ તરફને જોતાં જ ત્યાં વિશેષ મડબડ મચી રહી. તે દારમાં દાખલ થાય છે ત્યાં પાછળથી તેના ખભાપર કોઈએ હાથ મુક્યો, અને “કાણુ છેએ ?” એવું પોલતો પાછું વળી જુવે છે તો તેના હાથમાં તે નવા આવનારે એક લખોટો આપ્યો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

શોકમસ્ત સમાચાર.

એક દશા દશરથકી, બાળે ધન ધોર નાદ;
 એક દશા દશરથકી, પુત્ર શોક મનમે.
 એક દશા રઘુપતકી, ધનુષ તોડ ઠાટે ભયે;
 એક દશા રઘુપતકી, રૂદન કરત બનમે.
 એક દશા રાવનકી, જીતે સુર અસુર લોક;
 એક દશા રાવનકી, કુદુંબ કટે રનમે.
 કહે પ્રેમ અરે મન, કાઢેકા તું શાય કરે;
 દિનકરકી તીન દશા, હોતી એક દીનમે.

કામ પરેહી જાનિએ, જો નર જૈસો હોય;
 બિન મોલે, ખોટો ખરો, ગહનૌ લખૈહિ હોય.

ખોટો આપનારનું મુખ અધિકારમાં દેખાતું નહોતું,
 પણ તરણના કાનમાં તેણે જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા
 તેના અવાજ પરથી તેને તે તરણે ઓળખી કાઢ્યો.
 અને તેનો હાથ પકડી બોલ્યો:—“અંબાજી! આ
 શું ખીના છે?”

ધીરેથી ઉતર મળ્યો:—“શું કહું સરકાર! ધણું કહેવાનું
 છે. પણ આ સ્થળ નથી. એક વરસ એકાંતમાં ચાલો તો કહું.
 આ પળેજ ચાલો એકાંતમાં સરકાર!”

તરણ કાણુજર તટસ્થ ઉભો, પાછો વળ્યો. અનેક વિચારે

કરેતો અંબાજી સાથે પોતાના ખંડમાં જવા નીકળ્યો. વરસા-
દનું જોર કમી થયું હતું, પણ લોકોની ગડબડ તે સમાચાર
જેમ જેમ પ્રસરાતા ગયા તેમ તેમ અધિક વધતી ગઈ; તેથી
આ ઉભય તરફ ડોકાવતું લક્ષ્ય મળ્યું નહીં. જેહ તે તરણની
ખોલીમાં ગયા, ત્યાં પહોંચતાજ તે તરણ ખોલી ઉઠ્યો:—“ખોલ,
ખોલ, શું શું થયું તે બધું જોઈશું અને તેટલું ત્વરાથી
ઢંકમાં કહે-નહીં તો ઉભો રહે, પહેલાં આ લખોટામાં શું
છે તે જોઈ લઉં.”

“સરકાર, મોગલોના હાથમાં મોટા સરકાર સપ-
ડાયા છે. આ લખોટો તેમણે સ્વતઃએજ આપને આપવા
આપ્યો છે. મોગલોએ વિશ્વાસઘાત કરી પેલી રંગા તુળશી
અને તે દુષ્ટ સ્વામિદ્રોહી કલુષાની છુપી મદદથી મહારાજને
પકડ્યા. સાથેના ધણા લોકો જીવ બચાવવા નાશી છુટ્યા.
વીસ બાવીસ જણ સાથે પકડાયા. અરેરે ! ધણોજ બચંકર
પ્રસંગ ! ગજબ થયો ! આવો પ્રસંગ આવશે એવું સપને
પણ નહોતું. પણ પ્રસંગ આવ્યો તેમાંથી છુટવું શક્ય નહોતું
અરેરે દુષ્ટ ભાવ ! મહારાજને તો ગત વાતો બદલ એટલો
અનુતાપ થયો છે, કે, આમાંથી છુટે તો ખરેખર પાછલી
બધી વાતો વીસારી દેશે. અમને તુળાપુર બાદશાહી ઇવ-
ણીમાં લઈ ચાલ્યા-માર્ગમાં સ્વામિનિષ્ઠ વીર જોત્યાજીએ
અમને હોડવવા કેટલાક લોકો સાથે હટલો કર્યો, પણ
અમારા દુશ્માન્યે તે નિષ્ફળ ગયો; તે વીર મરાણો
અમે આજળ વખ્યા. ક્યાંથી પણ કુમક આવી પહોંચશે એમ

હર પળે આશા લાગતી, પણ તે આશાજ રહી. મહારાજનું મન બહાવર—ઉદ્વિગ્ન થયું છે. અહોરાત્ર થયલા વર્તનાનું તેને પરાકાષ્ટાનું અનુતાપ થાય છે. તેને નિદ્રા આવતી નથી. ચતકિંચિત નિદ્રા આવે તો વચ્ચેજ આપનું નામ લઇ ધનાજીને હાંક મારી રહે છે. તેની આ અવસ્થા જોઇ પથ્થર પણ પીગળે. પણ આ દુષ્ટ ચંડાળોને તેને માટે કાંઈ પણ લાગતું નથી. ઉલટા તેઓ તેની મસ્કરી કરે છે કે ‘હવે તરતજ તને મુસલમાન બનાવશું, ક્યાં છે તારા સરદારો!’ એવા એવા નાના પ્રકારે તેમનું અપમાન કરે છે. મહારાજ તે દુષ્ટ કલુષાપર ખુબ દાંત પીસે છે, ‘ભટ્ટા, તારાથી મહારાપરં, આ રાજ્યપરં, આ દુષ્ટ પ્રસંગ આવ્યો; દુષ્ટ હત્યારા, તને મહારો છળ કરવા એ ચોરટા મોગલોએજ મોકલ્યો હશે!’ વગેરે કહે છે. કાંઈપણ પશ્ચાતાપ અને ઉદ્વેગના ઉદ્વેગાર નીકળ્યા વગર એક ક્ષણ સુધાં જતી નથી. છેવટે મને એકાંતમાં એક દિવસ કહ્યું—

“અંબાજી, તારા શિવાય ખીજો કોઈ વિશ્વાસ મનુષ્ય મને દેખાતો નથી. તેં અમારું અન્ન ખાધું છે; તે પાક કર, જોઈએ તે મુક્તિ કરી, છટકી, રાયગઢ જા. હું આપું છું તે પત્ર રાજરામને આપ, અને થયેલી સર્વ વાત કહેજે. હવે તમારે એજ ધણી છે મોટા મહારાજને આટલા કષ્ટથી અને શૌચથી પેદા કરેલ રાજ્ય માટે અને આરંભેલા રણયત્ર માટે ખરેજ હું થોડા નહોતો. અરેરે મેં તે પવિત્ર માદીને મહારા અતિ દુષ્ટ નિંદા કરીથી અપવિત્ર-બદ્ધ કરી છે. માદીને થોડા—

એમ્મ તો ખરેખર તે-મ્હારો બહાલો બાંધવ-તેજ હતો. જા, તેને કહે કે મ્હારી બધી વાત બૂલી જા. મ્હારું શું થશે તેનો વિચાર સુધ્ધાં મનમાં ન લાવતાં તું.....”

પણ અહીં અંબાજીનો કંઈ રૂંધાઈ ગયો. એક અક્ષર પણ બહાર પડે નહીં એવી સ્થિતિ થઈ. બે હાથથી મુખ ઢાંકી અશ્રુપાત કરવા લાગ્યો. આ હૃદયભેદક હકિકત સાંભળનારની પણ સ્થિતિ કહેનાર કરતાં પણ વધારે વિલક્ષણ થઈ. એક ઘણો વખત સ્તબ્ધ થઈ નીચું જોતા બેઠા રહ્યા ઉદ્દેગનું જોર કિંચિત્ કમી થતાં અંબાજી બોલ્યો:-“મ્હારાજ, હવે સ્વસ્થ બેસવાનો વખત નથી. આ લખોટામાં શું છે તે પહેલાં જુવો અને જે કાંઈ કરવું શક્ય હોય તે સત્વર કરો !”

તે તરુણ-રાજરામનું ચિત્ત સ્વસ્થ થયું નહીં. તે એકાદ બાળક પેઠે મોકળું મુકી રડવા લાગ્યો. અંતે લખોટો ફેડાયો દીવા પાસે વાંચવા ધર્યો, પત્રના અક્ષરો આડા અવળા લખેલા હતા, પણ તે વાંચવાની ટેવ હોવાથી તરત ઉકળ્યા. પત્રમાં નીચેનો મંજુર હતો:-

“થયલી હકીકત આ લખોટો લાવી આપનાર અંબાજી પોતે અહીંથી નાશી છુટી સહીસલામત તમને મળી શકે તો કહેશે. મને ચંડાળને છોડવવાની ખટપટમાં હવે પડશે નહીં હું હવે હંમેશ માટે છુટો થયો છું. હું હાથ લાગ્યાથી એમણે કાંઈ સ્વસ્થ બેસવાના નથી. રાયગઢપર હલ્લો ક્યાં વગર રહેનાર નથી. સ્વરાજ્યની લાજ હવે તમારે હાથ છે. તે સંભાળજો. મોટા મ્હારાજે હિંદુ ધર્મના ઉપ્પા

રણુમ્મી આરંભેલ રણુમ્મશ પૂર્ણ કરવાનું કામ તમારું છે. થયેલી વાત વિસરી જાઓ. હું જનમ્યોજ નહોતો એમ સમજાવો. હું શું લખું ? બહાલા બંધુ ! દુષ્ટ લોહીના તસ્ત્યા મોમલો મહારા શરીરના દુકડે દુકડા કરી નાંખશે. તોપણ વટલાઈ કુળને એમ લગાડીશ નહીં. શહાનદી માટે પણ નહીં. અરે કાંઈપણ લાલચ માટે પણ નહીં. હું પિતાની ઉન્નવળ કીર્તિ, કુળને ડાગ લગાડીશ એવું સ્વપ્ને પણ મનમાં આણુશો નહીં. મહારો પુત્ર હવે મહારો નથી પણ તમારો પુત્ર છે. મહારું છેવટ શું આવશે તે હું સારી રીતે જાણું છું. તે છેવટ થયાના ખબર આ લખોટો તમારા હાથમાં આવ્યા બાદ તરતજ કે અગાઉ તમારે કાને આવશે. મહારા દુષ્ટના કુવર્તનથી ત્રાસી ગયેલા સર્વ સરદારો, મુત્સદ્દીઓને તાબડોતોબ એકઠા કરી, મહારી છેવટની આ આજ્ઞા સંભળાવજો કે,—‘તમે મહારા નોકર નથી, પણ મહોટા મહારાજે સ્થાપેલી ગાદીના સેવકો છો. તે ગાદી મેં નરાધમે અપવિત્ર કરી તે બદલ દેહાંત પ્રાયશ્ચિત લેવાનું કામ મહારા હાથમાં લઈશ.’ આટલું કહેજો. બાઈ, હવે ગાદી આગળ ચલાવવી તમારા હાથમાં છે. મહારાજે આરંભેલ રણુમ્મશની પૂર્ણાકૃતિ કરવાનું કામ પણ તમારા હાથમાં છે, તે પૂર્ણ કરી યશ પ્રાપ્ત કરો. વધુ શું લખું ? શિવાજી તમારો બાળક છે તેને ગાદીએ બેસાડતા નહીં. તમેજ ગાદી ચલાવજો.”

પત્ર વાંચતાંજ વાંચનારના મનની સ્થિતિ વલક્ષણ થઈ. રાજ્યરામે વારંવાર તે પત્ર વાંચી જોયો. અંતે નિઃશ્વાસ નાંખતો બોલ્યો:—“અંબાજી, બાઈ લખે છે ‘મહારા કુટુંબકારાની

ખટપટ હશે કરશે નહીં, આ દાદાસાહેબે શા હેતુથી લખ્યું છે વાર? હવે પહેલી વાત તો એને છોડવવા એજ-અને એજ હું કરનાર. મઢપર શિખંધી ધણી નથી; અને છે તેપણ અભ્યવસ્થીત થઇ ગઇ છે. અરેરે, કેવા દુર્ધટ પ્રસંગ આવ્યો. લોકોને કહીએ તો, હાં, હાં, કહેતાં બધા એકઠા થઇ જશે. હું હવે લોકોને એકઠાં કરી હમણા ને હમણાજ નીકળી પડું છું. દાદાસાહેબપર લોકોને જોઇએ તેટલો ગુસ્સો હોય તોપણ તે આવે પ્રસંગે કોઇ મનમાં લાવનાર નથી. ખચિત નહીં! સરદારો પણ કોઇ પાસે નથી. પોતપોતાને સ્થાને ગયા છે, પણ તેમને ખાતમી મલતાં તરત આવી પહોંચશે.”

“મહારાજ, આ વખતે શું કરવું તે કહેવાની મ્હારી યોગ્યતા નથી. પણ મહારાજ બાદશાહી ઊવણીમાં જઇ પહોં આ હશે. જે દિવસે તેમની તહેનાતમાં હું હતો અને આ લખોટો મને છુપી રીતે આપ્યો, અને મને સંદેશો કહ્યો તે દિવસનાંતર જે દિવસે લાગ સાંધી હું ત્યાંથી છુપી રીતે નાશી છુટ્યો. મહારાજ, હું કેવી રીતે નાઠો, શું શું વિકટ વિત્યા તે બધું કહેતાં ઘણો વખત ગય તે પુરસદે કહીશ. દુકમાં મ્હારી ધણી તપાસ થઇ, અંતે કંટાળી કુચ કરી તથા દીવસ બૂખે તરસે કોતરમાં છુપાઇ કાઢ્યા. અને મંજલ દર મંજલ કરતો અંતે સેવામાં હાજર થયો. સરકાર, મ્હારું જો માનો તો મહારાજે લખ્યું છે તે પ્રમાણે અમલ કરો. આપ પાસે આજે બાદશાહી ઊવણીપર તુટી પડવા જેટલી સેના નથી, અને મઢપર જે શિખંધી છે તે લઇને આપ જાઓ તો

પછી મદનું રક્ષણ કેમ થશે ? મોગલો હવે આ તરફ નકકી આવશે અને કોણ જાણે વળી સંધી સાધી ક્યાં હટશે કરે અને શું ધાત કરે તેનો નીયમ નહીં. ગાદી સુરક્ષિત રાખી મહારાજને છોડવવા કેટલો વખત લાગશે ? ધનાજી, હંબિર રાવ, પેશ્વા આ બધા સરદારો એકઠા કરી તૈયારી કરી બાહ્ય-શાહપર તુટી પડવા બીલકુલ વખત લાગશે નહીં.”

અંબાજીના બોલવા તરફ રાજરામનું લક્ષ્ય નહોતું. તેના મનમાં અનેક વિચારો ઘોળાતા હતા. આજ લગભગ દસ વર્ષ થયા જેણે પોતાને કેદ રાખ્યો, તે બાંધનું એ વર્તન ખરેખર લુલી ગયો હતો. મોગલોના સપાટામાંથી તેને છોડાવવો એજ આ વખતે પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય અને તે કાયે શિવાય બધું નકામું છે એવું તેના મનમાં પકકું ઠર્યું. એજ વિચાર તેના મસ્તકમાં ધુમી રહ્યો હતો. આ વખતે પુખ્ત વિચાર અને સલાહ મસલત આપનાર કોઈ મુત્સદ્દી કે સરદાર પાસે નથી, આ વાતથી તેને ખેદ થયો. તેણે ચાર પત્રો ટુંકામાં લખી ચાર હેર બોલાવી તેમને તાબડતોબ રવાના કર્યા. પોતે હવે એકલા ખેસી કાંઈપણ નકકી વિચાર પર આવી યોજના યોજવી જોઈએ એવું ધારી અંબાજીને જવા આજ્ઞા કરી, અને વિચાર કરતો બોલીમાં આંટા ફેરા કરવા લાગ્યો.

“મેં અમુક વિચાર કયો છે, તે પ્રમાણે હવે કરીશ, એવું કહેવાનો નિશ્ચય થયા શિવાય માતૃશ્રી યેશુબાઈને મુખ દેખાડવામાં અર્થ શા !” આ વિચારે તેને યેશુબાઈ પાસે જતાં થોડો વખત અટકાવ્યો.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

એકત્ર કરવું.

And bade his messengers ride forth,
 East and West and South and North,
 To summon his array,
 East and West and South and North.
 The messengers ride fast,
 And tower and tower and cottage,
 Have heard the trumpets blast.

(Horatius-Macaulay.)

ખાજના સમાચારથી રાજરામ ઘણોજ સંતાપ્યો.
 તેનું આજ પર્વતનું આયુષ્ય કેવળ બંધીખાના
 માં રહી, બાદ રાખે તેવા એશઆરામમાં ગયલું
 હોવાથી, તેમજ સવારથી સાયંકાળ પર્વત કાંઈ
 ન કરતાં આજ કેટલાક વર્ષો ગાળ્યાથી, તેનું

સ્વતઃનું મન તદન પોતાને સ્વતઃને કેકાણે અવિશસ્ત થયું
 હતું. એકાદ વાતનો એકદમ એક નિશ્ચય કરી તાબડતોબ તેનો
 અમલ કરવા જે સ્ફુરતી બોધબોધ, તે, તેના અંગમાં મુજબ

જો હોય તોપણ તે આજ આટલાં વર્ષ તેના કાંધપણ ઉપ-
યોગ ન થયાથી, કાયં કતાં મનુષ્યના અંગમાં જે એક
પ્રકારનું નિશ્ચયપણું હોય છે, તે પોતામાં નથી એવું તેને
લાગતું હતું. સંભાળનાં કૃત્યો, હીનતા અને વ્યસન નિમ
ગ્નતાનું વર્તન કેવળ અયોગ્ય અને તેથી રાજ્યની ધુળધાણી
થાય છે, તે તે સારી રીતે જાણતો હતો. તે માટે તેને ધણું
દુઃખ થતું; પણ નહાનપણથીજ કેદમાં રહેવાથી એકદમ પોતે
કાંધપણ કરવું એવું તેના મનમાં આવતું નહોતું.

નાના પ્રકારના તર્ક વિતર્ક તેના મનમાં આવી તેને
અટકાવતા. પરંતુ કાંધપણ કરવાનો વિચાર તેના મનમાં
આવ્યો નહીં અને તેણે પોતાનાં વિચાર પણ કોઇને કહ્યા
નહીં. તેની આસપાસ બધા જાણુસોજ હતા; તેની ખાત્રી હતી
કે સંભાળ પોતાપર કરડી નજર છે એવું દેખાડતો નથી,
પોતાનાં એશઆરામમાં ક્યારે પણ ઓછપ આવવા દેતો
નથી, તોપણ પોતાની દરેકે દરેક હીલચાલપર તેની ખારીક
નજર છે. તેણે ક્યારે પણ કાંધ કરવાની યોજનાની શરૂઆત
સુધ્ધાં કરી નહોતી, ક્યારે પણ કોઇનું મન પોતા માટે કેવું
છે તે જાણું નહોતું, આથી કવચિત તે મોટો કર્તૃત્વવાન
નિપજનાર નથી, એવું ઘણા મુત્સદ્દીઓ અને સરદારોને
લાગતું હતું; પણ તેના મનની ખરી પરિક્ષા કોઇને થઇ
નહોતી. રાજરામ જાતીનો કર્તૃત્વહીન નહોતો, કેવળ કાંધ
કાળ પચત તેને તેની સ્થિતિએ એવો બનાવ્યો હતો; એ
તેમને જણાવાનો માગ નહોતો. તેની સાથે વાતચીત કરવાની

પરવાનગી કોઇકનેજ મળતી. આથી તેના હૃદયની કહપના સુધ્ધાં કોઇને નહોતી. જેમના સહવાસથી તે સમજવાનો સંભવ, તેમનો સહવાસ નહોતો; અને જેનો સહવાસ હતો, તેને પોતાનું હૃદય ખોલી બતાવે તેટલો ગાંડો તે નહોતો.

રાજરામમાં ધણું ગુણો હતા; તેથીજ તે તરુણ થયા છતાં પણ જેટલા દિવસ કેદ ભોગવવી પડી તેટલા દિવસ મુંઝે મુંઝે તેણે ભોગવી. પરંતુ વખત આવતાંજ ઝોટા મહારાજના કયા ગુણ પોતામાં ઉતર્યા છે તે જગને દેખાડ્યા—નિર્માલ્ય દેખાતાએ જગને આશ્ચર્ય ચકિત કર્યું—તે સ્વરાજ્યનિષ્ઠ હતો, મહત્વાકાંક્ષી નહોતો, સ્વપ્ન સુદામાં તેણે રાજ્યની કે અધિકારની ઇચ્છા સરખીએ કરી નહોતી. તે ટોપલીમાં રાખેલા નામ પ્રમાણે સ્વસ્થ હતો. પરંતુ “વિપ્રકૃતઃ પન્નગઃ ફળાં કુલતે” આ કવીના સ્વભાવોક્તીનું સત્યપણું તેણે પ્રસંગ આવતાંજ દેખાડ્યું. એ શાક્ષી આજે પણ ઇતિહાસ પુરે છે.

સંભાળના આ સમાચારથી રાજરામનાં સર્વાંગમાં આગ હઠી અને, પહેલા પ્રયત્ન તેના મનમાં આ વિચાર આવ્યો કે “આપણે કાંઈપણ કાર્ય કર્યા શિવાય એકદમ ચેશૂબાઇ પાસે જઈ થયેલી વાતો માટે ખેદ કરતાં ખેસવા કરતાં તો કાંઈપણ એકદમ કરવું આધિક શ્રેયસ્કર છે. તાબડોતોબ જ્યાં ત્યાં કાસદો દોડાવી મુત્સદીઓ સરદારોને ખેલાવી સૈન્ય જમા કરી પોતાના બાઇને ભોગલોની દાદમાંથી છોડવવો એજ આ વખતે આપણું કર્તવ્ય કિલ્લાપરનાં લોકોને નિવેદન કરવું.”

એવું તેને તત્કાળ લાગ્યું. તેને ઠેકાણે ખીજો કોઈ હોત તો પિતાને સ્વાધીન રાજ્ય કારભાર લેવાનો ખેત પ્રથમ કથો હોત. પિતાનો ભાઈ-પિતાના હક કુખાડનાર-પિતાને કેદ રાખનાર-પિતાની માતાની હત્યા કરનાર, સ્વચ્છંદી ભાઈ આપતોજ મોગલોનાં હાથમાં સપડાયો છે, એ વેળા સાંધી પોતે ગાદીપર બેસેજ. ભાઈના જીવમથી લોકો કંટાળ્યા છે, તેમને જો સારા અભય વચનો આશાઓ આપીએ તો તરત પિતાનું કામ પાર પડે એવું સહજજ તેને આવ્યું હોત. પરંતુ તેનું મન ધણું બિદ્ધત, તેને આ દુષ્ટ વિચાર જરા પણ આવ્યો નહી. પિતાનો વડીલ બંધુ મરાઠા મહારાજ્યનો માલિક તે આજે મોગલોનાં હાથમાં કેદ, તે મરાઠા કહેવડાવનારને ધણીજ નામોશી, તે નામોશી દૂર કરવામાં ભાઈને છોડવવા માંજ ખરું પરાક્રમ છે, એવું તેના મનમાં આવ્યું. વખત ખીલકુલ ખોવાનો નથી એવું ધારી તે પિતાનાં અવાસ બહાર ગુંથવાળુ વાળી ઉભેલા ગબરાયલા લોકો પાસે જઈ બોલ્યો:—

“ભાઈઓ, તમે જો ખરા મરાઠા હો તો, અત્યારે આજ પજે કિલ્લાપરની બધી સિખંધીનાં લોકોને પાગા પાસેના પટાંગણમાં બોલાવો. મહારાજને ચંડાળ મોગલોએ કેદ કર્યા છે, તેને છોડવવા કોણુ જશે! માત્ર સમાચાર સાંભળ્યા સાથેજ ગબરાઈ ગયલા વાંદરાના ટોળાં પેઠે જ્યાં ત્યાં ધુરકા ધુરકી કરતા ન્હાના. ન્હાના ટોળાંમાં એકઠા થઈ લોકો મેઠા છે તેનો અર્થ શું? તમારા અજ્ઞાતા, તમારા પિતાને મોગ-

હોએ પકડયો તેનું તમને કાંઈપણ લાગતું નથી? અઓ—
જલદી બધા લોકોને એકઠા કરો. હું ત્યાં આવું છું; અને
શું કરવું તે કહું છું.”

આ શબ્દો તે એવા આવેશથી બોલ્યો કે સાંભળનારાઓ
ચકિત થઈ ગયા. ચકિત થયા એટલુંજ નહીં પણ ઉભા ર-
હેલા કે પ્રશ્ન કરવા એકેની છાતી ચાલી નહીં. એકે તો
પ્રસંગ ધણો વીલક્ષણ, તેમાં પણ રાજરામે કોઈપણ વખત
ન દેખાડેલો આવેશ એકદમ દેખાડ્યો. તેમને એકઠા થવાનું
કહી રાજરામે તરતજ પોતાની તેનાતનાં પરજી (કારકુન) ને
બોલાવ્યા, અને તરતજ મજકુર કહી નીરનીરાળા સરદારો,
સુબેદારો, મુત્સદીઓ, કિલ્લેદારોને પત્રો લખ્યા. પ્રસંગ પડ-
તાંજ મનુષ્યને ચતુરાઈનું અને ધૈર્યનું બોલવું લખવું સુજે
છે એ અત્યારે સત્ય લાગ્યું. રાજરામે પત્રો લખ્યા તે ખરેખર
પ્રત્યેક હૃદયમાં સ્ફુરણ લાવી તેને માટે પુણ્ય ભુક્ષિ લાવે એવા
હતા. લખોટા તૈયાર કરવાનું કહી લોકો શું કરે છે તે જોવા
નીકળી ગયો. કિલ્લાપર શિબંધી થોડી હતી. તે તથા કાસદો
આસપાસના સરદારો વગેરે પાસે જઈ, જે જે ટુકડીઓ તૈ
યાર થાય તે લઈ પોતે સ્વતઃ સૈન્યમાં મુખ્ય ભાગ લઈ
સંભાળને છોડાવી લાવવાની મુખ્ય મહત્વાકાંક્ષા તેના મનમાં
ઉભરાઈ જતી હતી. પાગાનાં પટાંગણમાં ઝપાટાભેર લોકો
એકઠા થવા માંડ્યા હતા, અને થોડા વખતમાં તો શિબંધીના
લોકો અને ઇતર વર્ગના લોકોની બીડ જમી-મસાલો પેટાઈ
હતી. રાજરામ એકદમ ત્યાં ગયો, અને ઉંચી જગ્યાપરથી
મોટે અવાજે ન્હાના ન્હાના વાક્યો તેણે ઉચાર્યા:—

“સીપાઈઓ, ભાઈઓ, તમારાપર, રાજ્યપર, અમારાપર, આજે મોટો પ્રસંગ આવ્યો છે. ચોરટા મોગલો દુગ્ધ કરી આપણા મહારાજ-શિરછત્રને પકડી ગયા છે. મરાઠા નામને આ મોટું કલંક લાગ્યું છે. જે ખરા મરાઠા હશે તે અમારી સાથે મહારાજને છોડાવવા નીકળશે. એટલું જ નહીં પણ જેને તલવાર પકડતાં આવડતી હોય તેવાઓને પણ પોતા સાથે લાવશે. આજથી બરાબર ચોથે દિવસે નીકળવું છે. માર્ગમાં ક્યાં એકઠા થવું તે બધાને લખ્યું છે. હવે ખેદ સંતાપ તજો, તૈયાર થાઓ, મહારા બહાદુરો, તમારો અન્નદાતા, તમારો પિતા, મહારાષ્ટ્રનો સૂર્ય આજે કેદ છે, તેને જીવ આપીને પણ તમે છોકરાઓએ છોડાવવો જોઈએ.”

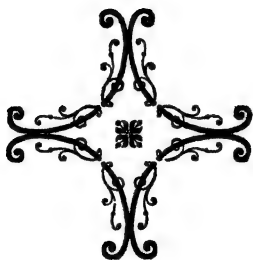
આધક બોલવાની જરૂર નહોતી. તેના તે જોરના પણ ગદગદિત કંઠથી ઉચ્ચારેલા શબ્દો પ્રત્યેકના હૃદયમાં ધ્રુસ્યા, પ્રત્યેકના હૃદય ચીરાયા. જેના તેના મુખમાંથી આવેશના, પુન્ય શુદ્ધિના, આશ્ચર્યના ઉદ્ગાર નીકળવા લાગ્યા. રાજરામ મહારાજ આટલું બોલી ત્યાંથી ચાલતા થયા. તે રાત્રિના ચોપાસ લખોટા સાથે કાસદો છુટયા. આનુબાનુના ગામડાના લોકો પોતે સજ થઈ રાયગઢપર આવી આવી પોતાની વદી નોંધાવવા લાગ્યા. અહીં તરત રાજરામ ચેશૂઆઈ પાસે ગયો, તેનું કાંતવન કરી પોતે શું કર્યું છે તે કહ્યું. રાત્રિના આ સમાચાર પોતાના કાને આવ્યા પછી તેણે રાજરામની કેટલી વખત બેટ લેવા ઇચ્છા જણાવી પણ રાજરામ આવ્યો નહીં. એક વખતે આવ્યો પણ દરવાજા પાસેથી જ પાછો વળ્યો, ત્યારે તેનું મન સંશયિત થયું.

પછી રાજરામ પટાંગણમાં સર્વેને એકઠા કરે છે, અને કાંઈ કહેવાનો છે એટલું જ નહીં પણ તેણે પોતાના કારકુનો પાસેથી પણ પત્રો લખાવી એમને કાસદો પાઠવ્યા છે એ કાનપર આવતા તેના સંશયમાં વૃદ્ધિ થઈ. પરંતુ રાજરામે દોકાને શું કહ્યું, કેવા પ્રકારના પત્રો પાઠવ્યા છે, તે કાને આવતા તેના મનપરનું સંશય પટલ એકદમ દૂર થઈ તેવા સંશય આવ્યો તે બદલ તેના મનને ખરાબ લાગવા માંડ્યું. રાજરામ મળતાંજ તેણે શું કયું, કાને કાને કેવા પ્રકારના પત્રો મોકલ્યા વગેરે ચેષ્ટાઓને કહ્યું. તેને રાજરામ બદલ ધન્યતાજ લાગી. તે પણ વીર પત્નિજ હતી. કેવળ શોક કરતી બેસનારી નહોતી. આ દિવસ બોળાઈનું પ્રથમથીજ સારું હતું, તેમાં અત્યારના રાજરામના અત્યુદાર આચરણથી તેને પણ કૌતુક લાગ્યું, અને તે હિભય એકમતે ચાલવા લાગ્યા.

રાજરામની તે વખતની ચાલાકી, ધિટાઈ અને નિશ્ચિતપણું જોઈ જેને આશ્ચર્ય લાગ્યું પણ સારું લાગ્યું નહીં એવી પણ એક વ્યક્તિ તેજ વખતે રાયમઢમાં હતી. તેણે દેખાડેલ નિરપેક્ષપણું, ભાત વાતસત્ય, આ વ્યક્તિને ખીલકુલ ગમ્યા નહીં તેને તો આ સંઘા સાંધી રાજ્યના માલિક થઈ બેસવાની ખટપટ છોડી, પોતાને અન્યાયથી જન્મભર નજર કેદ રાખનાર માતૃ હત્યારા દુષ્ટ ભાઈને છોડાવી લાવવાનું માંડાપણું આરંભ્યું છે એવું મનમાં લાવી અંદરની અંદર તે વ્યક્તિ જળી રહી હતી. પરંતુ તે વ્યક્તિની ઓળખ અત્યારે કરવાનું કારણ નથી.

રાજરામના કાસદો જ્યાં ત્યાં ગયા સાથેજ અને તેમણે

પહોંચાડેલી બાતમી તથા આમંત્રણોથી મરાઠા રાજ્યમાં ન્યા
ત્યાં ગડબડાટ મચી રહી. લોકો પોતપોતાના હથીયારો ધોડાએ
તૈયાર કરી હિતાવળે રાયગઢ તરફ કિંવા લખોટામાં જે ઠેકાણે
એકત્ર થવાનું લખ્યું હતું ત્યાં જવા નીકળ્યા. પ્રત્યેક મરાઠાના
હૃદય હળમલી ગયા હતા, તેમના બાહુ સ્કુયાર્ હતા, અને
રાજારામ મહારાજની આશાનુસાર વર્તવા તત્પર થઈ રહ્યા હતા.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

નીકળ્યા.

“With beating heart to the task he went” (Scotl)

નિશી, બાસર, પ્રેમકે પંથ ચલે, હૃદયે હરિનામ બીસારે નહીં,
ધટિ, વૃષ્ણિય, દેખકે એક ધરી, ધરતા દિલપે કહ્યું ધારે નહીં;
બિધિકે બિચાસ, ઓંકાર કહે, અપનો બલ બુદ્ધિ બિસારે નહીં.
વહિ મોનસકી કીંમત હે, જો સમેપે હિંમત હારે નહીં.

(બક્ષીરામ)

Strike up the drums, and let the tounge of war
Plead for our interest.

જ લગભગ દશ વર્ષ થયા રાજરામ રાયગઢમાં
નજર કેદ હતો. તે જેમ જેમ મ્હોટો થતો ગયો
તેમ તેમ સંભાળને તેની બ્હીક લાગવા માંડી
હતી; શિવાય પોતાના અનાચારથી સરદારો
વજેરના મનમાં પોતા માટે અણુમાત્ર પ્રીતિ
નથી તે પણ તે જાણતો હતો; અને એમાં કાંઈ મહત્વકાંક્ષી
રાજરામને મળી તેને પોતા વિરુદ્ધ ઉઠાડે એ વિચારથી હમેશા
તેનું મન સંશયથી ભરાયલું રહેતું. જેમ જેમ વર્ષો વીતતા
ગયા તેમ તેમ સંશય વધતો ગયો, અને જાણતો પણ વધતો
ગયો. તથાપિ રાજરામને ખુદને કાંઈ પણ તરેહનો ત્રાસ
આપ્યો નહોતો: તેના એશઆરામમાં કાંઈ પણ કમીપણ
આવવા દીધું નહોતું. આગે એકંદર પ્રકાર હોવાથી રાજ-

રામને રાજ પ્રકરણની કાંઈપણ ખબર નહોતી. કોને કોને પત્ર મોકલવા કોને કેમ ખોલાવવો, ક્યા સરદારો ક્યાં છે વગેરે તેને ખબર નહોતી. પણ તેણે અસારે ધણો ઉત્સાહ દેખાડ્યો. પાસિના લોકોને તો તેનું નિરપેક્ષપણ જોઈ તેને વિષ ધણો આદર થયો. આ સ્થિતિમાં પ્રત્યેકને એમ લાગ્યું હતું કે રાજારામ પોતાની સ-તા ખેસાડવા આગળ પડશે. આછતું રાજ્ય ચાલી ચલાવી આવ્યા પ્રમાણે થયું છે, તે હાથમાં લઈ ભાઈ દૂર થયો છે તેને તેમજ રહેવા દેવો, એમ ન કરતાં તે આગળ થઈ તેના છુટકારા માટે સૈન્ય જમા કરવા પ્રયત્ન કરે છે એ તેના મનનો કેટલો બધો ઉદ્ઘાત ગુણુ ! જેને છોડવવા ઇચ્છે છે તે ભાઈ કેવો, કે જેણે માતાને ભિતમાં ચણી ભારી નાખી પોતાને આજ પર્વત કેદ રાખ્યો ! જેના તેના મુખમાંથી “સાબાસ ! સાબાસ !” એવો ધ્વની નીકળવા લાગ્યો. જે સંભોળના પક્ષના હતા તેઓએ પણ આશ્ચર્યથી મ્હોડામાં આંગળાં નાંખ્યા. અને જેને જેને લખોટા મળ્યા તે તે એકદમ સજ થઈ ઉઘોગે લાગ્યા.

સંભોળ માદીપર ખેઠો સારથી આરંભમાંજ ધામધુમ કરી મરાઠા વીરોના શૈય અને ધૈર્યને કામગીરી આપી હોય તેટલીજ; પછી તો સારા સારા વીરો અને મુત્સદીઓ પોતપોતાને ઘરે ખેસી ખીજ કોઈની સેવામાં પોતાના વીરત્વ અને મંત્રિપણને ઉપયોગમાં લાવવાની ખટખટમાં હતા. જે અસ્સલ હતા, અને જેને પોતાનાં પેટની પંચાત નહોતી તે

પોતાનાં ધનામે અગર જગીરોમાં સ્વસ્થ પડી રહ્યા હતા. તેમના અંતરાત્માં માત્ર દ્રવતા કે મ્હોટા મહારાજે રાજ્યનો કેટલો વીરતાર કર્યો, કેવો પાયો નાંખ્યો, કેવો રણયુદ્ધ આરંભ્યો, અને તેનો આ તેના ચિરંજીવે કેવો ધાણુ કાઢવા માંડ્યો છે ! એવો પસ્તાવો કરતા સ્વસ્થ બેઠેલા લોકોમાં આજ આ આમંત્રણના લખોટાઓ કેટલા વીલક્ષણુ લાગ્યા ! આજ કેટલા વર્ષ થયા શિકાર શિવાય ઘોડા તેમજ હથીયારોને કામ ન્હોતું; તે સરદારોના બાહુ આજે એકદમ સ્પ્રુયાં.

પત્રો પહોંચતાં ન પહોંચતાં વૃદ્ધિ તરણો તૈયાર થઈ નીકળી પડ્યા. રાયગઢથી પણ લોકો નીકળ્યા. જેના તેનું મનમાં એમજ હતું કે આપણે માત્ર સંભાળ મહારાજને છોડવવા જતા નથી, પણ તે દુષ્ટ મોગલોના પંજમાંથી સ્વરાજ્ય છોડવવા જઈએ છીએ. આ વખતની આ લોકોની વીરશ્રી સ્વરાજ્ય સંબંધી તથા હવે રાજરામ સંબંધી મનમાં ઉત્પન્ન થયેલ અભીમાન કેવળ અવલુનીય હતા. જેને તેને એમજ લાગતું કે આજ કેટલા વર્ષ થયા આપણે જે ક્યુ નથી તે હવે કરીશું. મ્હોટા મહારાજના સમયમાં કરેલા પરાક્રમે વગેરે સંભારી, આજ કાંઈપણ કરતા નથી એવું જાણી હંમેશ શોકમાં પડેલા સર્વે ને મોગલો સાથે ટક્કર લેવાનો પ્રસંગ ક્યારે આવે એવું થઈ રહ્યું હતું. આવી સ્થિતિમાં તે પ્રસંગ અને તે પણ આવા કારણથી આવ્યો એવું જોવા સાથે તેમના આનંદનું પુછવું શું ? જેની તેની લડાઈમાં જવાની ઉત્સુકતા વિશેષ દેખાવા માંડી. કીલ્લામાં સ્ત્રી બાલક વર્ગના સંરક્ષણાર્થે

જોષએ તેટલી શિખંધી જીલમથીજ સમજાવીનેજ રાજરાજે રાખી. કિલ્લાપરથી તેઓ ઉતર્યા અને પાયથાપર નીચે ઓછામાં ઓછા ચારપાંચ હજાર લોકોનો જયઘોષ સંભળાયો. ત્યારે યેશુઆઇને કેટલી બધી ધીરજ આતી હશે? તેને લોકોનો ઉત્સાહ જોઈ પોતાનો સ્વામિ જરૂર હવે છુટી પોતાને મળશે એવું લાગ્યું—આશા ઉત્પન્ન થઈ—તેનો પુત્ર અઘાપિ માત્ર છ વર્ષની વયનો આજક હતો. તથાપિ ત્રણ ત્રણ વખત હું કાકા સાહેબ સાથે દાદાને છોડાવવા લડાઈમાં જઈશ એવી હક ધરી; પોતાના નાજુક જમાનિમા પહેરતો પોતાના ન્હાનકડા હથીયારો લઈ મહેલ બહાર દોડી જતો. યેશુઆઇ ઘણી મહેનતે તેને રોકતી, અને રાજરામ પણ તેને બીજી વખત જરૂર લડાઈમાં લઈ જશું વગેરે સમજાવતો; અને હવે પવિત્ર સાધ્વી યેશુઆઇની રજા લઈ રાજરામ સૈન્ય સાથે તુળાપુર જવા નીકળ્યો.

એક વખત બે ગ્રહર જમવા ખાવા માટે મુકામ કરતા એક સરખી કુચ કરે જવી એવું જેનું તેનું કહેવું હતું. તે ઉત્સાહ જોઈ રાજરામને કેટલો આનંદ થયો હશે. જે જે ગામમાંથી, પાસેથી જતા, ત્યાં ત્યાંના આજ્ઞાપાસના લોકો તેમનામાં પુર ઉત્સાહથી ભળવા લાગ્યા. આથી તેનો ઉત્સાહ વધ્યો. તેને લાગવા માંડ્યું કે ઇશ્વર જરૂર ફતેહ આપશે. સંભાળ મહારાજને છોડાવી લાવ્યો, એટલે તે પૂર્વક્રમ બદલી ઝોટા મહારાજના નામને જાને એવું ખાત્રીથી આયુષ્યક્રમ ચલાવશે વગેરે આશાના ઉદગાર તેના મુખમાંથી વારંવાર નીકળતા. પરંતુ આ સર્વ કેવળ રેતીપર આંધિલા મહેલની

એકે દસળી જનાર હતું; અને છેવટે ભળતુંજ પરિણામ આવનાર હતું, એવું તેને જરા પણ લાગતું નહોતું, પરંતુ અહીં તો ઇશ્વરે જુદોજ ઘાટ ધડ્યો હતો, અને આના પારણામે દેખાડ્યું કે મનુષ્ય પ્રયત્ન ઇશ્વરકૃપા વગર સિધ્ધિ એ પામતું નથી. કાટી ઉપાય કરી મરો પણ ઇશ્વરે નિમાણુ ક્યું હોય તેજ થાય છે. ભાવિ કાંઈથી મિથ્યા થતું નથી. અસ્તુ.

માણસ ધારે હું કરું પણ કરતળ ખીજ કાય,
આદ્યું અધવચ રહે અને હરી કરે સો હોય.

* * * * *

તુળાપુર તરફના માર્ગ પર જે કિંવા અહીં દિવસની વાદ જોરથી, ઉત્સાહથી ચાલી ગયા પછી એક ગામને સીમાડે રાજા રામનો મુકામ થયો. જે પ્રહર વખતે જાવણી પડી હતી. લોકો ખાઇ પી આશ્વાએશ લેતા હતા. રાજારામના પ્રયંત્ર ભવ્ય તંબુની આપાસ તંબુઓ રાહુટીઓ ડેરાઓનો ઘેરો હતો, તડકો પડતો નહોતો પણ ઉકળાટ ધણો હતો. આકાશ વાદળાઓથી વ્યાપ્ત હતું, પવન હવે જોરથી પુકવા લાગ્યો અને વરસાદ પડવાના દરેક ચિન્હ દેખાતા હતા. લોકો અહીં દિવસ સુધી એક સરખું ચાલેલા હોવાથી તેમને વિશ્રાંતીની જરૂર હતી. રાજારામના મનમાં તો ધણીજ ઉતાવળ થઇ રહી હતી. જ્યાં બધા એકઠા મળવાનો સંકેત હતો, તે ઠેકાણે પહોંચવા હજી ખીજ દોઢ દીવસનો પંથ કાપવાનો હતો. ત્યાં એકઠા થઇ પછી આરંગજામની જાવણી પર કેવી રીતે

હલ્લો કરવો વગેરે ઠરાવવાનું હતું. આ વખતે તેની મહત્વાકાંક્ષા ઔરંગઝબપર વેર લેવાની હતી. તુળાપુરમાં જ્યાં બાદશાહી આવશ્યીનું તળ હતું, તેની યુક્તિ માહિતી મેળવવા ત્રણ ચાર ચાલાક જસુસને તેણે પાઠવ્યા હતા. હજુ ધનાઞ્ઞ જહવ વગેરે મોટા સરદારો આવ્યા નહોતા. પોતે તુળાપુર પહોંચે તે પહેલાં તેઓ આવી પહોંચશે કે નહીં તેની તેને શંકા હતી. તે કુશળ સરદારો આવી પહોંચે તો સારું, પણ જો તેઓ ન આવી પહોંચે તો તમને માટે ખોટી ન થતાં, એકદમ ત્યાં જવું, અને પોતાનો નિશ્ચય પાર પાડવા જે જે સામગ્રી તેને જરૂર લાગી તે સિધ્ધ કરવા તબવીજ ચલાવી. આ તેનું પહેલવહેલું કૃત્ય હતું તેથી તેને જે જે કાંઈ ઉત્કૃષ્ટ લાગે તે તે સાધવાનો પ્રયત્ન કરવોજ, પરાજય એવો શબ્દ પણ કને અથડાવો ન જોઈએ. આજ પથ તો તેણે લડાઈ કરી નહોતી, જોઈ નહોતી, માત્ર ખીજને મોડે સાંભળેલી વાતો પરથી પોતાને જે યોગ્ય લાગે તે પર જોર આપી એકસરખી વ્યવસ્થા મનમાંજ કરતો હતો. હજુ કોઈપણ પુખ્ત વિચારનો સરદાર આવી પહોંચ્યો નહોતો. તેથી સર્વ વ્યવસ્થા પોતેજ કરવી એવી ઉત્કટ ઉચ્છાસ રહી હતી. પોતે પ્રથમથી મોકલેલ જસુસો હવે એક બે સુકામમાં પાછા આવી મળવા જોઈએ એવું તેને લાગ્યું હતું.

અત્યારે અનેક વિચારોમાં ગુંથાયેલ રાજરામ પોતાના તંત્રીમાં બેઠો હતો. ત્યાં પહોંચે તેના ત્રણ ચાર જસુસ માંહેલો એક કે શું, સંકેતના શબ્દો પહોંરાપર ઉચ્ચારતો નિશ્ચાણીન સાદ બરાબર આપતો, મહારાજના તંત્રી પાસે આવ્યો અંદર

વરદી પહોંચી. સ્વારી તો એવા માણસની રાહ જોતી હતી, એકદમ હાખલ કરવા હુકમ થયો. લાગલોજ તે નવીન ગૃહસ્થ અંદર આવ્યો. મુજરો કર્યો. પરંતુ તેનાપર રાજરામે નજર કરતાંજ જોયું કે પોતે મોકલાવેલ પૈકી તે નહોતો, તેથી કિંચિત ખમચી એકદમ બોલી ઉઠ્યા:—“કાણુ, તું કાણુ છે રે! આટલા પહોરા વટાવી અહીં સુધી કેવી રીતે આવ્યો? તને કાંઈએ રોક્યો નહીં?”

“સરકાર, હા, અટકાવ્યો! પણ હજુર હું સંકેતના સૂત્રો અને નિશાણીના સાદોનો બરાબર ઉત્તર આપતો આવ્યો છું. હું સરકારની ઓળખનો નથી તેથી મહારાપર સંશય લાવશો નહીં. જો હજુરની આપના વડીલ બંધુને છોડવવાની ખરેખરી ઇચ્છા હોય, તો મહાર સાંભળશો, નહીં તો સરકારના હાથથી મોટા હજુરનો છુટકો થવો શક્ય નથી. મહારા બદલ જરાપણ શંકા રાખશો નહીં. હું કેવળ સારી બુધ્ધિથી આવ્યો છું. આપની ખરેખરી ઇચ્છા હોય તો હું કહું તે પ્રમાણે કરો; વિના કારણ વખત જવા દો નહીં. એક ક્ષણ પણ વિલંબ કરવાનો નથી. જો સંભાળ મહારાજનો ખરેખરો છુટકો કરવોજ હોય તો—તે માટે આપે જે પ્રયત્ન ખટપટ ચલાવી છે તેનો કાંઈપણ ઉપયોગ નથી. આ કામ સાધવું હોય તો તદ્દન નાણુકપણાથી સાધવું જોઈએ. તે સાધવા હું આવ્યો છું. તો હું કહું તેમ અક્ષરસહ: આપ કરો તોજ સધાશે.”

રાજરામ તેના સામું એક સરખું જોઈ રહ્યો. પહેલાં

તેના મનમાં તેને માટે સંશય આવ્યો, પણ તેના આ શબ્દોથી સંશય ઓછો થતો ગયો, અને તેનું કહેવું શું છે તે જાણવાના હેતુથી બોલ્યો, “પહેલાં તો તું કાણુ છે તે કહે ? બીજું તને આટલી બધી માહિતી ક્યાંથી મળી અને આટલો બધો ઉત્સાહથી કેમ આવ્યો તે મ્હારે જાણવું જોઈએ. જો મ્હારી ખાત્રી થાય તો પછી ત્હારું કહેવું સાંભળીશ.”

આ સાંભળી તે કિંચિત્ હસ્યો અને બોલ્યો:—“મહારાજ, માત્ર નામ કહેથી તમને શું સમજવાનું છે ? હું ક્યાંથી આવ્યો, મને કાણુ મોકલ્યો તે પહેલાં કહું, હાથ દેખાડી અવલક્ષણુ શામાટે કરી લઉં ? મ્હારું બધું સાંભળી લઈ, તે સચુકિત છે એવું લાગે અને તે પ્રમાણુ કરવા કબુલ કરો તો પછી મ્હારી ખાત્રી કરી આપવાની લાંજગઢમાં પડીશ. હું નામ, ગામ, ક્યાંથી આવ્યો, કાણુ મોકલ્યો, એ આપને જણાવું અને આપ “ના” કહો તો પછી?”

“નામ, ગામ જણાયા વગર સલાહ સાંભળવી જરા ચમત્કારીક નથી કે ?”

“ચમત્કારીક પ્રસંગમાંથી છુટવા ચમત્કારીક માણુસની ચમત્કારક સલાહજી ઉપયોગની છે. આપના બધુપરનો પ્રસંગ આપને સાદોજ લાગે છે કે ?”

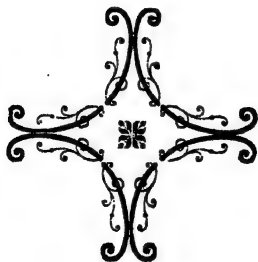
“નહી, પણ કોઈપણ કાંઈ આવીને કહે તે માનવું કે ?”

“સચુકિતક લાગે, થશ આપશે એવી ખાત્રી લાગે તો સાંભળવું.”

“હીક, કહે. પણ દુકમાંજ કહેજે. કેમકે થોડા વખતમાં અમારો મુકામ ઉપડવાનો છે.”

“મહારં કહેવું એટલુંજ કે સરકાર, આ બધાને પાછા ફરવો, નહીં તો અહીંજ પડવા દો. માત્ર ચુટેલા પચાસેક માણસો સાથે રાખો. હું આપને પરબારા મહારાજ સોંપાવી આપીશ. આ મોટી ફાજલા કાંઈ સરવાળું નથી. માત્ર મહારાજપરતું સંકટ કાલ આવવાનું હશે તે આજ આવશે એટલું થશે.”

“ચુટેલા ફક્ત પચાસ માણસો લઈ ત્હારી સાથે આવ્યે ! વાહ વાહ ! મને પણ કેદ કરવો છે કે શું ?” રાજરામ તે માણસ સામે આશ્ચર્યચકિત ફાટેલા નેત્રે જોતો બોલ્યો.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

સંભાળને ઓડવવાનો પ્રયત્ન.

“What would I do my lord if I were you !”

“What wouldst thou do ?”

Come on, Resolve and lead the van
Thou stalk of carle hemp in man.

રાજરામ પાસે આવેલા નવીન પુરુષનો પોશાક કેવળ મરાઠા શાષ્ટ્ર નહોતો. તેમાં મુસલમાની પોશાકનું પણ મીશ્રણ હતું. અંગમાં પેલદાર તંગ અંગરખો હતો, માથે એક પટકો બાંધેલો. અને તેના એક તુરો ઉપર તથા છોડા ખાંધા પર છુટો છોડેલો હતો. ચહેરાપર એક પ્રકારનું પાણી દેખાતું હતું. રાજરામને તેના ખરાપણાની શંકા આવી, અને રાજરામ સાશ્વકમુદ્રાથી પોતા તરફ જુવે છે એવું લાગતાં તે કંચીત સ્મિત કરતો બોલ્યો “ સરકાર, આપના મનમાં શંકા આવી છે પણ તે ખીલકુલ રાખશો નહી. હું આપને ઓળખાણ આપી શકતો નથી એમ નથી પણ હાલ આપવા મંગિતો નથી. મહારા કહેવા પ્રમાણે કરવાથી આપના બાલને સુધ્ધાં ધકકો લાગશે નહી. એ પકકું સમજશો.”

ત્યાં રાજરામ બોલી ઉઠ્યો:—“ તમે તમારાપર બરોસો

રાખવા કહો છો, પણ તમેજ વિચાર કરો કે આવા વકટ પ્રસંગે ઓળખ વગરના માણસપર એકદમ ભરોસો કેમ રખાય ? ક્યારે પણ નહીં ? તમારા કહેવામાં કાંઈપણ દગો નહીં હોય એમ કેમ સમજાય ? જે પ્રમાણે દગાથી દાદાને કેદ કર્યા તેમ અમને પણ ફાસલાવી કેદમાં નાંખવાનો પ્રકાર તમારા મનમાં કેમ ન હોય ? હઠીલો જેરીલો બાદશાહ, અમને કેદ કરવાની જપમાળા ફેરવતો બેઠો છે. ... મ્હોટા મહારાજે ગાદી સ્થાપી, રણુચર આરંભ્યો તે તેનાથી કેમ સહન થાય ? તેનો બધો દાવ અમારો સદંતર નાશ કરવાનો છે. તે પોતાનો દાવ સાધવા જોઈએ તેવી લખાડી, કપટ, કાવાદાવા કરવામાં કાંઈપણ બાકી રાખે ખરો ? તમેજ કાં ન તેના તરફથી દાંવ સાધવા આવ્યા હો ?”

તે ગૃહસ્થ પુનઃ કીર્તિત સ્મિત કરતો બોલ્યો “આપની શંકા બરાબર છે. પણ તેનો ઉપયોગ શું ? હું સ્પષ્ટ કહું છું કે આપે કરેલી યોજના કેવળ વ્યર્થ છે. આ આપની ફોજ સમુદ્રનાં બિંદુ સમાન છે, બાદશાહની તુલાપુરમાં પડેલી છાવણી પૂકેટ લી મોટી છે. તે માત્ર આપની ફોજ પર તુટી પડે તો એકદમ તેના ભારથીજ આપની ફોજ કચડાઈભયડાઈ જશે. તમે આવો છો એ સાંભળતાંજ તેનું મહાસાગર જેવું વિશાળ સૈન્ય તમારું પારિપત્ય કરવા નીકળશે અને વળી આજે સંભાળ મહારાજ તેના હાથમાં છે, તમારી આ તક્યારી જોઈ છેડાઈ બાદશાહ મહારાજના જીવનું જોઈએ તે કરશે. આપની આ સ્વારીનું ફળ શું ? કાંઈપણ થશે કે ? તેજ ફળ

હું કહું છું તેમ માત્ર પચાસ ચુટેલા માણસો લઈ ચાલેા
 તેા તમને ઓચિંતા જ્યાં સંભાળ મહારાજ કેદ છે ત્યાં
 લઈ જઈ પહોંચાડું, ત્યાં ગયા કે તેટલી જગ્યાપરના પહોરે
 ગીરો સિપાઇઓની કતલ કરી સહજ મહારાજનો છુટકો કરી
 શકશે. મ્હોટા મહારાજ દિલ્હી કેદ હતા ત્યારે કેવી શીક્ષતથી
 છુટી આવ્યા, તેમણે કાંઈ દક્ષિણથી ફ્રાન્સ મંગાવી હતી ?
 કાંઈ વીચાર કરો, સરકાર, આદશાહી કેદમાંથી છુટવા યુક્તિ
 ઓ કરવી જોઈએ. આ સેવકપર વીશ્વાસ રાખો અને સત્વર
 મ્હારી સાથે ચુટેલા પચાસ સ્વારો સહીત ચાલેા. આપના
 સેન્યના સમાચારથી સંભાળ મહારાજના જીવને માત્ર અપાય
 થશે. હાલજ તેના વર્તનથી આદશાહ અને તેના ઉમરાવો ચી
 હાયા છે, પણ જ્યાં સુધી ત્યાંના, કેટલાકે આદશાહને તેને
 મારો નહીં એવું કહેનારા છે ત્યાં સુધી તેને ત્યાંથી નસાડી
 લાવી શકીશું. હજી મોકું થયું નથી. આ માટે હું વારંવાર
 વિનંતી કરું છું. જેણે મને મોકલ્યો છે, તેનું વજન આદ
 શાહ પાસે જોટલું છે તેટલું બીજા કોઈનું નથી, તેની પુરતી
 મદદ આપને છે એટલે સોળ આનામાં પંદર આના કામ
 થયુંજ સમજવું, આ પછી જેવી હજુરની મરજી.”

રાજરામે બધું સાંભળી લીધું. તેને તે એક દ્રષ્ટીએ
 બધું સંયુક્તિક લાગ્યું. પોતે લડાઈ કરવા આવે છે એવું
 સાંભળતાં ખતીત આદશાહ સંભાળના પ્રાણ હરશે, એવું
 તેને પણ હવે લાગવા માંડ્યું. તેમજ સંભાળ જે ક્યારે પણ
 નમ્યું આપે નહીં, તેમ આવા આપત્કાળમાં સુધ્ધાં નમવાનો

નથી, અને ઉધ્ધતાપ્રથી વર્તતા હશેજ. તેમાં યોતે સૈન્ય
 લાઇ તેને બળજેરીથી છોડવવા આવે છે એવું જણાતાં બાદ
 શાહ કેવા અનર્થ ગુજરશે ! તે પણ તેને હવે લાગ્યું. કોઇ
 પણ યુક્તિથી તેને છોડવવા બોધ્યો, અને યુક્તિ તો આ નવા
 પરકીય પુરૂષે સુચવી હતી તે પ્રમાણે ગુપ્ત્યુપ તુલાપુર બાદ
 શાહી જાવણીમાં ધુસી સંભાળીને છોડવવા, પણ તે કેમ
 થાય ? તેને સ્વતઃને તો યુક્તિ સુજી નહોતી, અને આ નવા
 અભિપ્રાય પ્રહરથે તે સુભડી, યોતે મદદ કરી ફતેહ કરી આપું
 છું એવું આશ્વાસન આપે છે, પણ તેનો વિશ્વાસ કેમ થાય ?
 તેમજ અત્યારે યોગ્ય સલાહ આપે એવો એક પણ મુત્સદી કે
 સરદાર પણ પાસે નહોતો. તે વિચારમાં ગુચવાવા લાગ્યો,
 અને અંતે બોલ્યો:-

“તમે કહ્યું તેનો વિચાર કરી રહ્યો છું, પણ કોઇ સુજણું
 નથી. મહારાજ મન તમારા બેતને અનુકુળ થાય છે. પણ લાગ
 લુગ પ્રતિકુળ બને છે. મને વારંવાર એમજ થાય છે કે
 તમે કોણ, તમારું નામ, ગામ શું, અને તમે યોતે આ
 યુક્તિઓ કહેવા આવ્યા તે શા ઉત્પત્તિ, તથા તમને બાદશાહી
 જાવણીમાં સહાય કરનાર કોણ ? આ સર્વ સ્પષ્ટપણે અમને
 જણાયા વગર અમે તમારું કહેવું કોઇપણ પ્રકારે સાંભળી
 શકતા નથી.”

આ નવીન પુરૂષે રાજરામ તરફ બોતાં જવાબ આપ્યો-
 “મહારાજ, આપણું મન સંકાશીલ છે. શ્રીકર નહી, જરા
 પાસે આવો, મને જે કહેવું છે તે કાનમાં કહીશ, કોઇ

સાંભળે તે ઠીક નહી, તેથી તમારું સમાધાન થાય છે કે નહી તે જોઈશું.”

રાજારામ તેની નજીક ગયો. તેણે તેના કાન આગળ ધણે ધીમેથી દશ બાર શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. ત્યાં રાજારામની ચર્ચાપર આશ્ચર્યચકિતપણાની છાયા છાંપ રહી અને એકદમ મ્હોટ થી “શું ! શું ? આ તમે શું કહો છો ? અરે ! આ હું શું સાંભળું છું ? શું ખુદ શબ્દો.....”

પણ તે અનણ્યો પુરૂષ વધુ અક્ષરો તેના મુખમાંથી બહાર નીકળતાં અટકાવતો બોલી ઉઠ્યો:—“હં હં હં ? આ શું હજુર ! સાવચેત ! કોઈ સાંભળશે ! ભિંતોને પણ કાન હોય છે, ધીરા થાઓ, મેં કહ્યું તે અક્ષરસઃ ખરું છે. તમને હવે ફાયદો કરી લેવો હોય તો કરી લ્યો. આવી તક મળશે નહી. ધરનો ભેદ મળે તેથી વધારે શું જોઈએ ?

રાજારામ તો આશ્ચર્યમાં ગુંગ થઈ ગયો. હાલ હાલમાં પુટતી મુછોપર હાથ ફેરવતો કપાળપર આંટીઓ ચઢાવતો મન માંજ બડબડ્યો “આ દેખાય છે તો વિલક્ષણ ! આ સત્ય લાગતું નથી, પણ આ માણસ આટલા ઉત્સાહથી કહે છે તો કાણ જાણે ! એમ થવાનો સંભવ પણ છે ! પણ અરે નહીજ—અમારો હાડ વેરી અને આવો પ્રકાર કેમ સંભવે ! એ ઉભયમાં પ્રેમ હોયજ નહી ! આમાં કાંઈપણ ભેદ-દગો લાગે છે. જો કાંઈ વધુ પુરાવો હોય તો જુદી વાત.” એવું ધારતો બોલ્યો:—“તમે મને કાનમાં કહ્યું તે સત્ય બાસતું નથી. એના ખરાપણા માટે કાંઈપણ પુરાવો જોઈએ !”

તે પુરુષ પુનઃ હસ્યો અને બોલ્યો:—“હવે માત્ર આપની શંકાની અવધિ થઇ. આથી બીજા શા પુરાવો આપું? વળી કાંઇ પુરાવો આપું તો તે પુરાવા માટે બીજા પુરાવા માંગશો. હવે તો અમુક એક પુરાવો આપું અને એથી જો સમાધાન ન થાય તો પછી હું મ્હારે માર્ગે પડીશ; અને તમને લાગે તે તમે કરો. હા, હા, આપ કહે છે તેમ આપને શંકા પણ આવે. પરંતુ તે સાથે આ પણ લક્ષ્યમાં લેવું જોઇએ, કે કાંઇ વાતો એવી હોય છે કે તે હિમ્મતથી સહાસથી કરવી જોઇએ. આ પ્રસંગ પણ એવોજ છે. આપણને જે કાર્ય સાધવું છે તે કાંઇ નહાતુંસુતું નથી; પ્રત્યક્ષ મરાઠા ગાદીના વણીને મોગલોની કેદમાંથી છોડાવી લાવવા છે. હું પુનઃ કહું છું કે મેં કહેલ અક્ષરસઃ સત્ય છે. યત્કિંચિત્ સુધ્ધાં શંકા ધરો નહી. હિમ્મતથી કાર્ય સાધવાનો આ વખત છે; ચાતો સાધનો હાજર છતાં હિમ્મત નથી તેથી કાર્યનો નાશ કરવાનો આ વખત છે. મ્હારા કહેવાનો વધુ પુરાવો આ રહ્યો.”

એમ બોલતો ધીમેથી છાતીમાં છુપાવેલ એક કિનખાખની થેલી કાઢી, અને તેમાંથી એક બારીક લખોટો કાઢ્યો. આ લખોટો સોનેરી બુદ્ધાવાળા નહાના કાગળપર લખાયેલો હતો. રાજરામે તે લખોટો ઉખેડી વાંચ્યો. પત્ર ફારશી ભાષામાં લખેલો હતો. આ પણ વાંચી તે ધણોજ આશ્ચર્ય પામ્યો. અને ભવાં ચઢાવી વિચાર કરતો બેઠો. હવે આ પત્રથી તેના મનમાં કાંઇપણ શંકા રહી નહોતી. ધણો વખત વિચાર કર્યા

પછી પોતાના કેટલાક વિશ્વાસુ લોકોને બોલાવી તેમની સાથે
 ઘણા લાંબો વખત ખાનગી મસલત કરી અંતે જોઈએ તે
 થાઓ પણ હિંમત ધરી કાર્ય પાર પાડશું, એ નિશ્ચય પર
 આવ્યો. રાત્રિ પડી સુમારે દોઢ પ્રહર રાત્રી વિત્યા બાદ
 મરાઠા જાવણીમાંથી ચુટેલા પચ્ચાસ સ્વારો બહાર પડ્યા.
 જાવણીને હુકમ થયો કે પ્રભાત થયે કુચ કરી જ્યાં બધા
 મળવાના હતા ત્યાં જવું. માર્ગમાં એક પ્રહર ઉપરાંત ક્યાં
 પણ મુકામ કરવો નહીં.

અહીં ઉપર કહેલ પચાસ સ્વારોની મોખરે રાજરામ અને
 પેલો નવીન ગ્રહસ્થ હતા. આ ગ્રહસ્થ રાજરામના આ
 નિશ્ચય માટે તારીફ કરતો, અને સંભાળ મહારાજને કેવી
 રીતે પકડયા, ક્યાં અને કેવા કડક પહોરામાં રાખ્યા છે, તે
 વર્ણન કરતો અને વારંવાર આપણને જે વ્યક્તિ અનુકુળ છે
 તે વ્યક્તિની સહાયતાથી અમુક અમુક યુક્તિઓ કરશું, જ્યાં
 સંભાળ મહારાજને રાખ્યા છે ત્યાંના પહોરેગીરોની તપાસ
 કરી તેમને કેવા કેવા યત્નો કરી ફેડવા યાતો ફસાવવા એનું
 પણ એક સરખું કથન ચલાવ્યું હતું. તેનો શ્રોતા પણ તેની
 સાથે સાથે પોતાનો ઘોડો ચલાવતો એક ચિ-તે સાંભળતો
 તથા હુંકારા શિવાય બીજું કંઈપણ બોલતો નહોતો. બાકીના
 લોકો આપસઆપસમાં ગણગણ કરતાં માર્ગ કાપતા હતા.

અહીં રાજરામે તે ચીઠી વાંચી ત્યારથીજ તેની ચર્ચાપર
 પોતાનો હેતુ સફળ થવાની આશા ઉત્પન્ન થઈ હતી. તે
 ગાઢ વિચાર ચલાવી રહ્યો હતો. “સંભાળને છોડવવામાં જય

મળે તો ધણું સારું ! એક વખત તેણે ફળ ચાખ્યાં, તો હવે ધણું કરી પોતાની પૂર્વ સ્થિતિ વિસરી જઈ સીધે માર્ગે લાગશે. શિવાય મને આટલો વખત કેદ રાખ્યો છતાં આવે પ્રસંગે કાયા વાયા અને મનથી તેને છોડવવા પ્રયત્ન કરી છોડાવ્યો, તે જોઈ મ્હારે માટેનો સર્વ સંશય દુર થઈ, મ્હારા પર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખશે; એવું થવાથી અમે બન્ને લાંબાઓ રાજ્યની સ્થિતિ હાં હાં કહેતા પૂર્વવત્ લાવી મૂકશું.” વગેરે વિચારો તેના મનમાં જામવા લાગ્યા.

સત્વશીલ વૃત્તિના તરુણ રાજરામના મનમાં સંભાળ માટે રતી માત્ર પણ વેષમ્ય આવ્યું નહીં. આ વખત સારો છે, આછતું રાજ્ય મળે છે, તેનું જોઈએ તે થાઓ, આપણે ખુશાલ રાજ્ય ભોગવીએ આ વિચાર તેને ન આવ્યો, પણ તેને એવું લાગતું કે આવે પ્રસંગે લાંબને છોડવો એજ ખરી મરાઠેશાહી ગળવી કહેવાય ! આ તેના મહત્ હેતુથી તેના અનુયાયીઓનું તેના પર અનહદ પ્રેમ બેઠું. જે વ્યક્તિને પોતા પર પત્ર આવ્યો છે, તે વ્યક્તિને સંભાળ પર તેની આવી સ્થિતિમાં પણ પ્રેમ હોય તે તેને ધણું આશ્ચર્યજનક લાગ્યું. મનમાં શંકા પણ આવી, પણ તરતજ તે શંકા સંભવનીય ન લાગી. આ પત્રથી કેવળ પોતાના પત્યાસ ચુટેલા માણસો સાથે નીકળ્યો હતો તે ધણું સાહસીક પગલું હતું. રહી રહી તેના મનમાં શંકા આવતી કે પોતે જે પર ભરોસો રાખી જાય છે તેનું સારું પરીણામ આવે તો ઠીક, ન આવે, તો પોતે હાથે કરી પોતાનું નુકસાન કરી લીધું છે. આ વિચાર

ધણી વખત તેના મનમાં આવતો પરંતુ હીમત-સહાસ ક્યાં વગર કાંઈપણ થનાર નથી, એવું લાગતું. આ સર્વ વિચાર કરતા કરતા તેઓ તુળાપુર નજીક આવી પહોંચ્યા.

દૂરથીજ સુમારે એક દોઢ કોશ પરથી તે મહાન મોગલ છાવણીનો કલ્હોળ કાને પડવા લાગ્યો: તે સાથેજ રાજરામના મનમાં કાંઈ ચમત્કારિક અસર થઈ. પોતાના રાજ્યના કદા જીવલેણ શત્રુ આલમગીર બાદશાહની છાવણીમાં પોતે હવે જનાર છે; પોતાનો આ ભોમિયો દેખાય છે તેવો ઇમાની હોય તો ઠીક, પણ જો ન હોય તો બધું જીડ્યું. આ પુનઃ તેના મનમાં આવ્યું. ક્ષણમાત્ર આ સહાસ બદલ વિષાદ લાગ્યો તથાપી શુરો એક વખત પગ આગળ ભરે, પછી તે પાછો લેવાનો સંભવ હોતો નથી; તે ખ્યાલ તેજ ક્ષણે તેના મગજમાં પસાર થયો. પણ વળી કાંઈ વિચાર આવતા પોતા પાસે એક વિશ્વાસુ સાથીદારને ખોલાવી ધણું ધીમેથી તેને કહ્યું:—“હીરાજી, તું પાછો ફર, ધનાજી જાદવ હવે આવી પહોંચ્યા હશે, તેને મહારો સંદેશો કહે, કે આવો આવો વિચાર કરી મેં આ સહાસ ખેડ્યું છે, તેમાં જો યશ આવે તો અમે સર્વ આનંદથી આવશું; પણ જો વિશ્વાસઘાતથી અમે કેદ થયા તો તે વાતનું વેર-સખત વેર વાળજો. હવે મરાઠા રાજ્યના રક્ષક તમે, મહોટા-મહારાજે આરંભેલ રણયુદ્ધ તમે પૂર્ણ કરજો. જોઈએ તેમ થાએ, ઔરંગઝેબે બિજાપુર, ગોવલકેંડાની ગાદીઓ અજીબાત નાહીસી કરી, તેમ મરાઠા ગાદીનો નાશ થવા દેવો નહી. સંભાજી મહારાજનું અને

આરં વીપરીત પરિણામ આવે તો શિવાજીને ગાદીપર બેસાડજો અને મદુરમકી દેખાડી અમારં વેર લેજો. મરાઠા રાજ્યનું નામ કુળાડતા નહી. શ્રી જગદંબા ભવાની પ્રસન્ન હશે તો વાંકો વાળ પણ નહી થાય. આત્ર તેની કૃપા જોઈએ. આજે દુષ્ટ આલમગીરપર તુટી પડવા જેટલી આપણી સ્થિતિ નથી, ત્યારે દાવપેચથી જો દાદા સાહેબનો છુટકો થાય તો કરવો, એ હેતુથી મેં આ સાહસ બેડ્યું છે—શ્રી ભવાનીને આશ્રે આ સાહસ આરંભ્યું છે; યશ આપનાર તે સમર્થ છે ! મને ભરોસો છે કે જરૂર આમાં યશ આવશે, નિદાન કાંઈ નહીતો હું પણ સુરક્ષિત પાછો આવીશ.” આ પ્રમાણે સવિસ્તાર સંદેશો કહી હીરોજીને રાજરામે પાછો ફેરવ્યો.

કેટલોક વધારે માગ કાઢ્યા પછી એકાએક કાંઈ વિચાર આવતાં રાજરામે બોમિયાને કહ્યું:—“ અમે કેવળ તમારા બોલવાપર ભરોસો રાખી આવ્યા છીએ. તે તમે જાણો છો. પણ જેમ છાવણી નજીક જઈએ છીએ, તેમ તેમ મનમાં અનેક પ્રકારની શંકાઓ આવે છે, તે સ્પષ્ટ તમને કહીએ તો ગુસ્સો ન કરતા. આજ અમારી એવી વિષમ સ્થિતિ થઈ છે કે કાંઈ પણ સુજનું નથી. જુવો હવે બે પગલાં આગળ વધ્યા કે સંપુર્ણ રીતે અમારાં માથાં તમારા હાથમાં છે, તે પ્રમાણે કરવા અમે તૈયાર છીએ પણ પુનઃ ધૈર્ય—આત્માસનના શબ્દો તમારા મુખથી સાંભળવા એજ હેતુ છે. મરાઠા રાજ્ય કુબે કે તરે તે સર્વ હવે તમારા હાથમાં છે. એ રાજ્યનું જેવું અમને તેવુંજ તમને પણ

આભમાન છે, તેથીજ તમે અમારી પાસે આવી આ માગ્યો
લાવ્યો; તો જાવણીમાં લઇ ગયા પછી શું કરનાર છો ?
અમને ક્યાં છુપાવશો ? આપણું કાર્ય કેવી રીતે સંધાશે ?”

તે ગ્રહસ્થ તેને વધુ ખોલવા ન દેતાં વચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યો;—
“સરકાર, આપ હજી અલ્પ વયના છો, તેમાં આજ પર્વત
આપને કોઇપણ પ્રકારનો અનુભવ થયો નથી, તેથી મને
આપના ખોલવાથી જરાપણ આશ્ચર્ય લાગતું નથી. હું ખા
ત્રીથી કહું છું કે મહારા વીશે રજમાત્ર શંકા લાવશો નહી.
સંભાળ મહારાજને ખેંદમાન થાઉં તો મહારી સર્વ કાર્ય
સડી જાયો, રોમે રોમ કીડા પડો, તમને જેમ ન આવે તે માટે
તો હું પત્ર લાવ્યો હતો. મહારાજ સાથે મહાર પણ જે થવાનું
હશે તે થશે એમ ધારી બેઠો હતો, પણ જેનો પત્ર મેં તમને
આપ્યો તેણે પોતેજ મને ખોલાવી, આવી આવી રીતે કર,
એટલે ત્હારા સ્વામીનો છુટકો થવાનો સંભવ છે એવું કહ્યું.
આથી વધુ શું જોઇએ ! મહારાજ ! હું પણ મરાઠો છું. આપનું
અન્ન રગોરગ વહે છે ! હું ઇમાનથી કહું છું કે કેવળ સદ્-
લાવથી આવ્યો છું. આપ બેરીકર રહો માત્ર હવેથી મહારા
કહેવા પ્રમાણે અક્ષરસઃ કરો. હવે વ્યર્થ શંકા ત્યજો. થોડા
વખતમાં તો જાવણી સનિધ્ધ પહોંચીશું. જાવણીની છેક નજીક
એક મોટો બાગ છે, તે બાગના એક બંગલામાં આપને જવાનું
છે. ત્યાં બધી તજવીજ કરી રાખી છે. માત્ર બધાએ સાથે
જવાનું નથી કારણ આટલા બધા સાથે ગયાથી સંશય જરૂર
આવે. તેટલા માટે પહેલાં તો આપ, હું અને આપને લાગે તે

એ ખીજા એમ કુલ ચારે જવું. હું તમારો નાયક કોઇ સાથે
 શું બોલવું, શું ઉતર આવવો તે બધું મહારાપર, તમારે માત્ર
 મહારી પછવાડે પછવાડે આવવું. આપને મૂકી થોડા વખત
 પછી હું પાછો ફરીશ અને મહારી સાથે કાંઇ યોશાક લાવીશ
 તે આ લોકોએ કાંઇપણ તકરાર ન કરતાં પહેરી મહારી સાથે
 આવવું, પછી હું તેમની સાથે ચોક્કસ મર્યાદા પર્યંત જઇશ.
 તેમને હું કેટલીક માત્ર નીશાનીઓ કહીશ માર્ગ સુચવીશ અને
 તે નીશાનીઓ બરાબર ધ્યાન રાખી તથા જ્યાં જ્યાં પહોંચે
 હોય ત્યાં ત્યાં હું તેમને સંકેત શબ્દો શીખવીશ તે ખુબ યાદ
 રાખી બોલવા અને બેઘડક અંદર દાખલ થવું. આ શબ્દમાં
 જો ચુકશે તો ફસાઇ જશે અને આપણું કામ ફસાડી પડશે
 માટે જો કોઇ તેટલા હુશીયાર ન હોય તેમણે અંદર આવવા
 પ્રયત્ન કરવો નહીં એજ સારું. લાખો શત્રુની છાવણીમાં
 ધુસી તેમની વચ્ચેથી આપણે આપણા સિંહને બહાર કાઢી
 લાવવાનું સહાસ બેઝુ છે, તે સિદ્ધીએ પહોંચાડવાનું સર્વ
 આપણી કર્તવ્યગારીપરજ અવલંબી રહેનાર. આ સહાસ
 એવો છે કે જો સંધાય તો સોનું, નહીં તો મૃત્યુ. ત્યારે
 બુવો હજી વિચાર કરો. જો આપણાથી થશે નહીં કિંવા
 આ લાંબગડમાં પડવાની જરૂર નથી એવું લાગતું હોય તો
 હજી અહીંથી પાછા ફરો. આપ જન્મભર રાયગઢ કેદ રહ્યાથી
 મહારું નામ અને કર્તવ્યથી માહિતગાર નથી, પણ હું જાતે
 મરાઠો છું, આપનો સેવક છું. મોટા મહારાજના નામનો
 જોટલો આભિમાન આપને નહીં હોય તેટલો મને છે. બસ-હવે
 વધુ શું કહું ?”

રાજરામ તેનું અંતઃકરણથી ખોલેલું ખોલવું સાંભળી સ્તબ્ધ થયો. આટલી લાગણીથી ખોલનાર એકમાત્ર કે દમ-બાજ હોય તે ખીલકુલ સંભવતું નથી. તેના મનમાં નક્કી થયું કે હવે કાંઈ પણ તર્ક વિતર્ક મનમાં ન લાવતાં, એ કહે છે તે પ્રમાણે કરવું. તે બોલ્યો:—“જે કાંઈ કરવાનું હોય તે કરો. હવે અમે અક્ષરસઃ તમારા કહેવા પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર છીએ !”

આ સાંભળતાં તે ગૃહસ્થને સારું લાગ્યું હોય તેમ લાગ્યું, તે લાગણી બોલ્યો:—“ચાલો તો, પછી શું ખોટી છે. હવે વીલંબ ખીલકુલ કામનો નથી. જે વખત જાય છે તે બધું મહત્વનો છે. બાદશાહનો કાંઈ નેમ નથી. કાંઈ વખત તેના મગજમાં કાંઈ આવે અને કેવો હુકમ ફરમાવે તેનો જરાએ નેમ નથી. હરોજ લોકોને એવું લાગે છે કે સંભાળ મહારાજને બળજોરીથી વટલાવી મુસલમાન કરશે, નહીં તો એકદમ તોપને મ્હોડે, કિંવા શુળીએ ચઢાવશે. માટે હવે જલદી જલદી પહોંચીએ તેટલું સારું, ચાલો, હવે જલદી કરો.”

એ લોકોને તેના ખોલવાપર હવે પૂર્ણ વિશ્વાસ આવ્યો. સર્વેએ ઉતાવળે ચાલવા માંડ્યું. નિમેષે સ્થળે પહોંચતાં થાંભ્યા. અને કરેલ સંકેત મુજબ બાકીનાને ત્યાં સંભાળથી હુશીયારીથી થોભવાની બહામણ આપી તે ગૃહસ્થ રાજરામ અને બે સાથી સાથે આગળ વધ્યો. શું થશે અને શું નહીં, એવું લાગી ચર્ચાપર જે કળા આવે છે તે કળા સર્વેની ચર્ચા પર અત્યારે પસરાઈ રહી.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

આદશાહ ઔરંગઝેબ.

Pizzorro here was born; a greater name,
The list of glory boasts not; Toil & pain,
Famine & hostile elements, & hosts
Embattled, failed to check him in his course,

* * * * *

* * * * * a mighty realm

He overran & with relentless arm
Slew or enslaved its unoffending sons;

* * * * *

O readers, if thy daily bread be earned
By daily labour--yea, however low,
However wretched be thy lot assigned
Thank than with deepest gratitude the God
Who made thee, that thou art not such as he,

દશાહ આલમગીર ઉફે ઔરંગઝેબ ધણાજ
ધર્મીય હતો. નીમાજ કરવાનું જે જે વખત
પસ્લામ ધર્મે નેમી આપ્યું છે, તે તે વખતે
નીમાજ કરતો. તેના તાશ્વયમાં રાજ્યપદ મેળ
વવા માટે તેના હાથથી જે કાંઈ નીતિ દૃષ્ટીએ

ખરાબ અને અમાનુષી નીચ કૃત્યો થયા હતા, તે સર્વે એક
બાબુએ રાખી અને રાજકીય પ્રકરણના દાવપેચ બાદ કરીયે,

તોપણ ઇતિહાસ ઉપરથી જોઈશું કે ધર્મની ખાખતમાં તેના મસ્તીકમાં ગાંડાઇ હતી, તે ધર્માંધપણથી બંધુ કરતો હતો. તેને સર્વ હિંદુસ્તાનમાં પોતાનું રાજ્ય પ્રસારી ઇસ્લામ ધર્મનો પ્રસાર કરવાની, ન હિંદવી પૃથ્વી કરવાની મહત્વાકાંક્ષા હતી. મુશલમાન-મોગલ આદલાહ કહ્યા એટલે તે બધાં ચેની, -તેઓ એશઆરામ જોડેલો હિંદમાં લાવ્યા અને વધાર્યો, તેટલો તેમની પૂર્વે કિંવા પછી કોઇપણ રાજ્યે વધાર્યો નહીં હોય. પરંતુ ઐરંગઝેબની કારકીર્દીમાં વિશેષતઃ ઉત્તર ભાગમાં તો તેણે પોતાની દરબારમાંથી સર્વ ચૈનઆજી હંકારી કાઢી હતી. તેની દરબારમાં ગાયન કિંવા વારંગનાનું નામો નીશાન નહોતું તે સ્વતઃ ક્યારે પણ મદ્યપાન કરતો નહિ તથા નિપિદ્ધ માંસ ખાતો નહોતો. તેનો ધણો વખત ધર્મ ક્રિયા અને ધર્મ વિચારમાં જતો. તે ઇસ્લામી ધર્મના સર્વ નીવમો યથાસ્થિત અચુક બરાબર પાળતો. નીમાજ કરવા માટે તો એટલો કઠક હતો કે ક્યારે ક્યારે રણાંગણમાં લડાઇ ચાલુ હોય છતાં નીમાજનો વખત થાય કે ઘોડો યા હાથી ઉમો કરી, ગાસો નીચે પાથરી, નીમાજ પઢવાનું બુલતો નહીં. પેગમ્બર મહમદે આજ્ઞા કરી છે કે રાજ્યએ પોતાના કર્તવ્ય શિવાય બીજો કોઇપણ ધંધો શીખવો જોઇએ તે આજ્ઞા પ્રમાણે આલમગીરે એક ધંધો સાધ્ય કરી રાખ્યો હતો. તે ટોપીઓ બનાવતો અને તેના સ્વતઃને હાથે તૈયાર કરેલી ટોપીઓ અમીર ઉમરાવો ખરીદતા; અને પોતે પણ પોતાને હાથે બનાવેલી ટોપીઓ પહેરતો.

તેનું સર્વ લક્ષ્ય ધર્મ પ્રસારવા તરફ હતું. તેને તો ન હિંદવી પૃથ્વી કરવી હતી. બીજાપૂર, ગોવલકોંડા વગેરે મુસલમાની રાજ્યો હતા ખરા, પણ તે પોતાના પંથના ન હોવાથી તેમનાપર ચઢાઈઓ કરી જપ્ત કર્યા હતા; અને તેનું આ એક કારણ પણ જાહેર કયું હતું. મરાઠાઓ તેને મન ગલિમો ગુલામો લુચ્યા હતા. પણ તેઓ મુસલમાની ધર્મ સ્વીકારે એવી તેની પ્રબલ ઇચ્છા હતી. તે ઇસ્લામ વગરના સર્વને પાપી-કાફર સમજતો; તેમને બલજેરીથી ચાતો ખુશીથી, કે જોઈએ તે પ્રકારે પોતાના ધર્મમાં લાવવા, - અને તેથી પોતે તેમનાપર મ્હોટા ઉપકાર કરે છે અને પોતાનું કર્તવ્ય કરે છે એવો તેનો મત હતો. આ મતને અનુસરી તેણે અનહદ જુલમો કર્યા. હિંદુઓના પવિત્ર દેવાલયો તોડી ત્યાં મસ્જિદો કરી. પવિત્ર મુર્તિઓનું ખંડન કયું. ધણાઓની કતલ કરી ધણાઓની જાંઘરજસ્તીથી સુનત કરી. એક હાથમાં કુરાન અને બીજા હાથમાં તલવાર એ પ્રકાર ચાલ્યો. ધણા ધણા જુલમો થયા ધણાઓનો નાહાક સંહાર થયો. મનુષ્યને પોત પોતાનો ધર્મ જોડેલો પ્રિય હોય છે, તેટલું બીજું કંઈપણ પ્રિય હોતું નથી. ઇહલોકના જીવન કરતાં પણ પરલૌકીક જીવનની તેને ધણી કાળજી હોય છે. ઇહલોકનું જીવન અશાશ્વત-ક્ષણભંગુર, ત્યારે તે આજ ગયું તોપણ શું અને કાલે જાય તોપણ શું, બધું સરખું જ. પરંતુ પરલૌકીક જીવન શાશ્વત અને સનાતન. તે જેનાથી પોતાને પ્રાપ્ત ન થાય તે કૃત્ય પોતાને હાથે ન થાય એ જેની તેની ઉત્કટ ઇચ્છા. મહાન અકબર બાદશાહની આમદાનીમાં લોકો ધણા રાજ

નીજ હતા; અકબર માટે બધાને અભિમાન હતું.—પ્રેમ હતો; તેનું કારણ તેના ધર્મ વિચારની વિસ્તૃતતા અને સહનતા. ઔરંગઝેબમાં ધર્મ બાબતમાં અનુપમ ઉદારતા નહોતી, તેને તો પોતાના મહમદી ધર્મ શિવાય, નીતિ મોક્ષ સાધન બીજા કાંઈપણ ધર્મમાં દેખાતા નહોતા. તેને લાગતું કે આ વિધર્મી પ્રાણી બિચારા નાહાકના કુળે છે. તેમને પોતાનો ઉધ્ધાર સુજતો ન હોય તદ્દપિ આપણે તેમના બંધા માટે સમજવીયે અને જો તે ન માને તો બલજોરીથી પણ તેમને તારવાના ઉપાયો યોજવા. આ સંબંધી યુક્તિઓ—ઉપાયો યોજવામાંજ તેનું મગજ ગુંથાયલું રહેતું તેના મનમાં તો સર્વ દક્ષિણ, સર્વ હિંદુસ્થાનમાં મુસલમાની સામ્રાજ્ય અને મુસલમાની ધર્મ પ્રસારવાનું હતું ! અસ્તુ.

સંભાળ અને તેની સાથેના લોકોને પકડી ઔરંગઝેબની છાવણીમાં લાવી નજર કેદ રાખ્યા; તે દિવસથી જીલ્દરીકરખાન, તકરીબખાન, મુકરિબખાન, વગેરે સરદારો પૈકી કાંઈએ એવું મુચબું કે “મરાહો ગલિમ ક્યારે પણ હાથમાં આવે નહી, તે આજ સુભાગ્યે સપડાયો છે; ત્યારે તેને મુસલમાન કરી ડુન: તેના રાજ્યપર માંડલિક કરી ખેસાડવો, એટલે બધું બરાબર પાર ઉતરશે.” બાદશાહના મનમાં પણ આ વિચાર ધુસ્થો. પણ તે પોતાનું ક્યારે પણ માનનાર નથી, અને જો તે તેમ કરે નહી, તો તેને ધણા દિવસ જીવતો રાખવો તે ઇષ્ટ તેમજ પોતાને સુરક્ષિતપણાનું થનાર નથી. શિવાજીને પોતે દિલ્હીમાં કેવા

સખ્ત બંદોબસ્તમાં રાખ્યો હતો, છતાં, તે થાપ આપી કેવી રીતે છુટી નાશી ગયો તે ઔરંગઝેબ હજી વિચર્યો નહોતો. સંભાળને પકડી કેદ રાખ્યો છે, પણ તે મુસલમાન થયાથી પોતા સાથે એક માત્ર રહેશે, કિંવા તેનો વધ કર્યાથી પોતાના મોર્ગમાંથી દુર થશે. આ ખેમાંથી એકે જલદીથી ન થાય તો તે કાંઈ પણ યુક્તિ કરી, આપણી આંખમાં ધુળ નાંખી, જરૂર નાશી જશે એવું વારંવાર તેના મનમાં આવતું. શિવાય એમ પણ આવતું કે, જ્યાં સુધી તે મુસલમાન થયો નથી કિંવા તેનો વધ કર્યો નથી ત્યાં સુધી આપણને આ ગલિમ મરાઠા એન પડવા દેનાર નથી. સંભાળ પકડાયો ત્યારથી એક સરખો વિચાર તેના મનમાં ચાલી રહ્યો હતો. આજે સવારના નીમાજ પઢી, જીલ્દિકારખાનને ખેલાવવા હુકમ કર્યો. થોડા વખતમાં તે આજે તેનો જમણો હાથ બનેલો માનીતો સરદાર આવી પહોંચ્યો. તેણે ત્રણ વખત નમીને કુનીસ કરી, બાદશાહના હુકમથી ખેડા પછી બાદશાહે તેને પ્રશ્ન કર્યો.

“જીલ્દિકારખાન ! પિંજરામાં રાખેલા પહાડી વાંદરા-ઉંદરની હવે શી તજવીજ કરશું ? તે કાફર જોષએ તેવો વાહાત થયો છે, તો પણ શેરનો બચ્ચો છે હો. તેનાથી ખૂબ સંભાળવાનું છે. તે બદમાશ અને એવકુફ બ્રાહ્મણના પાછપણાથી તે બગડ્યો. ખેર-ધણા દિવસ તેને આવી રીતે રાખવો ઠીક નથી. તે મરાઠાઓ ધણા લુચ્ચા, ગલિમ, તેઓ કાંઈપણ યુક્તિ કરી કેમ અને ક્યારે તેને નસાડી જાય તેનો

જારોસો નહી. યા અદલા, યા ખુદા ! રહેમાન રહીમ ! મહારા હાથથી જો બધા મુલક અલ-હસ્લામ થઇ બધા પેગમ્બર તરફ વળે તો કેવું સારું ! પણ મહારી આટલી આંટલી મહાભારત મહેનત છતાં એવા ચિન્હ દેખાતા નથી. પણ હિમ્મત હારીશ નહી. પ્રયત્નો તો જરીજ રાખવા-કાંઇ પણ થશેજ થશે ! જેટલી સેવા થાય તેટલી ખરી. હશે. તેના મનમાં આ ઉતા-રવાનું તમે કહ્યું હતું, તેમાં કાંઇપણ થવા જેવું છે ખરું ? ”

“ જહાંપનાં ! અમે તો મહેનત ધણીએ કરી પણ સર્વ બ્યર્થ. હવે તો આપ ખુદ તેને ભેટી જો કાંઇ જીવતદાન અને રાજ્યપાટ દેવાની આશા દેખાડો. તો જરૂર કાંઇપણ તેના મનમાં આવે, એવી મહારી સમજીત છે. તે તો ધણોજ માફેલ છે, હરરોજ હરધડા શરાબ માંગી માંગી પીયે છે, અને જે જીભપર આવે તે ખડખડે છે. પણ આપ ખુદ તેને મળા ઉપદેશ કરશો, સર્વ દક્ષિણ તેના તાબામાં આપી સુબેદાર બનાવવાની આશા આપશો, તો અલબત્ત તેનું મન આપણા ખરા ધર્મ તરફ વળશે એવી મહારી તો ખાત્રી છે.”

“ જુલ્ફિકાર ! તું કહે છે તે બધું ખરું, પણ તે મૂર્ખ હોકરો કાંઇનું સાંભળે તેવો નથી. અમને તો અમારો પાકદીન-ધર્મ ઉમદા લાગે છે. પણ તેને તે ક્યાંથી લાગે ! આ મરકટ જે હિંદુપણા માટે, તેના નાના પ્રકારના દેવો માટે, પોતાની રીતભાત બદલ ધણું અભિમાન છે ત્યારે તેને દીન ધર્મમાં લાવવાની ખટપટ મને તો બધી નીરપયોગી લાગે છે. ”

બાદશાહ પોતાની શંકા આ પ્રમાણે રૂપરૂપ બોલી દેખાડતો હતો તે બુદ્ધિકારખાન એકચિત્તે સાંભળતો હતો. બાદશાહનું કહેવું તેને અક્ષરસઃ સત્ય લાગ્યું; પણ ધર્મ બાબતમાં આપણે જોઈએ કે તેજનપૂર્વક બોલ્યું તેટલું બાદશાહને ગમશે, એવું તે બાણીતો હતો, તેથી હાથ બોલી બોલ્યો ।-“ ખુદાવિંદ ! આપ કહો છો તે વાત ખરી; પણ સધર્મનો, પેગમ્બરના નામનો જયજયકાર કરવા જોઈએ પ્રયત્ન થાય તેટલો કરવાનો આપનો બિરદા છે. આપનો સર્વ જન્મ તો આ ઉત્કૃષ્ટ કાર્યમાં ગયો છે. આપ જોઈ ધર્મનો વાળી આ જહાનમાં બીજો કાણુ છે ? કાજીઓ, દરવીશો, ફકીરો, ધર્મગુરૂઓ આપને પેગમ્બરના ખરા વંશજ કહી માન આપે છે. તે આટલાજ માટે-કાફરોને સદ્ધર્મ તરફ વાળવાને આપનો જન્મ થયો છે એ આપનું વચન. તેને કેદમાં રાખ્યો ત્યારથી તો તે ધણો લાચાર થઈ ગયો છે. આપ હુકમ ફરમાવો એટલીજ અવકાશ કે તેના શરીરના દુકડા દુકડા કરી નાખીયે. પણ કેદીને આમ ક્યાના કરતાં તો સદ્ધર્મ તરફ લાવી ઉપકારથી શરમાવવાનું આપનું બિરદા આ વખતે પણ ચલાવો તો સાફ, એમ આ બંદાની વિનંતિ છે. આ ઉપર ખાવંદ માલેક છે ! ”

ઔરંગઝેબને આવું બોલવું ધણું પ્રિય હતું. તેની સ્વધર્મમાં અતોનાત બકિત હતી, અને તેના પ્રસારમાં તે પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ સમજતો, તથાપિ તે રાજ કારણમાં દક્ષ અને મનુષ્ય પરિક્ષામાં કુશળ હતો. હિંદુ રાજ સંભાળને

પકડી પોતાની જાવણીમાં જે દિવસે લાવ્યા તે દિવસે જે મહાન મહોત્સવ થયો, અને તેનો અવશેષ હજુ પણ ચાલુ હતો; તેમાં તેના સૈન્યના હિંદુઓ પણ સામેલ થયા હતા. કારણ કે સંભાળના અભાવે ત્યાંથી તેના પર કાંઈને અણુમાત્ર પણ પ્રેમ કે લાગણી નહોતી; તદ્દપિ તેના ધર્મચારમાં હાથ માલવાનો બાદશાહનો હેતુ દેખાય તો તે સાથેજ તેમના મનો બદલાશે એવી શંકા બાદશાહને આવ્યાથી તે અટક્યો હતો. જો કાંઈ થાય તો તે સામોપચારથી મન વળાવીનેજ થશે, એ બાદશાહ ઝાણતો હતો. પણ ધર્મ પ્રસારવાની બાબતમાં તે નરમાશ વર્તણૂક સમતોલપણુ' ઝાંઝ દેતો. હવે જેમ જેમ વૃધ્ધાવસ્થા થતી ગઈ તેમ તેમ તેનામાં ઉતાવળીયાપણુ' વધતું ગયું. ઉતાવળથી ધણી વખત તેને ખમવું પડતું પણ એક વખત ઉતાવળપણુ'એ તેને ઘેર્યો કે થયું પછી બીજું કાંઈ પણ તેને સુજતું નહીં.

જીવંતીકારખાનતું ઉપર પ્રમાણેનું કેહેવું સાંભળી તેને જોઈએ તેવો સંતોષ થયો નહીં. તેણે પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો કે “આ બાબતમાં આપણા અમીર ઉમરાવોની સલાહ લઈએ તો સારું!” એવું જણાવી તેણે પોતાના અમીર ઉમરાવોને બોલાવી એક નહાનકડી દરબાર ભરવાનું ઠરાવ્યું.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

સંભાળ બાળતમા મંત્ર,

હિંચા કુળ કહા કિજીયે, જો કરની હિંચન હોય !
કનક કલેશ મે મન ભરા, સંતો નિંદિયા સોય.
(કબિર)

ભલી કરત લાગે વિલંબ, વિલંબ ન જુરે બિચાર;
ભવન ચનાવત દિન લગે, ઢાહત લગે ન ખાર.
(રૂંદ)

દશાહે તરતજ તકરીખખાન વગેરે
વીશ્વાસુ સરદારોને બોલાવ્યા. સર્વે આવ્યા
પછી તેમની પાસે કેદી રાખ અને તેના કનો
જીયા મંત્રિ બાળત મંત્ર ચલાવ્યો. હિંદુ
સરદારોને બોલાવ્યા નહોતા. બાદશાહે આ
વખતે પોતાનો મત પ્રદર્શિત કર્યો કે:—“એક-

દમ આ ઉભયનો વધ કરવો. તેમને હવે વધુ વખત જીવતા
રાખવા નહી.”

બાદશાહનો આ મત સંભળતાં કેટલાક સરદારો બોલી
હયા:—“જહાંપના ! બેશક ! બેશક ! હજુર કહે છે તેમજ
થવું જોઈએ. આ કાફરો જીવતા રહે એ બીજાકુલ કામનું
નથી. એને જીવતા રાખશો તો એના કુતરા મરાઠાઓ કાંઈને
કાંઈ કરી આપણને સ્વસ્થ બેસવા દેશે નહી. તેને છોડવવા

એક સરખી ખટપટ કરશે. આ કરતાં તો આખી જાવણીમાં ફેરવી ભર બજારમાં તેમના હાલ હવાલ કરી તેમને સૈતાનના રાજ્યમાં જહાનમમાં મોકલી આપવા. આ શિવાય બીજો એકે યોગ્ય માર્ગ નથી. આ પકડેલો ઝેરીલો સર્પ છે, ખાવીંદ ! ક્યારે એ ડંશી નાશી જાય તેનો નેમ નહીં. ત્યારે સર્વ જોતાં આપ હજુરનો વિચારજ સર્વથી ઉત્તમ છે; એ અમારી ખુદાવંદના ચણાં પાસે અર્જ છે.”

ખાદશાહે પોતાની શુભ દાદીમાં આંગળાં ફેરવતાં ફેરવતા ડોકું હલાવતાં આ સલાહ સાંભળી અને જોત્યો;-

• “ખેશક, ખેશક આ સલાહ તદન ખરી છે, પણ ખીજ કાંઈ યુક્તિ કાંઈને સુજી હોય તો એવડક સુચવો. તમારા બધાની પુખ્ત સલાહ માટેજ આ દરબાર ભરી છે. માટે નિડરપણે સહિએ પોતપોતાના વિચાર જણાવવા.

આ સાંભળતાંજ મુકારિખખાનને કાંઈ ઉત્તેજન મળ્યું હોય તેમ તે અરધો ઉઠતો હાથ જોડી જોત્યો;-“જહાંપના ! આપ ફરમાવો છો તો હું કહેવા હિંમત કરું છું. પણ હજુરના વિચારસુચ આગળ અમારા વિચારદિપકનો શો પ્રકાશ પડશે ! તથાપિ ઘણીજ નમ્રતાથી વિનંતિ કરું છું, કે આ વખતે આ કાફર રાજાને એકદમ છાંટવો નહીં, તેને કેદમાં રાખી તેને સાથે ફેરવી પ્રત્યેક કિલ્લાના ત્યાંના શત્રુને તેનાં દર્શન આપી કિલ્લો અમારે સ્વાધિન કરો છો કે તમારા રાજાનો કિલ્લો પાસે વધ કરીયે ! એવી યુક્તિ કયાંથી રાજાને મારવાનો બટકે બટકે પાક નાંખ્યાથી કિલ્લો ખાસ

પોતાની મેળે આપને સ્વાધિન થશે. આ વાત વિચાર કરવા જેવી છે. હું કહું છું તેમ કયાંથી વગર લડાઈએ આ કાવા-બાળ દગાબાળ કાફર મરાઠાઓનો મુલક સહજ સહજમાં આપને સ્વાધિન થવાનો દરેક સંભવ છે. આ પછી સરકારની જેવી મરજી ! આ મ્હારી ખુદાવિંદના કદમ પાસે નમ્ર વિનંતિ છે, પાર પાડનાર સ્વામી સમર્થ છે. ”

આ સાંભળી સંતોષના ચિન્હો પ્રગટ કરતો બાદશાહ બોલ્યો:—“ તમારું કહેવું વિચાર કરવા જેવું છે, પણ બીજાઓની સુચનાઓ સાંભળવાની મ્હારી ઇચ્છા છે. કેમ તકરિબખાન તમે કેમ કાંઈ બોલતા નથી. ”

તકરિબખાન પોતાનું નામ સાંભળતાંજ સફાળો ઉઠ્યો. કુર્નિસ બળવી હાથ જોડી બોલ્યો:—“ ખાવિંદ ! આપના મ્હોટા મ્હોટા દાનેશમંદ સરદારોએ પુખ્ત વિચારો સદર કયાં પછી, મ્હારા જેવા તુચ્છની સલાહમાં તે શું હોય ? પણ સરકારની આજ્ઞા થઈ તો બોલવા હિંમત કરે છું, કે આ કાફર રાજાને જીવતો રાખવો એ વિચાર ખોટો નથી, પણ તેને જીવોને તેવો રાખવામાં કાંઈ અર્થ નથી. તેના કરતાં તો તેને સદ્ધર્મમાં લાવી મુકવો. તે જો આપ ખુશીથી સદ્ધર્મ સ્વીકારે તો વા, વા; પણ ખુશીથી આપણા ધર્મમાં ન આવે તો બળજોરી કરવામાં હું કાંઈપણ હરકત નોતો નથી. એક વખત આપણા ધર્મમાં આવે તો થયું. આવી સારી સંધિ પુનઃ આવવાની નથી. આછતો પ્રસંગ આવ્યો છે તેનો ઉપયોગ એકદમ કરી લ્યો. એ મ્હારી અદ્ય બુધ્ધિની સુચના છે, પછી જે આજ્ઞા થાય તે ખરી ! ”

બાદશાહે આ સાંભળી ડોકું હલાવ્યું, તેને આ સલાહ
 શોગ્ય લાગી, અને દાઢી હલાવતો હલાવતો મનમાં વિચાર
 કરવા લાગ્યો. પછી બીજા પાંચ છ સરદારોએ પણ તકરિબ-
 ખાનની સુચના પ્રમાણેનો પોતાનો મત આપ્યો. બાદશાહનું
 ચિન્ત આવું કહેવાથી વિશેષ પ્રસન્ન થશે એવું સર્વે જાણતા
 હોવાથી બડબડાટ આ વિચાર પ્રદર્શિત કરવા મંડ્યા. બાદશાહને પણ આ સલાહ પસંદ પડી. ત્યાં મુકારિબખાન
 ઉઠી કુર્નિસ બજવી નમ્રતાથી બોલ્યો:—“જહાંપના ! હવે
 ઇતર સરદારોએ દશવિલા વિચારો અલખત યોગ્ય છે, પણ
 • તે અમલમાં લાવવા જેટલા સહેલા નથી. હજુર, ગરિબ
 નિવાજ ! આ મરકટ કેવો છે તેનો મને પુરો અનુભવ
 છે. મેં એની બધી સ્થિતિ જોઈ છે. ખુદાવિંદના ફર્માનથી છ સાત
 વખત તેની મુલાકાત લઈ એવું પણ સુચવ્યું છે કે જો તું
 ધર્માન્તર કરે તો તને સર્વ દક્ષિણની સુખેદારી આપી બાદશાહ
 દિલ્હી પાછો ફરે, સર્વ દક્ષિણ પર ત્હારી સંપુર્ણ સત્તા થશે.
 પણ સરકાર તેનો કાંઈપણ ઉપયોગ થયો નહીં. તેણે ચોખ્ખે
 ચોખ્ખું ગાળો ભાંડી ના પાડી, અને તેની પાસે બેસવું—
 બોલવું પણ મને ભારી પડ્યું. ખુદાવિંદ ! તે આટલો ગાફેલ,
 આટલો ખેડોશ દેખાય છે ખરો, પણ તેને પોતાની જાતીનું
 પોતાના ધર્મનું ધણુંજ વિલક્ષણ અભિમાન છે. તે પ્રાણ જશે
 પણ આપનું કહેવું કયુલ કરે એ બીલકુલ સંભવતું નથી.”

મુકારિબખાનનું આ બેધડક સ્પષ્ટ બોલવું સાંભળી તેનો

દ્રેષ કરનારાઓનું કાવ્યું. તે હજી તરણુ હતો છતાં તેના પર બાદશાહનો પ્રેમ દિવસાનું દિવસ વધતો જતો જોઇ, તેનો ધણા અમીર ઉમરાવો દ્રેષ કરતા અને તેનો નાશ કરવાની તક જોતા. તેમને આ તક યોગ્ય મળી. તેને હક્કે પાડવા આ યોગ્ય સંધી છે, વહેતી ગંગામાં હાથ ધોઇ લેવા, એવું ધારતા બે ત્રણ સરદારો બોલી ઉઠ્યા:—“વાહવા, વાહવા! આ કેટલું વ્યર્થ બોલવું છે? તે રાજા ખુશીથી સદ્ધર્મ ન સ્વીકારે તો જોર જીલમથી તેને ઠેકાણે લવાતો નથી શું? તે કહે તેમ હાથે હા કરી તેને શું એશઆરામમાં પોસવો છે? એમ ન થાય. સર્વ સૃષ્ટિને ધ્રુજવનાર હિંદના અતિ પવિત્ર પિતા મહા સમર્થ આલમગીર બાદશાહની કારકીર્દીમાં આવો કાફર-મ્હોટો ગલીમ-લૂટારો હાથમાં આવ્યો હોય છતાં, તેને પાક ધર્મમાં ન લાવીયે તે વિચાર કેવો દુઃસહ લાગે છે! મારખ પરવર, ખાવિંદ! જોર જીલમથી પણ તે કાફરની તો સુન્નત થીજ જોઇએ.”

બાદશાહ બધું સમજતો હતો. તેમના આ એટથી બોલવાનું ખરું કારણ પણ તરતજ સમજી ગયો. તથાપિ તેના અંતર્યામીના વિચાર તે ઇતર સરદારોને અર્ધાપર્ધા અનુકુળ અને અર્ધા પર્ધા સંદિગ્ધ હતા. ધર્મ પ્રસાર માટે સંભાળને વટલાવવો એ ધણુંજ મહત્વનું છે, અને આવી સંધી જરા પણ જવા દેવી નહી, એવું તેના મનમાં નક્કી થયું હતું, આંતે તેણે વિચાર કર્યો કે સંભાળને બોલાવી પોતા સમક્ષ ઉભો રાખી તેની પાસે આ બે વાત મુકવી. એક તેના આત

હાલહવાલ કરી ભર બજારમાં રીખી રીખીને સુળીપર ચઢાવ-
વાની, અથવા ખીજી સદ્ધર્મનો સ્વીકાર કરી, આ લોકોમાં
સર્વ અધિક સુખો તથા સ્વર્ગ લોકમાં અબલ્ય સુખો
ભોગવવા; આ પૈકી એક વાત એકદમ કબુલ રાખવાનું કહેવું.
આ વિચાર બાદશાહે જાહેર કર્યાંથી સર્વ અમીર ઉમરાવો
સરદારોને આનંદ થયો; પણ મુકારીબખાનને તે વિચાર સારો
લાગ્યો નહીં. હજુ પણ એક વખત અર્જ કરવાના હેતુથી
અતિશય નમી હાથ જોડી બાલ્યો:—“ગરીબ પરવર! આપે
એક વખત ફરમાન કર્યા પછી હવે મહારા જેવો પામર યુવ;
ખાલે એ વ્યર્થ છે. તદાપિ મહારી ફર્જ સમજી અર્જ ગુનર
છું કે, હજુરેવાલા, સંભાળના અંગમાં સ્વતઃના ધર્મનું,
જાતીનું, અને દેશનું ધણુંજ અબીમાન છે. આપ આ વાત
તેની પાસ મુકશો કે લાગલુંજ શું બનશે તે પણ હું જાણું છું
માટે આપ આ પગલું ભરો નહીં એવી મહારી નમ્ર વિનંતિ છે.
આપનું અતિશય અપમાન કરશે એ ખુબ ખાતરીથી માનજો. મને
આ ખર્ચ લાગે છે તેથી સરકારના કદમ પાસે મુકું છું,
પછી હજુરના ફરમાનની ખહાર કાણુ છે ! મહારો તો એ
અભિપ્રાય પહેલાં દર્શાવ્યો છે તે પ્રમાણે તેને કેદી તરીકે
આપણી સાથે ફેરવી તે મરકટો પાસે તેનું પ્રદર્શન કરવું,
અને દરરોજ તેના પ્રાણ લેવાની બીતિ દાખવી કિલ્લા મુલક
હસ્તગત કરવા પછી સરકારનો જે હુકમ ! ”

આ સાંભળતાં તેના દેખીઓ ગણગણવા લાગ્યા. ત્યાં
બાદશાહ પોતાના જરામસ્ત કપાળપર કિંચિત તિરસ્કારની

આંટીઓ ચઢાવી બોલ્યો:-“મુકારિબખાન, તમારું કહેવું અમે સાંભળ્યું. પણ તે તેટલું પુખ્ત લાગતું નથી. આજ પચાંત અમે જે જે કયું છે, તે તે સ્વતઃના હિત માટે કિંવા કેવળ બાદશાહત વધારવાના હેતુથી કયું નથી, પણ અલ્લાતું નામ ધન્ય કરવા, પેગમ્બર મહમદના પાકદિન સદ્ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટેજ ! રાજ્ય તૃષ્ણા માટે કાંઈપણ કયું નથી. માન લોક માટે પણ કયું નથી. ત્યારે આવી સંધિ જવા દેવાનું અમને બીલકુલ વ્યાજબી લાગતું નથી. તેને જન્મભર કેદ રાખવામાં ફાયદો શો ? તેનું પ્રદર્શન કરી તેને મારવાનો છાક દેખાડ્યાથી-કદાચ કિલ્લા જલ્દીથી હાથ આવે ખરા, પણ તેમ કરવામાં આપણું મ્હોટાપણું નથી, આપણું મ્હોટાપણું તો તેને પેગમ્બરના ધર્મમાં લાવવામાંજ છે. આ વાત પકડી લક્ષ્યમાં રાખવી જોઈએ. ત્યારે એકંદર વિચારોમાં આ વિચાર સર્વ દૃષ્ટીએ પસંદ પડે છે, કે, તેને અમારી હુજુરમાં બોલાવી સદ્ધર્મ સ્વીકારવા આજ્ઞા ફરમાવવી. જો એ આજ્ઞા માન્ય કરે તો ઠીકજ છે, નહીં તો તેને અને તેના તે ગલીમ વજીરને દેહાંતની કડકમાં કડક શિક્ષા કરવી.”

આ બાદશાહના મુખમાંથી નીકળતાં અમીર ઉમરાવો “વાહવા ! વાહવા !” કહેતા ડોકાં હલાવવા લાગ્યા. અંદર અંદર તેઓ બાદશાહ સાંભળે તેમ બાદશાહના દૂરદર્શી અને સદ્ધર્મનિષ્ઠ વિચારો માટે તારિક્ક કરવા લાગ્યા. માત્ર જુલ્ફિકારખાન અને મુકારિબખાને આ આનંદમાં ભાગ લીધો નહીં. મુકારીબખાનને ઘણું મારું લાગ્યું. અહીં બાદશાહે સંભાળને લાવવા તરતજ માથુસો દોડાવ્યા.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

હવે આંખો ઉઘડી.

નદી નયા જલ પાયકે, પુલી ક્રિયા સખ ખવાર;
ફિર ગ્રીખમકે સમયમે, ધુલ હુધ નિરધાર.

(જમનાથ.)

પુલ પુલ્યો સૌહત નહિ, દેતે ડાર તેં ડાર
નર પુલ્યો હર કયૌ સહે । સમઝત નહિ મંવાર.

(ખિહારી.)

ધુરા બખત ખેશક આયેં, બાજપર બગલા અપટે;
જખ કિસમત ફિરખવે, બાધકો બકરી પટકે.

વાવેતર વાવે જન જેવું, ફળ પામે છે અંતે તેવું. (કેશવ.)

સિંહાપથી સંભાળતું સર્વ અંગ થરથરતું હતું.
ફુટ કબજી ધુવો દૂર ઉભો રહી એવી રીતે જોતો
કે જાણે કેમ તે સર્વ પ્રકાર જોઈ તેને અંદરને
અંદર ગદગદીયાં થતાં હોયની । આજ આટલા વર્ષ
જે વ્યુહ રચ્યા તેનું ખરું ફળ સંભાળતે કેદ કરી પકડી લાવ્યો
તેમાં નહી, પણ તેની આટલી દુરવસ્થા થવાનું કારણ પોતે-
તેના સંપૂર્ણ વિશ્વાસનું સ્થાન જ પોતે-તે થયો; એ સંભા-

જીને જાણતાં, જે કંઈ તેના અંગનો નામદ સંતાપ થતો હતો, તે સર્વ જોતાં, પોતાના સર્વ વ્યુહનું ખરેખરું ફળ મળ્યું એવું તેના મનમાં લાગી પરમાવધીના આનંદ થયો. હવે પોતાની તેના હાથથી કંઈ ખરાબી થનાર નથી; તેથી હવે જોષએ તેટલો ચીડવવો અને મોજ જોવી એ તેની ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ હતી. તે દુષ્ટ ઇચ્છાથી તે પરિમિત આનંદથી ભરેલા ધૃષ્ટપણાથી ચળકતા ડોળાથી સંભાળ તરફ જોતો હતો. સંભાળના હાથમાં ન શસ્ત્ર ન અસ્ત્ર આવી સ્થિતિ તેણે જ કરાવી હતી. તેને સાંકળ દંડ સાથે બંધાવ્યો હતો. તે પોતાને કાંઈપણ ઇજા કરી શકશે નહીં એ સંપૂર્ણ જાણતો હતો. તેની જીભ સસડી રહી હતી તે તિરસ્કારથી હતો બોલ્યો.

“રાજા, આ ત્હારો નામદ સંતાપમાં કંઈ પણ અર્થ નથી. જો આજ પર્વત ત્હારો ઉત્કૃષ્ટ ઉપદેશ સાંભળી જેવી રીતે અહીં સુધી આવ્યો, તેવો જ થોડો આગળ ચાલ; એટલે પુનઃ ત્હારી પૂર્વની સ્થિતિ બલકે તેથી પણ વધુ ઉચ્ચ સ્થિતિ આવશે. એટલું જ નહીં, પણ તું સર્વ દક્ષિણનો બાદશાહ થઈશ અને હું ત્હારો વજીર થઈશ; અને આપણે એવું સુધી આપણો કાળ મોજશોખમાં ગાળશું. જો, વિચાર કર, હજી કંઈ બગડ્યું નથી સમજ્યો ! થોડા માટે અરે આ નિર્જીવ જેવો પગ વગરના ધર્મ માટે અમસ્તો ત્હારો કિમતી જીવ ગુમાવ નહીં ! તને શું-જોષએ તે ધર્મ હું કહું એટલે બહુ સરખું જ. તું હિંદુ એ સરખો અને મુસલમાન સરખો. તને તો.....”

સંભાળને આ શબ્દોથી એટલો બધો સંતાપ થયો કે ન પુછો વાત. તે નીચ દુરાત્માના પ્રાણ કેમ લઉં, તેનું ડોકું મરડી નાંખુ કે શું કરું એવું તેને થઈ રહ્યું. હાથ પછાડ્યા, ક્રોધથી નેત્રો વિકસાવ્યા, દાંત કચકચાવી હાથમાં જો આવ્યું તે જોરથી તેના પર ફેંક્યું. પણ નરાધમ કલુષો તેનો મારો ચુકવતો બોલ્યો:—“જો એ, ધણું થયું. આ ધાંધલ ન જોઈએ. હું તો આ ત્હારા બલા માટે કહું છું. પછી ત્હારી મરજી. ન માન તો પડ જહાનમની ખાડમાં. મને શું! જો મૂખ, હજી મ્હારું કહેવું માની હા કહીને વિચાર કર. હજી બાજી હાથથી ગઈ નથી. બધાં રૂડાં વાણા થશે. માન, અતિશય રોગથી પીડાતા માણસને ઔષધ ગમતું નથી એવી ત્હારી સ્થિતિ છે, તેને શું કરીએ? આપણે તો કહી કહી થાક્યા.”

આટલું કહી તેણે ત્યાંથી કાળું કયું. સંભાળ ધણો તાપસ અને પાણીદાર હતો. તેના હાથમાં કલુષો જો તે વખતે આવ્યો હોત તો તેનું ડોકું તેણે ક્યારનુંએ મરડી નાંખ્યું હોત? કદાચિત જરાસંધ પેઠે ઉભો ચીરી નાંખ્યો હોત; તે કલુષો સારી રીતે જાણતો હોવાથી નજીક ગયો નહી. સંભાળના સર્વ મનોવિકાર એટલા ઉત્કટ હતા કે ક્યારે પણ તે પાછા ખેંચાઈ શકાતા નહોતા. સંભાળ અત્યારે સંતાપથી અંધ થયો હતો. અત્યુત્કટ મનોવિકારી મનુષ્ય હોય છે તેના સર્વ મનોવિકાર ધણા જુરસાવાળા હોય છે. પ્રેમ હોય છે તે વખતે તે પણ આતશય હોય છે, તે બદલાઈ તે સ્થળે દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે તો તે પણ અતિશય બળંકર

થાય છે. સંભાળ એવીજ વ્યક્તિ પૈકી હતો. કબજા કલુષાએ આજ પર્વત પોતા સાથે આવો વિશ્વાસવાત કર્યો, એવું જણાયું ત્યારથીજ સંભાળ ભડભડી ગયો હતો. તેનું સર્વાંગ સળગી ઉઠ્યું હતું; અને તેનો સંતાપાગ્નિ એટલો જોરથી સળગ્યો હતો. કે તેને તે દુષ્ટ કલુષાના પ્રાણની આહુતિ મળે તોજ તે શાંત થાય એમ હતું.

હવે ડોળાપર આવેલ પડલ ઉતરી જઈ જેવી સ્થિતિ થાય તે પ્રમાણે સંભાળની સ્થિતિ થઈ હતી. તેની આંખો હવે ઉઘડી. કબજા કલુષો આજ પર્વત પોતાનો મ્હોટો મિત્ર, મ્હોટો શહાણો પુર, સલાહકાર, જમણી બાંહ, એવું તેને લાગતું હતું. પરંતુ તેજ પોતાનો અતિશય મ્હોટો શત્રુ છે એવું સ્પષ્ટપણે હવે દેખાયું હતું. ગયા દસ વર્ષમાં જે જે અનાન્વત કૃત્યો તેના હાથથી થયા, તે તે સર્વ તેના નેત્ર સામેથી એક પછી એક ક્રમશઃ જેવી રીતે થયા હતા તેવા વિસ્તારમાં દેખાવા લાગ્યા, જેના જેના ખુન કરાવ્યાં, તે તે વ્યક્તિ તેના ડોળા સામેથી ખસતી નહોતી. પ્રથમતઃ રાજ્યની લગામ હાથમાં લેતાંજ રાયગઢપર ચઢી, કંક, સરનાખત, સચીવ વીજેરે સરદારો મુત્સદ્દીઓ મહેલની સદરમાં હતા તેમને પકડી કેદ કરવાના દેખાવો; કતલ કરવાના, કડાલોટ કરવાના ચુનાની ભઠ્ઠીમાં નાંખવાના વજેરે સર્વ દેખાવો આજે તેની નજર આગળ ખડા થયા. ઓછામાં પુર તેને કમકમાવતો માતા સોયરાખાઈને બિંતમાં ચણી તે દેખાવ ખડો થયો. અત્યાર સુધીના ડોળા સમક્ષ ઉભા થયલા સર્વ દેખાવો કરતાં આ

દેખાવ અત્યંત હૃદયભેદક કમકમાટી ઉપજાવનાર હતો; તે
 દેખાવ તેના મનને બાળી ભસ્મ કરતો. પોતાની આંખો
 હાથથી દાબી બંધ કર્યાથી આ ભયંકર ત્રાસ ઉપજાવનારા
 પોતાના કપિષ્ઠુ અમાનુષીક કૃત્યોના દેખાવો અદૃશ્ય થશે,
 એવા ઉતુથી તથુ તથુ વખત પોતાના એકે હાથોથી આંખો
 દાબી; પરંતુ ઉપયોગ શું? તે સ્વતઃના દુષ્ટ કૃત્યોના ભય-
 કર દેખાવો કેમે કરે તેની દ્રષ્ટિ આગળથી ખસ્યા નહી. પણે
 સોયરાબાઇ મરતાં મરતાં ચીચીયારી પાડતી ભયંકર શ્રાપ
 આપે છે, અને તે સર્વ અક્ષરશઃ અત્યારે ખરું થાય છે તેવું
 તેવું મન સાક્ષી પુરતું હતું, તથા આજ મીતીએ જ પોતાની
 દુરવ્યવસ્થા થઇ છે, તે માતાના ભયાનક શ્રાપનું ફળ છે
 એવું તેને લાગવા માંડ્યું. ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પછી
 તે માતૃધાતના ભયંકર દેખાવો તેની નજર સામેથી ખસ્યા
 પણ તેને સ્થળે તે પછીના અસંખ્ય અનન્વિત દુષ્ટ કૃત્યો
 એક પછી એક તેની નજર સામે ઉભરાવા લાગ્યા. તે ચંડાળ
 કલુષો આવી મળ્યો. તે દિવસથી તો તે સર્વ કૃત્યોની જાણે
 એકસરખી હારની હાર ચાલી હોયની? તે સર્વ વર્ષોમાં સારા
 સારા લોકોએ કરેલા ઉપદેશક શબ્દો સાંભળ્યા, તેમજ પોતે
 સારું લાગે તેવું એકે કૃત્ય કરેલું તેને દેખાયું નહી. જ્યાં
 જુવે ત્યાં કોઇના ખુન કરાવેલાં તેના પ્રેતરૂપ ભયંકર ચહેરા,
 કોઇના ઘરખાર તારાજ કરી કેદ કરેલા તેના દુઃખાવિષ્ટ ચહેરા,
 ઘણી સ્ત્રીઓના પતિવ્રત બ્રહ્મ કરેલા તેના તે વખતના આ
 કંદ કરતા દુઃખી દયાજનક દેખાવો, અત્યારે તેને ભય ઉપ-
 જાવતા ધજ્જાવતા તેની આંખો સામે ખડા થવા લાગ્યા. કલુષા,

એસાજી, તુળશી તેમના ખરા રૂપમાં અત્યારે દેખાવા લાગ્યાં, પોતે આટલો વખત કેટલો અંગ હતો તે અત્યારે દેખાયું. કલુષો એક હાથે શરાબ પાતો, બીજો હાથ વાંસે કરી કટારી મકડી તેનું ખુન કરવા સંધિ જોતો દેખાયો. આ તેણે આટલા દિવસ ન જાણ્યું તેનો પશ્ચાતાપ થવા માંડ્યો. કબજી કલુષો રોજ રોજ તેને મદિરા અને મદિરાક્ષીઆ બે રૂપથી ઘટિકાએ ઘટિકાએ વિષના પ્યાલા આગ્રહ કરી કરી પીવરાવતો, અને પોતે મુખે તે અમૃત ધારી કાંઈની પરવા ન કરતાં પીતો; તથા શ્રી સમર્થ મહાન ગુરુ રામદાસ સ્વામિ તેમજ ચ્યુનાથ-પંત, મોરોપંત વગેરેના સદુપદેશના ખરેખરા અમૃત ભરેલા પ્યાલા પોતાના ઓળટ પાસે આવ્યા છતાં, તે વિષથી ભરેલા સમજી તેનો નાકાર કરી તે આપનારની અપ્રતિષ્ઠા કરવામાં બાકી રાખ્યું નહી, એ પણ અત્યારે સ્પષ્ટ દેખવા લાગ્યો.

સંભાજી અત્યારે આ ભયંકર જગૃત સ્વપ્નામાં પડ્યો હતો. તેની સ્થિતિ વિલક્ષણ થઈ હતી. સ્વભાવતઃ સંભાજીનું અંતઃકરણ મજબુત હતું. પરંતુ અત્યારે જે પ્રસંગ તેના પર આવ્યો હતો, તેથી તેના મનમાં ચત્કિચીત પણ તેની સત્તા રહી ન હોતી. ઘડીકમાં તેને લાગતું કે આપણે આપણી આમદાનીમાં ચૂનબાજીનો અનુભવ લઈએ છીએ, કલુષો પોતાને શરાબ પાઈ, પોતે રચેલાં હિંદી ભાષાના કાવ્યો, જે અતિશય હિતાન શૃંગારથી ભરેલા છે. તે ગાય છે. તે સાંભળી તલ્લીન થતો પોતે પોતાની ત્રારાંગના તરફ ડોળા ચળકાવતો આંખો મારતો, “વાહવા, વાહવા, કબજી ખુબ

બહાર ઊઠાઈ," એનું બોલતો પાસે બેઝી બાથ બીડતો, પરંતુ આ દેખાવ દેખાય ન દેખાય થાય છે, ત્યાંજ પોતે બાથમાં લીધેલ કબજી બાળજી ન ડોઢ, તે એક વિકાળ કૃષ્ણ સપ છે તથા પોતાની છાતીપર ડસે છે એવો ભાસ થતો. આવો ભાસ થતાંજ લાગશે. તે શુદ્ધિપર આવતો. અહીં તહીં જોતો, આંખો ચોળતો, પોતે જ જોયું તે ખરોખર જોયું કે માત્ર ભાસ થયો છે, તે સમજતું નહોતું. તથા પોતે ક્યાં છે, કઈ સ્થિતિમાં છે, શું કરે છે, અને આ બધું શું ચાલ્યું છે તેનું જ્ઞાન લુપ્તી જતો. તેનું મસ્તક ઠેકાણે રહ્યું નહોતું. તે એકદમ ગાંડાપેઠે હસ્તો, રડતો, ક્રોધ કરતો, દાંતીયા કરતો, દાંત પીસતો, હાથ પછાડતો, કુદતો, પુનઃ મન ઠેકાણે આવતાં ઘણો વખત લાગતો. અંતે થાકીને નિદ્રામાં પડતો પણ ક્ષણભર આંખો મિંચાય કે ન મિંચાય ત્યાં ઉપર કહેલા દેખાવો દેખાઈ તેને પુનઃ બચંકર સ્થિતિમાં લાવી મુકતાં. તે, કલુષો, તુળશી, એસાજીને સંખોધી બળડતો:-

“નહી, નરાધમો, પીશાચો, હેવાનો હવે દયા નહી. દયા, દયા. દુષ્ટ રાક્ષસો તમારે માટે નથી. હવે તમારા હૃદયમાં- અરે દુષ્ટ દદા પીશાચણી તું દૂર થા-તું-અરે મને તેમનું લોહી રેડાતું જોવા લો,-હા-હા-હા-અરે મને તેમનાં નિશાસો, તેમની ચીચચારીઓ સાંભળવા લો.” સ્વપ્ન અહીં બદલાયું પુનઃ બડબડાટ શરૂ થયો-“અરે આગ, આગ-આ આગ મનુષ્યના મગજમાંથી નીકળી નથી. એ તો જુતો પીશાચોની કૃતિ છે. તે તે માતા પાવત્ર માતા મને માફ કર-મને ન

બાળ-અરે તે આગથી ત્હારું વેર લે છે-અરે આ ભયંકર
 વેર માતા ત્હારું કૃત્ય છે, નહી, નહી, અરે એ આગ મને
 આપોને આપો સળગાવી દે છે, મને બાળી ભસ્મ કરે છે-
 ઓ તું મ્હારામાં રહી મને બાળે છે; તું મને ખાય છે-તું
 મ્હારું રૂધીર પીયે છે-અરે ત્હારી તે આ કેવી ભુખ ! અરે
 ત્હારી તે આ કેવી ભયંકર તૃષ્ણા !-બજો, બજો, બુવો, બુવો,
 કેવું સુંદર ! બજો-વધો-અરે તું મ્હારામાં છે ! આગ તું તું
 ભુતો પીશાચોતું ભયંકર પેટ-તું તેમની રક્તવશી કરી મજા
 સમાધિ-પ્રેતમંદિર રૂપ છે ! જોસભેર જાળ પ્રગટો-ખુબ
 બાળો ! ઓ જખરજસ્ત-હિમ જનુન ! અરે પુંદ્રાડા મારતા
 ધડકતા નાશ ! ઓ પ્રાદ વિનાશ ! મેં પણ તને અનુભ
 વ્યો છે ! તું નાશ કરે છે, મ્હારો તું નાશ કરે છે ! સુસ-
 વાટા કરતી તીવ્ર-અનર્થ ગુજરનારી જવાણા ભડભડાટ બાળે
 છે ! શું તું સંતાપ-ધેલચ્છા વિકાર છે ! શું તું આશા-
 તૃષ્ણા છે ! અહાહા ! કેવું ભયંકર ચુંબન ! હવે સંભળાય
 છે ! અરે તે હવે સંભળાય છે ! અરે ભયંકર સર્પોની સુકી
 લપલપાટ, ફૂર જીભામાંથી નીકળતો પુંદ્રારો છે ! અરે તું
 ભુમીને મૃત્યુવત બનાવવા ડસીસ ! શું મારી કારકીદી !
 વાહવા, મારવું, ગળવું અને કબજામાં લેવું ! આખા જમ-
 તને ચાટી જતી, તેને ઓઘેર વિંટળાઈ વળેલી ભયંકર આગ-
 માં ગાંડાછથી નૃત્ય કરવું, એ શું ત્હારી કારકીદી ! જવાણા
 પ્રગટે છે ! બાળે છે ! તું તદાકાર સાક્ષાત ગાંડાછ છે. તું
 તું જીવન છે, ઇશ્વર છે, તું તે હું છું ! ઓ મા ! મા !
 માફ કર ! આ ત્હારું કૃત્ય છે. હાય ! હાય ! અરે, અરે, દોડો,

હોડો ! તમે શું તેના હાથમાં મસાલ પકડેલી, ચોમેર અગ્નિ
 લગાડતી જોતા નથી ? તે આવે છે, તેના પગનો અવાજ
 સંભળાય છે, અરે શું હજુ ત્હારે વેર સંપૂર્ણ લેવાયું
 નથી ? અરે શું હજુ તું શાંત થઈ નથી ! અરે આખા જગ-
 તને બાળી ભસ્મ કરે પછી શાંત થા ? માતા ! આખું જગત
 ત્હારી ચિંતા થશે ! અરે હું ત્હારો ગુનેહગાર બાળક ! પોતાના
 પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ આખા મહારાષ્ટ્રને ત્હારી ચિંતા બનાવી
 છે ! અરે મ્હોટા મ્હોટા નરેશોથી નથાય તેવું મેં ક્યું છે !
 દુઃખી થંતી અશ્રુ ધાળતી વીધવાઓ, કન્યાઓ, માતા
 ઓ અને બાળકો ત્હારા ડાહ્યો બન્યા છે. અરે માતા હવે
 શાંત થા ! ત્હારા ખુની, ત્હારા ગુનેહગાર માતૃહત્યારા પાપા-
 ત્મા-બાળકને ક્ષમા બક્ષ, ક્ષમા કર ! હવે ત્હારી મને ગાંડો
 બનાવતી પીશાચરૂપ નોખતનો નાદ બંધ કર ! સંભાળ,
 ના હું પીશાચ ! કૃતદિન, માતૃ હત્યારો નીચ હેવાન ! માતા,
 માતા, પવિત્ર માતા, માફકર, દયા, દયા, હાય મને ન બાળ !”
 એંકાવનાઈ બયંકર સ્વપ્ન ક્યું, આગળ વધ્યું :—“જાઓ,
 જાઓ, દૂર થાઓ ! ઓ બયંકર જુતો દૂર થાઓ ! મ્હારી
 છાતી આમ ન ચીરો ! અરે મને છુરીઓ ન ભાંકો ઓ-
 ઓ-ઓ-”

જગતસ્વપ્નમાંથી એશુબ્ધ થતો ધરણીએ ઢળતો, તેની
 સ્થિતિ અતિથંથ વિષમ થઈ હતી. તે પ્રેતો જોતો, ભયથી,
 ત્રાસથી ચીસો પાડતો, ડોળા ફાડી આસપાસ એબાકળા
 પેઠે નજર ફેરવતો. પરંતુ કેટલોક વખત વિત્યા બાદ ડોકું
 પુનઃ ઠેકાણે આવતું, અને પોતે કંઈ સ્થિતિમાં, ક્યાં છે,
 તે લક્ષ્યમાં આવતું. “આવી રીતે જીવન ગાળ્યાના કરતાં
 મરવું બહુ. બાદશાહ હવે મ્હારો જલદી નીકાલ કરી નાખે
 તો સાફ.” એવું તેના મનમાં ઘોળાયા કરતું.

પ્રકરણ ૨૬ મું

મોગલ જાવણીમાં.

કામ પડયાથી જાણીએ, જે જન જેવો હોય;
 તાવ્યાં વિણ ખોટું ખરું, કહે ન સોનું કાય.
 જજો રૂધિર તનડા તણું, ન જજો જારએ નીર;
 નાક સહિત મસ્તક જજો, નાક ન જજો લગીર.
 માનવ જાણે હું કરું, કરતલ ખીજે કાય;
 આરંભ્યું અધવચ રહે, હરિ કરે સો હાય.
 લાખ ઉપાય કરોડ મતિ, કરી જીવો ને કાય;
 આરંભ્યું અધવચ રહે, હરિ કરે સો હાય.

(કેશવ)

તરફ રાજરામ અને તેના બે સોબતી ધડકતે
 હૃદયે પોતાના ભોમીયાની પુઠે પુઠે ચાલ્યા. તેમનો
 પોશાક ધ્યાન ખેંચવા જેવો ન હોવાથી કોઇનું
 લક્ષ્ય તેમનાપર ખેંચાયું નહીં. કારણ જેને
 ચોકસ કામ કાંઈ ન હોય, માત્ર જાવણી બર
 કુતુહલ માટે અમસ્તા ફરવું, એવા લોકો જાવણીના બજાર
 જીથુગામાં કાંઈ ઓછા ન્હોતા. ઔરંગઝેબની મહાન જાવણીની
 મોજ તો એ હતી કે તેના એક નાકના ભાગપરનો પહારો
 વટાવી એક વખત અંદર દાખલ થયા તો પછી જોઇએ ત્યાં
 જાઓ-ફરો તો કોઇપણ ભાવ પુછે નહીં. તે જાવણીમાં તો
 મનુષ્યો દરિયાની જેમ ઉભરાતા હતા, તે લાખો લોકોનું

વસેલું એક મહાન શહેર જ હતું. તેવી વીજ્ઞાન જાવણીમાં વ્યવસ્થા પણ તેવીજ રહે. માત્ર જાવણીમાં દાખલ થતાંજ મનુષ્યની પરિક્ષા લેવાય તેટલીજ, તેમાં પણ માત્ર સંજ્ઞાનો શબ્દ કહ્યો અને કાંઈની ઝોળખ આપી એટલે થયું, તથા આપણા આ પ્રવાસીઓને તે ભોમિયાને જાવણીમાં ધુસાડવાનું કામ ઠીકીયું નહોતું.

રાજરામ તદન નવીન હતો. તેને આવી જાવણી વગેરેની માહિતી નહોતી, માત્ર વર્ણનો સાંભળ્યાં હતાં તેટલુંજ; બાકી એવું કાંઈપણ નજરે જોયું નહોતું. તેને આ પ્રયંત્ર કૃત્રિમ શહેર જોતાં ધણોજ અચંપો થયો, એટલુંજ નહીં પણ જેના સૈન્યનું એક વિલક્ષણ નગરજ થયું છે, તે સાથે પોતે સમુદ્રમાં ખિંદુ તુલ્ય નહાનકડા સૈન્ય સહિત આવી હલ્લો કરી પોતાના વડિલ બંધુને છોડવવાનો પ્રેત કર્યો હતો, તે કેટલું નિષ્ફળ સહાસીક કૃત્ય હતું તે સહજજ લક્ષ્યમાં આવ્યું. બાદશાહી સૈન્ય આટલું પ્રયંત્ર હશે તેની તેને કલ્પના સુદ્ધા નહોતી. પરંતુ આ સૈન્ય સમુદ્ર જોઈ પોતાનો પહેલો વિચાર પાર પાડવો અશક્ય હતો એ પકડી ખાત્રી થઈ.

તે મરાઠો માર્ગદર્શક તેને નાના પ્રકારના માર્ગોથી લઈ ગયો, અને નાના પ્રકાર દેખાડ્યા. સાધારણતઃ જાવ્ય અને વિસ્તીર્ણ શહેરમાં જે જે સુખદુઃખના ચૈત્રીપણાના તથા ઉલ્લાસ વ્યાપાર વ્યવહાર ચાલે છે, તે સર્વ આ કૃત્રિમ શહેરમાં પણ ચાલતા હતા. ફરતાં ફરતાં જ્યાં સંભાળ મહારાજને કેદ રાખ્યા હતા, ત્યાં તેઓ આવ્યા, અને તેમનો ભોમિયો

તેમને તે જગ્યા પકડી ધ્યાનમાં રાખવા જેટલી જેટલી નીશાનીઓ
 બોધએ તેટલી બધી દેખાડતો હતો. એટલામાં જોયું તો
 એકદમ સંભાળવાળા તંત્રીની ચોપાસ ઘેરો ઘાલી કેટલાક
 સીપાઇઓ ઉભેલા, કેટલાક અંદર ધુસેલા. આ દેખાવથી આ
 લોકો ચકિત થયા. આજ કાંઈપણ વિશેષ ગડબડ છે એવું
 લાગ્યું. રાજરામના મનમાં તો નાના પ્રકારના વિચાર આવ્યા.
 ‘અતિ સ્નેહઃ પાપ શંકા’ । કહે છે, તેવી સ્થિતિ થઈ.
 ‘બાદશાહના મનમાં સંભાળનો વધ કરવાની તો ઇચ્છા નહી
 થઈ હોય ? અરેરે તો તો થઈ રહ્યું । પણ તેમ નહી હોય,
 કોણ જાણે, પણ આ શું હશે । તેની માહિતી કેમ મળે ।
 કદાચ માહિતી પણ મળે તો આપણે હાથે તેનો ઉપયોગ કેમ
 થાય ? ત્યાં તેના કાનમાં ધીમેથી ભોમિયાએ કહ્યું. “ હું
 હમણાજ બધી ખબર કાઢી આવું છું. ” એવું કહી રાજ-
 રામ તથા તેના સાથીઓને ખુણામાં બેસાડી બાતમી કાઢવા
 હિતાવળે નીકળી ગયો.

હજી અર્ધાંશક કલાક વીત્યો નહી હોય ત્યાં તે પાછો
 આવ્યો અને રાજરામના કાનમાં કહ્યું. “ બાદશાહે અત્યારે
 ને અત્યારે સંભાળ મહારાજને દરબારમાં હાજર થવાનો
 હુકમ કર્યો છે, અને અહીં મહારાજ માનતા નથી, તે કહે છે
 કે હું કાંઈ તેનો નોકર નથી, તેનો દબાયેલો નથી. તે મુસ-
 લમાનોનો પતિ છે, તો હું હિંદુપતિ છું. તે ઉત્તરનો બાદ-
 શાહ છે, તો હું દક્ષિણનો બાદશાહ છું. જો તેને અમને મળ
 વાની ઇચ્છા થઈ હોય તો બધે અહીં આવે, અમારી કાંઈ

ના નથી. ત્હી તો તાપડતોજ અમને મુક્ત કરે.” આવી નિર્ભર-
ઉદ્ધત જવાબ આપ્યો છે. તેને લઈ જવા જે એ સરદાર આવ્યા છે
તે નાના ઝકારે તેને સમજાવે છે પણ તેનું સાંભળતા નથી.
મહારાજ મને તો હવે પૃથ્વી લાયક છે કે આવી ઉદ્ધતાપથી
સંભાળ મહારાજ બાદશાહ સન્મુખ કાંઈનું કાંઈ વધુ પડતું બોલી
કાલે આવતું મોત નાહકનું આજ પોતા માથે બોરી લેશે,
અને આપણી બધી મહેનત-ખટપટ ફળ મળશે ?

સંભાળના ચિત્તમાં વિલક્ષણ ઉદ્વિગ્નતા અને વૈરાગ્ય ઉત્તમ
થયાં હતાં. જોષએ તે હો, પણ હવે આવી સ્થિતિમાં જીવ્યા
કરતાં બાદશાહને હાથે પોતાનો નાશ કરાવી લેવા બુદ્ધિ ઉત્પન્ન
થઈ હતી. આથી તે બાદશાહી ફરમાનનું અનાદર કરતો હતો,
એટલુંજ નહીં પણ બાદશાહને ‘ન મૃતો ન મવિષ્યતિ’ ગાળો
આપી તે સર્વ ગાળો તેને જઈ કહો એવું પોતાને બોલાવવા
આવેલ સરદારોને કહેતો. અંતે તેઓમાંના એકે સંતાપી કહ્યું:-
“તું ત્હારે ત્હારા ખંદીખાનામાં રહી, આવલા પેટે શું ગાળો
લાંડ્યા કરે છે ? જો ત્હારામાં હિમ્મત હોય તો, ખરેખર ત્હારા-
પણું હોય તો તેના બોલાવવા પ્રમાણે તેની દરબારમાં જઈ બધા
સરદારો, અમીર ઉમરાવો દેખતાં જ કાંઈ બોલવું હોય તે બોલ-
વાની ત્હારી છાતી છે ? એવું કહે તોજ ખરો હિમતી ! અમને
કહે શું વળે ?”

આ કાળજી વિધનારા શબ્દબાણોએ અસર કરી, આંખો
કહાડતો તેજ ક્ષણે સંભાળ ઉછળ્યો અને “ચાલ, ચાલ-ત્યાં

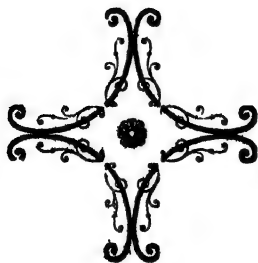
જઘ તે કુદ પાસે મને જે કહેવું છે તે કહીશ આલ આ સાંભળી
તેને યોલાવવા આવેલા સરદારો મનમાં આનંદ પામતા તરતજ
તેની બેડી છોડી પણ માત્ર હાથે સાંકળથી બાંધી તંબુ બહાર
લાવ્યા. તંબુ બહાર આવતાંજ પહોરેગીરો ખુદલી સસસેર સાથે
તેની આસપાસ વિંટાઇ વળ્યા. શીંજરામાં રાખેલ સિંહનો
પિંજરો ખેંચી જતા હોય તો તે પ્રમાણે તે સરદારો અને પહો-
રેગીરો વચ્ચે તેઓ જે તરફ જતા હતા તે તરફ ડોકું અભિ-
માનથી ઉંચું રાખતો કેદ થયેલ મહારાષ્ટ્ર સિંહ ચાલતો હતો.

આપણા આ પ્રવાસીઓએ ધડકતે હૃદયે ઇતર ઘોડો પ્રમાણે
આ દેખાવ નીહાળ્યો. રાજરામતો આશ્ચર્ય, ક્રોધ, ખેદથી શુદ્ધ
બોધ દાંત કચકચાવી કાંઇ ઉદ્ધવાર કાઢવા જતો હતો; ત્યાં તર-
તજ તેના બોમિયાએ જોસથી તેનો હાથ દાબી તેને શુદ્ધીપર
લાવ્યો. રાજરામ તરતજ ચેતી ગયો. મનમાં બધું દાબી બહાર
શાંત મુદ્રા કરી; અને ધણે ધીમેથી બોમિયાના કાનમાં કહ્યું;
જોઇએ તે રીતે આ વખતે દરબારમાં જઇએ એવું કાંઇ કર.”
પણ તેણે તેટલેજ ધીમે સ્વરે ઉત્તર આપ્યો:—“શક્ય નથી, હું
અહીંથી તમારી તરફ આવ્યો તે વખતની અને આજની સ્થિ-
તિમાં જમીન અસ્માનનો ફરક પડ્યો છે. હું તમને લઇ પાછો
ફરીજ ત્યાં આટલો બધો ફરક પડશે એવું મને સ્વપ્ને પણ નહોતું.
મહારાજને દરબારમાં કેમ યોલાવ્યા છે તેની :કદપના શુદ્ધાં
મને નથી. પહેલે મહારી ઇચ્છા એવી છે કે દરબારનું યોલાવવું
આવે તે પહેલાંજ મહારાજને નસાડવા, હવે બધા દાવ હેઠા
પડ્યા હાજે છે. હવે કેમ થશે! મને કાંઇ માર્ગ સુજતો નથી.
હવે આપણે આવેલે માર્ગે પાછા જઇએ તો કાંઇ પણ હરકત

નથી. કારણ જે હેતુથી આવ્યા તે હેતુ સફળ થશે એવું મને જરા પણ લાગતું નથી. મહારાજની સ્થિતિ અતિ વિલક્ષણ થઈ છે. બાદશાહ સન્મુખ જોઈએ તેવું ઉદ્દતાઈથી બોલશે અને બાદશાહ કેવા કુરુપણાનો હુકમ કરમાવે તેનો પણ નિશ્ચય નહીં. હવે બાજી હાથથી ગઈ. હવે તે સર્વ આશા બ્યર્થ! આવી અત્યારે સ્થિતિ છે તો આપણા નાના પ્રકારના બેતો શા કામના! તથાપિ દરબારમાં થું થાય છે તે જોવાની તમારી ઇચ્છા છે તો તમને ધુસાડવા કાંઈ યોજના બની શકે છે કે કેમ તે જોઈ આવું છું. જો બની શકે તો તો ઠીકજ છે, પણ ઠીક તે થું? ત્યાં આપણાથી કાંઈ થનાર નથી; માત્ર આ સર્વ વિલક્ષણ પ્રકાર જોઈ અંગનો બ્યર્થ સંતાપ ફક્ત થશે! છે! હવે મને એકે માર્ગ સુજતો નથી, તથાપિ હું દેખાડું તે સ્થળે જરા બેસો, જે વ્યક્તિએ તમને અહીં સુધી લાવવાની ખટપટ મ્હારે હાથે કરાવી તેની પાસે જઈ છું તમને લાવ્યાની વદી આપું છું. એટલું કહી, સમજવી, તેમને એક એકાંત સ્થળમાં આવેલી એક રાહુ-ટીમાં લઈ જઈ બેસાડ્યા, અને પોતે આવે ત્યાંસુધી જરાપણ ત્યાંથી બહાર પગ મુકવો નહીં એવી તાકીદ કરી પોતાને માર્ગે પડ્યો.

તેના ગયા પછી રાજારામ તથા તેના સાથીઓ વચ્ચે બધે ધીમે સ્વરેથી વાતો થઈ, તે બધાનો ઇત્સર્થ એટલોજ હતો કે, હવે મહારાજને છોડાવવાનો વિચાર બ્યર્થ છે. આપણે વિના કારણ અહીં સુધી આવ્યા. સૈન્ય લઈ આવ્યા હોત તો એક બડાઈ માયાનો શ્રેય પણ થયો હોત તેમાં પરાજય થયો હોત તોપણ હરકત નહોતી, પણ આમ આવ્યાથી કાંઈ

મનુ' નહી. આવી નીરાશની વાતો ચાલતાં ચાલતાં
 ધણે વખત વિત્યો; અને ખેસનારાઓ કંટાળ્યા; એટલામાં
 એ ભોમિયો આવ્યો. અને રાજરામના કાનમાં ધણે ધીમેથી
 કાંઈ કહ્યું. તે સાંભળી રાજરામ સંચિત થઈ બેઠો. વચ્ચેજ
 બોલી ઉઠ્યો “તું કહે છે તે કરવું ઘાકાતું કેમ ન થાય? હું
 મ્હારી સાથે સૈન્ય લઈ આવતો હતો; માર્ગમાં તું મળ્યો; અને
 આવી રીતે અહીં અમને લઈ આવ્યો. મ્હારા સાથીદારોમાંથી પણ
 માત્ર બેને સાથે લાવ્યો, બાકીનાં ક્યાં છે તેની પણ મને ખબર
 નથી હવે એ બેને પણ એક બાબુએ રાખી ત્હારી સાથે એકલો
 લઈ જાય છે તેનો ઉપયોગ શું? હું ત્યાં આવી શું કરી શકીશ?
 માત્ર જોઈશ એટલુંજ ના! તે જોવાથી માત્ર અંગનો સંતાપ
 થશે, બીજું શું? પણ જોઈએ તે હો, જોઈએ તે થાઓ, પણ
 તું મને લઈ જા. ત્યાં આવવા તૈયાર છું. ચાલ, હું ત્હારી
 સાથે આવું છું.”

પ્રકરણ ૨૭ સું.

—:—

વિજેતા અને પરાજીત.

“ધરા તપે ને ધ્રુવ ચલે, ગમગમતે ગિરનાર;
ક્ષત્રી કુવચન સહે નહી, ધરા ન ઝીલે ભાર.”

“Even in thy pitch of pride,
Here in thy hold, the vassels near,

* * * *

I tell thee, thou art defied !”

* * * *

Fierce he broke forth,—“and darest thou then
To beard the lion in his den,
And Douglas in his hall ?”

* * * *

(Scott)

લાજના અંગની માત્ર લાહે લાહે થઇ રહી હતી,
પોતે અતિશય સંતાપથી જહાલ થયા છતાં પ્રતિપક્ષી
તદન શાંતપણું ધરે તો એક પ્રકારનો પરમાવધીનો
દાહ થાયછે, તેજ અવસ્થા સંલાજની થઇ. ઐરંગ-

ઝેબને સંતાપ લાવવાની તેની ઇચ્છા ખીલકુલ તમ નહી
થતાં, ઉલટો તે “બાબારે, તું જોઇએ એટલા ગુસ્સાથી

બોલ પશુ હું સંતાપ પાળનાર નથી” એવું કહેવા લાગ્યો; એટલુંજ નહિ પશુ તદન શાંતિથી તેને હિંદુ ધર્મ છોડી દઇ મુસલમાની ધર્મ સ્વીકારવા ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. તે ધર્મ સ્વીકારે તો સર્વ દક્ષીણ હિંદની સુખેદારી આપવા લાલચ દેખાડી. આ સર્વ દેખાવ જોઇ, અને આદેશાઉ શાંતપણે આ સર્વ ઉચ્ચારેલા શબ્દ સાંભળી સંભાળને એવું થયું કે, તેના અંગપર તુટી પડી તેના પ્રાણ ક્યારે લઉં; પણ તે તેના સ્વાધીનમાં નહોતું. તેના અંગમાં એટલો ક્રોધ ભરાયો કે તેના ઓઠો-શરીર થરથર કંપવા લાગ્યા. જીજ્ઞાસુઓ આજુબાજુ કરવા અતિશય ઉતાવળી થઇ હતી છતાં પણ ઉચ્ચાર નીકળી શકે નહી. નેત્ર લાલચોળ કરી આદેશાઉ તરફ જોતો હતો. આ સ્થિતિ ક્ષણ માત્ર રહી, કે લાગણીજ તે ચીડાયેલો મ્હોટેથી ખરાડતો, દાંત કચકચાવતો, ગર્જના કરી ઉઠ્યો:—

“કાફરી ધર્મ કેના ધર્મને કહે છે? દુષ્ટ આ વખતે તું ત્હારા પ્રયત્ન સૈન્ય તથા સરદારો, અમીર ઉમરાવો વચ્ચે બેસી આ સિંહને કેદ કરી, નિઃશસ્ત્ર કરી, હાથમાં જંજીર નાંખી, મ્હારી આપાસ પહોરો રાખી, અને એકલાને ત્હારી સન્મુખ ઉભો રાખી, જે ઉપમર્દ કરે છે, મ્હારા સર્વ માન્ય સર્વ પૂજ્ય મહાન સનાતન ધર્મને, મ્હારા પવિત્ર દેશને અને મને અપમાનકારક જે જે શબ્દો ઉચ્ચારે છે, તે સર્વે અત્યારે ગુપચુપ સહન કરી લેવા શિવાય બીજું કંઈપણ મ્હારા હાથથી થવાનું નથી, તે જાણીનેજ કરે છે. પણ એમાં પુરુષાર્થ શું તે તને ખબર! મુસલમાન બની ત્હારી આદેશાહત તો શું પણ સમગ્ર પૃથ્વીનું રાજ્ય મેળવવા કરતાં તો હું હિંદુ છું તેજ

રહી બિક્ષા માંગવાનો ધંધો પણ વધારે માન ભરેલો માનીશ, તેમાં મને શરમ નેવું કંઈ લાગવાનું નથી.”

ઔરંગઝેબ હસ્તો હસ્તો બોલ્યો:-શાખાસ છે, શાખાસ ! સંભાળ જો વિચાર કર. આપણે ધણે વખતે મળ્યા હો. વાહ, ત્હારો દેખાવ, ત્હારું બોલવું, ત્હારી એંટ, ત્હારું તાદ્રસ જંગલીપણું જ દાખવે છે. અરે આટલા આટલા ભય વચ્ચે તું આવો ખેરીકરો કેમ દેખાય છે? આટલી ઉદ્વેગતા કેમ દેખાડે છે?”

સંભાળ:-જોઈએ તેવી સખતી, ભય હોય પણ આ સિંહ ડરતો નથી. આં હૃદયમાં તો શાંતિજ છે. મોત શું ચીજ છે. મોઢું કે બેલું સર્વે માટે એજ રસ્તો છે, ચંડાલ !”

ઔરંગઝેબ:-“મુખ છોકરો !”

સંભાળ:-“મુખ કોને કહે છે ! દિલ્હી પતિ મગરજ ન બન, આજ મ્હારો વારો છે તો કાલે ત્હારો પણ આવશે. મથરની દરબારમાં બધા સરખા છે. કાલે તો હું-ત્હારી સમક્ષ બાળે કેદની સ્થિતિએ ઉભેલો હું-દક્ષિણનો બાદશાહ હતો !”

ઔરંગઝેબ:-“વાહવા, આપતો મ્હોટા મહારાજા છત્ર-પતિ છો ! પધારો, પધારો ! વાહ આને આ જંગલમાં કેવા શોભો છો !”

સંભાળ:-“ચંડાળ, કમલાગ્યની મસ્કરી કરવી સુજે છે ! જરા છોડ તો બધી ખખર પડે ! જંગલ, અરે જંગલ કે સમ-શર એ તો વીરોનાજ હાથમાં શોભે; બાકી ત્હારા જેવા કાય-રના હાથમાં તો ચુડીઓજ શોભે. આલમગીર મ્હોડું સંભાળીને

બોલ ! અત્યારે તારો કેદી છું, પણ હું દક્ષિણનો પતિ છું, હિંદુ પતિ છું તે યાદ રાખ. તારા પણ એક દિવસ...”

સંભાળ હજી વધુ બોલવા જતો હતો ત્યાં તેનો દુષ્ટ ધાતક મંત્રિ કબજાકલુષોં પણ ત્યાં બાદશાહના બોલાવ્યાથી આવી પહોંચ્યો. આગળ કહી ગયા તે સંભાળ અને તેની વચ્ચેના કબજા પછી તેની અને સંભાળની દૃષ્ટા દૃષ્ટ આંજોળ થઈ. આલમગીર બાદશાહે કબજાને સંભાળને ઉપદેશ આપવા દરબારમાં બોલાવ્યો હતો, પોતાના આવવાનો કાંઈપણ ઉપયોગ હવે થનાર નથી તે તે નરાધમ સારી રીતે જાણતો હતો છતાં બાદશાહનું મન પોતા તરફ વધારે ખેંચવાના ધરાદાથી ખુબ દાઢી ત્યાં આવ્યો. તેને જોતાંજ સંભાળના સંતાપની મર્યાદા રહી નહી, તે લડકી બિટ્યો, અને એકદમ બાદશાહને કહ્યું:—

“આલમગીર, તેં જો આ મનુષ્યરૂપ ધારણ કરનાર રાક્ષસને ફાડી તેની મદદથી આવી નીચ અધમ સ્થિતિ કરાવી નહોત, તો, આજે તું અને હું એકજ સ્થિતિમાં હોત. આ ચંડાળના માથાવિ બોલવાથી ફસાઇ હું આ સ્થિતિ પામ્યો. અરેરે, અરેરે, મ્હોટા મહારાજ, સ્વર્ગસ્થ પરમપુજ્ય પિતા સ્વર્ગમાંથી નીચે જોઈ શું કહેતા હશે? તેમણે પોતાના રાજ્યમાં વધારેલા વિદ્વાન મંત્રિઓ ક્યાં, અને આ મરકટ જેને બ્રહ્મસ્પતી પ્રમાણે મેં મહા મુખે મહારા શીરપર બેસાડ્યો તે ક્યાં? તને કદાચ લાગતું હશે કે આ ધણો સ્વામિભક્ત છે; પણ એના જીવો નીચે હરામખોર નીમકહરામ આ જગતમાં ખીજો મળનાર નથી. એણેજ આજે મહારો નાશ કર્યો તો કાલે તેજ સર્પ તારો નાશ કરશેજ. આ હાથેજ આ પાંજેજ તારી આ દરબાર-

રમાંથી મહારી સામેથી આ દુષ્ટને દુર હાંકી દે—અને પછી મહારં જે કાંઈ કરવું હોય તે કર.”

ઐરંગઝેબ કિંચિંત હસ્યો. કલુષાની કિમત તે બરાબર જાણતો હતો. સંભાળતું મન વ્યસન મગ્ન કરી તેનું રાજ્ય કાબીજ કરવાને આ કલુષો ઉત્તમ સાધન થયો હતો, તેને સંભાળને દુઃસ્થિતિમાં લાવવા માટે મુદ્દામ બાદશાહે દક્ષિણ બાઠવ્યો હતો એવી સાધારણતઃ સમજીત છે પણ તે સમજીતને ઇતિહાસમાં કાંઈપણ આધાર મળતો નથી તથાપિ પ્રથમતઃ બાદશાહે તેને દક્ષિણ મોકલ્યો નહોતો પરંતુ તે સંભાળનો મંત્રિ થયા બાદ તેનો રાજ્યપર વિલક્ષણ ચલણ જોઈ ઐરંગઝેબના સરદારે તેને વશ કરી લીધો હતો તે તો સત્ય. અસ્તુ. કલુષા દરબારમાં આવ્યો, અને વિશેષતઃ સંભાળએ તેની નાલસી તે વખતે કરી તે સાંભળી ખુશ થયો હોય તેમ તેણે સંભાળને કહ્યું:—

“મહારાજ સાહેબ ! આપ મહારં વર્ણન કરવાની આટલી બધી તસ્દી શા માટે લ્યો છો ? હું રાક્ષસ હતો તે પહેલેથીજ કેમ ન જાણ્યું ? તમે નાહાક આવું બોલ્યાથી ફાયદો શું ? જીવ બહાલો હોય તો બેલાશક મુસલમાની ધર્મ સ્વીકારો. આજ પચિંત જે વર્ણન કર્યું તેમાં અને મુસલમાની વર્તનમાં અંતર શું હતું ? હિંદુએ શું અને મુસલમાન તો એ શું ? તમને બધું સરખુંજ છે. સમજ્યા ? અમુક એક અનાચાર કરવાનું બાકી કહ્યું છે એવું કાંઈએ નથી, પછી નકામો બકબકાટ શું કરો છો ? નાહાક બકાઈ શાની મારે છે ? ડાહ્યો થઈ બાદશાહે આલમ ફરમાવે છે તે પ્રમાણે કબુલ કર—નહી તો નાહાકનો નકે જઈશ

મુખાં-જો દક્ષિણની આદશાહત મેળવ, પછી હું તારો વજર ચક્ર; અને પુનઃ પુર્વવત્ અરે તેથી પણ સરસ રીતે જોખો તેવો કારભાર મોજમજાડ કરશું! તું આદશાહ ને હું વજર તારો બિરબલ કેમ!”

તેણે આ ભાષણ એવી ચમત્કારિક રિતે કયું હતું કે ઔરંગઝેબને પણ અતિશય તિરસ્કાર આવ્યો, અને તેણે પણ જાણે ચઢાવી રોપબેર તેના તરફ જોયું. પરંતુ કાણુપે સમજ્યો નહી. તેને તો ઉભડું ઉતેજન આપ્યા પ્રમાણે થયું; અને પાછું તેણે સંભાળને કહ્યું:—“જો, જો, અલમગીર આદશાહ જેવો પરમ દયાળુ આદશાહ કોઈ નથી તેમણે તારાપર ખોટી કૃપા કરી કેદ પકડી લાવ્યા સાથેજ તને કતલ કરી નફે ન મોકલ્યો. વિચાર કર. તેમના પરમ પવિત્ર ચર્ણોપર માથું મૂક અને કાળજીને યોલાવી મંગાવી મુસલમાની ધર્મની દીક્ષા લે. તેમાંજ તારો બચાવ છે, તેથીજ સૌ ચારા વાળા થશે!”

એટલું કહી આદશાહપર પોતાના યોલવાની શું અસર થાય છે તે જોવા માટે તેની સામે નજર કરી. પણ અહીં આદશાહની વક્ર દષ્ટિ જોઈ તેનો આશય સમજી ગયો. પણ આદશાહે હવે વધુ ન યોલતાં સંભાળને એટલુંજ કહ્યું કે:—“જા હું તને વિચાર કરવા પુનઃ વખત આપું છું. તું તારો ધર્મ તજી પવિત્ર મહાન પેગમ્બર પ્રણીત ધર્મ તરફ વળ એટલે તારી પૂર્વ કરતાં પણ અતિશય ઉત્તમ સ્થિતિ કરીશ. જા.”

કણુપાના યોલવાથી ખુબ હેઝાયલો સંભાળ આ યોલવાથી વધુ હેઝાયો. તેનું હૃદય કાણુમાં રહ્યું નહીં તે એકદમ ગળું

ઉઠ્યો:—“ મ્હારી સ્થિતિ તું કોણ સારી કરનાર! ત્હારા જેવા તો કંઈક બીજારી મ્હારે દ્વારે બીજા માગે છે! તું મને શું આપીશ! જા, ત્હારી ખેટી રોપનઆરા મને આપે તો ત્હારો નિંદા ધર્મ પણ સ્વીકારું. ચાલ જલદી ચા. બાવ એને બહી—તેને જલદી હાજર કર અને તેની સાથે સત્વર મ્હારા નિકા કર. પણ સજુર. તેને માટે પણ નહી. મ્હારો પવિત્ર ધર્મ નહી છોડું જા—” એમ કહી પેગમ્બર તથા મુસલમાન ધર્મને પણ ધણા અપમાનયુક્ત શબ્દો મુખમાંથી કાઢ્યા.

આ શબ્દો કાને પડતાંજ બાદશાહ પગથી તે માથા સુધી સળગી ઉઠ્યો. હદ આવી ગઇ. ક્રોધથી હાથમાંની જપમાળા પણ એકદમ ફેંકી દઇ એકદમ ઉભો થઇ ગયો. પોતાની શાહ-બહી પોતા પાછળ પદડામાં છે તે તેને ખબર હોવાથી તેના અંગમાં ક્રોધાગ્નિનો પુર જોસ થયો. તેના દેખતાં તેને માટે આવા અપમાનકારક શબ્દો તેમાં વળી પોતાના મહાન પેગમ્બર મહાન ધર્મ માટે આવા અપમાન તિરસ્કાર યુક્ત શબ્દો આ કાફર રાજા પોતા સન્મુખ ઉચ્ચારે તેથી વધારે પોતાના બાદ-શાહી કુટુંબનું પોતાના પેગમ્બરનું તથા પોતાના પવિત્ર ધર્મનું અધીક અપમાન કયું? આ તો અવધિ આવી રહી. તેનું અંગ ક્રોધાગ્નિથી કંપવા લાગ્યું તે ધ્રુજતો બરાડવા લાગ્યો:—

“બસ. સુપ. કાફર કુતરા, ચંડાળ પકડો આ ગુલામને, લઇ જાઓ લઇ જાઓ એ નાપાકને, એની આંખો ફેડી નાંખો, એ ચંડાળની આ દુષ્ટ જીભાં ખેંચી કાઢો; પછી એ કાફર ચંડાળ ને સુળીએ ચઢાવી પ્રાણ દેવો તેને જલ્દી જહાનમમાં મોકલો, હમણાં જહાનમ ન કરતાં મ્હારી સામેજ મજ-

શુત બાંધી ખેંચી જાઓ એને. પેગમ્બરના સદ્ધર્મને તથા
 મહારાજેના ધર્મ પ્રતિપાલકના કુળને આવા અપમાનકારક
 શબ્દો જે ઉચ્ચારે તેની કેવી સ્થિતિ થાય છે-પછી તે રાજા હો
 કે રંક-તેના કેવા કેવા બેહાલ કરી રીખાવી રીખાવી પછી અતી
 ભયંકર રીતે મૃત્યુ લાવવામાં આવે છે તે એક વખત બધા
 લોકોને આખા જગતને આ દુષ્ટ કાફર કુતુરાના ઉદાહરણ પરથી
 સ્પષ્ટ દેખાડો. ઉઠો ક્યાં ગયો કાટવાલ ! હમણાં હમણાં હજમ
 લાવી તેના માથાના ત્રણ પાટ કાઢો. પહેલા એક ગંધા લાવી
 તેપર ઉંઘો બેસાડી જાવણીમાં ફેરવી ભર બજારમાં લઇ જાઓ
 એ કુતરાને પછી મેં કહ્યું તે પ્રમાણે શિક્ષા કરો, તે પ્રત્યક્ષ
 જોવા હું પોતે ત્યાં આવું છું.”

આ સાંભળી સંભાળ તેના તરફ ફાટે ડાળે જોતો તિર-
 સ્કારથી હસ્યો, અને ગળું ઉઠ્યો:—“બસ એટલુંજ, એથી કાંઈ
 બીજું વધું છે ! શાખાસ. ઓ નરાધમ ! ત્હારા કુળને દીપાવ્યું
 હો.” પણ બાદશાહે તરતજ સભા બરખાસ્ત કરી સિપાઇઓ
 બાદશાહી ફરમાન મુજબ સંભાળના અંગ પર કુદી પડી
 તેને બાંધ્યો.

પ્રકરણ ૨૮ સુ.

—:—:—

રોષનઆરાની દલીલ.

That those who feel the stings of their own conscience should be more lenient when they speak of the offences of others.

(Scott)

ઉરંગઝેબની માનીતી શાહજહાદી રોષનઆરા બેગમ પોતાના પિતાની પાછળ પડદામાં બેસી આ સર્વ પ્રકાર જોતી સાંભળતી હતી. તે સાંભળતી હતી, અને તેના દેખતાં તેના સંબંધે

આવા પ્રકારના અપમાનકારક શબ્દો આ મરાઠો-કાફર કાઢે તે ઔરંગઝેબથી સહન થઈ શક્યું નહીં, એ સહા શક્ય છે. એક તો સંભાળ્યે તેના ધર્મની-તેના પેગમ્બરની પ્રતિ કઠોર શબ્દોમાં નિંદા કરી, અને વળી ખીજી પોતાની શાહજહાદી બદલ અતિશય અપમાનકારક શબ્દો કાઢ્યા તે કેવળ પોતાના ધર્મ અને પોતાની શાહજહાદીની વિરૂધ્ધના કરવાના હેતુ શીવાય ખીજો કોઈપણ હેતુ સંભાળના મનમાં નહોતો એવી બાદશાહની ખાત્રી થઈ.

અહીં પડદા અંદર બેઠેલા તેની અતિશય શાહજહાદીની સ્થિતિ તો પિતાથી જુદીજ હતી, તે સંભાળને-તેના પિતાના

કદા શત્રુ-કેદીને-હજી પ્રાણુથી પણ વધારે ચ્હાતી હતી. તેની એક વખતની પ્રિયતમા હતી. તેનાપર અણપિ અત્યંત પ્રેમ-વિરલ પ્રેમ હતો; તેણે મનમાં સંભાળ શિવાય ખીજ કોઈને પણ પરણવું નહીં એવી સખત પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. આ સર્વ આપણે આમળ જોઈ ગયા છીએ. આવી સ્થિતિમાં પણ પોતાના પ્રિયતમ સંભાળના મુખમાંથી ત્હારી શાહનદી મને આપ એ અર્થના શબ્દો સાંભળતાં તેના સર્વાંગપર રોમાંચ થયા; અને મનમાં આવ્યું કે જોઈએ તે પ્રકારે પિતાને સમજાવી તેની સાથે લગ્ન કરવાં, અને તેને મુસલમાન થવા સમજાવવો આશાના અંકુર કુટ્યાં પણ તરતજ તે આશા પિતાના મુખમાંથી નીકળેલી ભયંકર આજ્ઞા શ્રવણે પડતાંજ ઉડી ગઈ-નાશ પામી, તેના હોંશકોંશ ઉડી ગયા. તેની સર્વ આશાઓ તુટી પડી-મનસુખાના મહેલ પાયામાંથીજ ઉખડી ગયા. થરથર ધ્રુજવા લાગી, અને પોતાના પ્રિયતમને-પોતાના મનના માન્યા સ્વામિને થતી ભયંકર શિક્ષા સાંભળી ચીસ પાડી બેશુદ્ધ થઈ ગઈ. તેની સખીઓ-દાસીઓ ગભરાતી દોડદોડ કરવા લાગી-પવન કરવા લાગી, ગુલાબજળ વગેરે છાંટી ઉપચારો કરવા લાગી. તેને આ કારી ધા લાગ્યો હતો. જગૃત થતાં સંભાળ, સંભાળ ! એ શબ્દો સ્પષ્ટપણે ઓજામાંથી જ્હાર પડ્યા. “અરેરે પોતાના પ્રિયતમનું શું થશે ! તેનું કોઈ પણ પ્રકારે રક્ષણ કરવું જ જોઈએ. બાદશાહને અર્જ કરી-અરે કાકલુદી ભરેલી અર્જ કરી, જોઈએ તે પ્રકારે સમજાવીને પણ તેના પ્રાણનું રક્ષણ કરવા દરેક પ્રયત્ન કરવો.” થોડો વખત વિચ્યા બાદ તેણે પોતાના પિતાને કહેણ મોકલાવ્યું; અને હુકમ આવતાં તેના એકાંત

વિચાર ગૃહવાળા તંબુમાં બાદશાહનદી તુટેલે-ધડકતે હૃદયે દાખલ થઇ.

ઐરંગઝેબનો રોષનઆરાપર અત્યંત પ્રેમ હતો. તે કોઇ પણ રીતે મનથી ઉદ્વિગ્ન અથવા સંતપ્ત સ્થિતિમાં હોય તો પણ રોષનઆરાતું હસ્તું મુખકું તેની નજરે પડતાંજ તેની તે ઉદ્વિગ્નતા અથવા સંતાપ એક વખત તો ઉડી જતો. પરંતુ આજે આ ઉદ્વેગ, સંતાપ તેના દર્શનથી ન જતાં ઉલટો વધ્યો. શહાનશાહેને જોયા સાથેજ તેને સંભાળપર અધિક સંતાપ આવ્યો, અને કોષથી તેની સ્થિતિ વિલક્ષણ થઇ.

રોષનઆરાએ તેની પાસે જઇ બેસતાં કુજતે અવાજે પણ હિમતથી પોતાની દલીલ ચલાવી;—“પિતાજી, બડાઇમાં જેને કેદ કરી લાવ્યા, તે કેદીનું આવી રીતે અપમાન કરી, તેને બર બજારમાં લઇ જઇ રીખાવી રીખાવી તેનો શિરચ્છેદ કરવો એ આપના જેવા મહાન શહેનશાહે આલમને ખીલકુલ શોભતું નથી.”

ત્યાં તેને અટકાવતો વધુ સંતાપતો બાદશાહ બોલી ઉઠ્યો:—
“બેટી, તું એમાં ન સમજે-કુર થા. વચ્ચે ન પડ-તે ચંડાળ કાફરે શું કહ્યું તે તે સાંભળ્યું ના-તે કાફરે બોલેલું બધું ત્હારે કાને પડ્યું તેથીજ હું તેને આ શિક્ષા કરનારજ ! હું પોતે બજારમાં જઇ આ શિક્ષાનો અમલ થતો નજરે જોઇશ ! હવે મેં તેના પ્રાણ લેવા પ્રતિજ્ઞા કરી છે. આ અપમાનનું વેર તેનો જીવ લીધેજ શાંત થશે. તું ગુપચુપ ત્હારા તંબુમાં ચાલી જા. અહીં આવવાનું તને ખીલકુલ કારણજ નહોતું. પણ જેમાં તને સંબંધ નથી તેમાં પણ વચ્ચે આવી માથું મારવાની તને

બહુજ ખોડ છે. તેં જ જ કહ્યું તે મેં અનેક વખતે સાંભળી તે પ્રમાણે કયું; પરંતુ આ બાબતમાં તો હું ત્હારું કાંઈપણ સાંભળનાર નથી.”

“પિતાજી, ભલે ન સાંભળો. પણ આ બહુજ ખોડું થાય છે. લોકો શું કહે છે ! જગત શું કહે છે ! વિચાર કરો. હજી આપની આરા ફેરવો.”

“નહી, કદાપી નહી, શું તું એમ કહે છે કે એ કાફર આપદાયક કુતરાની સરદારી હેઠળ પુનઃ મ્હારા શત્રુઓના લાલાઓનો મ્હારા વીરોને ભોગ થવા દઈ હું આનંદ માનું ? એમ કદી બનનાર નથી. મને લોકોની અરે આખા જહાનની પરવા નથી. રોષનઆરા, સંભાળ મ્હારી સત્તામાં છે ! હું વિજેતા છું. વિજયશ્રીએ મને જયમાળા આરોપી છે ! એનું ભવિષ્ય મ્હારા હાથમાં છે; અને તે મેં નિર્માણ કયું છે, તેના જીવનો હું માલિક છું. તેથી હું તેને જોઈએ તે કરવા શક્તિમાન છું.” એમ કહી પુલાતો તિરસ્કારથી હસ્યો.

રોષનઆરા અંતાપથી બોલી ઉઠી:—“પિતાજી, આ માનુસીક વિજય કહેવાય. જીવો વિચારો શું કાંઈપણ રીતે એનું ભવિષ્ય નહીં ફરી શકે ?”

“નહી, મૃત્યુ ! ભયંકરમાં ભયંકર મૃત્યુ ! રીઆઝ રીઆઝને આવતા અધોર મોતની શિક્ષા ! અને તે પણ મ્હારું બળતું હૃદય જેટલું જીલમ કરવાનું સુચવે તેટલા જીલમ સામે તેનું જીવન ખમી શકે—તેનો અંત આવે ત્યાં સુધી અનેક પ્રકારે રીઆવી રીઆવી મારવાનો—નકે મોકલવાની કડકમાં કડક શિક્ષાજ તેને નસીબે નિર્માણ થઈ ચુકી છે ! સમજી !”

“પિતા, ગળબ થાય છે. ઇંતિહાસકારો કહેશે કે આલમ-ગીર બાદશાહ સંભાળતું કરીપીણ અમાનુષીક ખુન કર્યા પછીજ મરાઠાઓને છૂતી શક્યો! આ બહુજ નામોશી ભરેલું કૃત્ય કહેવાશે.”

“જોઈએ તેમ હો. મને તેની દરકાર નથી. તેનું નસીબ નિર્માણ થઈ ગયું છે. હવે કોઈપણ રીતે તે ફેરવી શકતો નથી. બેટી, ત્હારી આ કેવી મુખાઈ છે ! તું નથી સમજતી કે તે, મ્હારો મ્હારા અતિ ઉચ્ચ, અતિ પવિત્ર ધર્મનો, મ્હારા મહાન કુળનો—મ્હારી આ શહેનશાહતનો કટ્ટો શત્રુ છે અને અત્યારે મ્હારી સત્તામાં છે; તો હવે તેને કેમ છોડું ?”

“તે આપની સત્તામાં છે તેથીજ તે હવે આપનો શત્રુ નથી. જ્હાલા પિતા, આ અન્યાય થાય છે, પતિતને—પડેલાને મારવો એ ખરો ધર્મ નથી. હું માત્ર આપે મેળવેલી કીર્તિના આપ હાથે કરી ખુની ન બનો તે જોવા માગું છું આ કરીપીણ કૃત્યથી આપનું પવિત્ર નામ બદનામ થશે. ભવિષ્યમાં લોકો આપનું નામ ધીકકાર સાથે વાંચશે. પિતાજી મ્હારું સાંભળો, કોઈ માટે નહીં તો મ્હારે માટે—તમારી આ રાંક પુત્રી માટે પણ સંભાળતું લોહી ન રેડો ! એ હું પદર પાથરી માગું છું, પિતા આ બીજા આપો.”

“રાયનઆરા ચાલી જા. મુખ છોકરી, ચાલી જા, મ્હારો હરાવ થઈ ચુક્યો છે. હવે કોઈપણ રીતે ફરી નકશે નહીં. હું આ બાબતમાં ત્હારું કશુંક સાંભળનાર નથી. જે અતિશા આલમગીરે કરી તે કેવળ એક લાડકવાળી પુત્રીના શબ્દ માટે

તોડી એવી પાત કાળાંતરે પણ બનવાની નથી, નથીજ ! તે આજે સુધાર્થ પહેલાં મરવોજ જોઈએ-જા ચાલી જા.”

એટલું કહી ત્રાડતો એકદમ ઉઠ્યો, જવા આગળ વધ્યો, ત્યાં રોષનઆરા કોધથી સંતાપથી ધુળતી તેટલાજ આવેશથી ઉઠી, સામે ધસી, તેને જતો રોકતી બોલી:-“હું, એવુંજ છે તો હું પણ કહું છું કે મેં પણ આપના જેવીજ કાંઈ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. શું લીધી છે તે આપને અત્યારે કહેતી નથી, પણ આ છેવટનું સાંભળો, પછી જોઈએ તે કરો. રાજકેદી કરી પકડી લાવેલા માણસને તેને મનથી અતિ અનિષ્ટ ધિક્કાર ઉત્પન્ન કરનારી એકાદ વાત કરવાનું કહેવું, અને તેથી સંતાપના જોમમાં તે કાંઈ બોલે તો તેથી સંતપ્ત થઈ એકદમ તેનો શિરચ્છેદ કરવાનો ફરમાન કરવો. એ નીતિ ક્યાંની ?”

આ બોલતાં રોષનઆરાની ચચાં એટલી બધી વિલક્ષણ થઈ હતી, કે બાદશાહ હાલુભર ત્યાંજ થંભી ગયો. પોતાની શાહજાદી પોતા જેવીજ હોલી છે. તે જો કાંઈ પ્રતિજ્ઞા કરી બેઠી હશે, તો તે પ્રતિજ્ઞા ખરી કરેલી જોયા વગર રહેનાર નથી એ તે સારી રીતે જાણતો હતો. તથાપિ આ વિચાર તેના મનમાં ક્ષણ માત્રજ આવ્યો. ખીજી ક્ષણે તે મુખ છોકરીને નાદે લાગવામાં કાંઈ અર્થ નથી, એવો વિચાર આવ્યો. તેનું ચિત્ત સંભાળતો જલદીથી વિનાશ કરવામાંજ હતું. આ ઇચ્છાના જોસમાં રોષનઆરાને હાથથી જોરથી બાણુએ હટાવી, ત્યાંથી ચાલતો થયો. હાર પામેલી-ખીન્ન થયેલી બાળા સજ્જ નેત્ર જતા પિતા તરફ આંખી બનેલી જોઈ રહી.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

—:—:—

લયંકર શિક્ષા.

“The revenge is eager, I'm thankful for it-to me
thy haste is mercy,”

(Pizarro)

જૂરા બખ્ત બેશક આયે, બાજપર બગલા ઝપટે;
જબ કિસમત ફિર જાવે, બાધકો બકરી પટકે;

—

જામ અને તેનો ભોમીયો કાંઈપણ યુક્ત કરી
બાદશાહી દરબારમાં જવા નીકળ્યા. ત્યાં બાદ-
શાહે એકદમ સંતાપી દરબાર બરખાસ્ત કરેલી,
અને બધા બખાર નીકળેલા દ્રષ્ટીએ પડ્યા.

સંભાળને કષ્ટ રીતે પાછા લઈ જતા હતા તેનું
કષ્ટ રીતે અપમાન થવું હતું, તે માત્ર તેમની
દ્રષ્ટીએ પડ્યું, અને રાજરામના અંગનો માત્ર સંતાપ થયો,
પરંતુ આવા સંતાપનો પોતે બળી પડે તો સંભાળ મહારાજ
સાથે પોતાનો અને તેથી મરાઠા રાજ્યનો ધાત કરાવી લેવામાં
કાંઈ તાત્પર્ય નહોતું, એવો વિચાર આવ્યો. આવી મોટી જાવ-

શ્રીમાં પોતે એકલાએ તુટી પડી પોતાના બંધુને ઊડવવું ખીલ-
કુલ અશક્ય હતું ! પરંતુ છેવટે સંભાળ કેવી રીતે ચાલે છે,
કેવી રીતે ખાલે છે, શું ખાલે છે, તે જોવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ,
પણ તેના મનની કેવી સ્થિતિ થઈ હશે, પોતે કેવા ઉદ્દેશથી
આવ્યો, કેવી આશા બાંધી હતી અને છેવટે શું પરિણામ
આવ્યું; આ સર્વ તેના મનમાં આવ્યું.

રાજરામની સંભાળને ઊડવવાની સર્વ ધારણા નિષ્ફળ
ગઈ. હવે સંભાળતું છેવટનું વર્તન જોવાના ઉત્તુથી તે પણ
ગદીમાં ધુસી, તેની પુઠે ચાલ્યો. ગદીમાં હોવા છતાં એકલા
હોય તે પ્રમાણે લાગવાનો અનુભવ જેને કાંઈ વખત થયો
હશે, તે આ વખતે રાજરામના મનની સ્થિતિની કલ્પના કરી
શકશે. રાજરામન આ વખતે ગદીમાં એકે માણસ દેખાયો નહી,
સુસલમાનોનો આનંદનો ઘોષ તેમજ હીંદુઓની દીલગીરીની
વાતો પણ તેણે સાંભળી નહી. તેનું સર્વ મન પોતાના મનમાં
ચાલેલા વિચારમાં જ ગઈ થઈ ગયું હતું; અને તે વિચાર અતિ-
શય ઉદ્દેગજનક હતા. કેટલો બધો ઉદ્દેગ તેના મનમાં ચાલી
રહ્યો હતો ! આ પ્રત્યક્ષ મરાઠા રાજ્યનું થતું મહદ્ અપમાન
જેણે તે અતિ સંતપ્ત થયો. પણ ઉપાય શું ? નિરાશાથી ઉત્પન્ન
થનારા વિવેકથી તે સર્વ સંતાપ તેને દાખી રાખવા પડ્યો. બળ-
રમાં ચાલેલા આ સંભારંભના રૂપમાં થનાર તે અપમાન સંભાળ
એકાદ ધૈર્યવાન સાધુ કિંવા માણસોના હાથમાં સપડાયલા પિંજ-
રામાં નાંખેલા, પણ જેની ગંભીરતા અણમાત્ર કમી થતી નથી,
એવા સિંહ પ્રમાણે સહન કરતો હતો : શોક કિંવા દુઃખનો એક
પણ ઉદગાર તેના મુખમાંથી નીકળતો નહોતો; કિંવા આ સર્વ

અપમાનથી પોતાના મનમાં ચતકિચીત પણ દુઃખ થયું છે એવું જરાપણ તેની મુદ્રાપરથી દેખાતું નહોતું, એટલુંજ નહીં પણ તેની આંખો પણ તેણે આલમાનથી ઉપરજ ઉંચી રાખી હતી, જરા પણ નીચી નમાવી નહોતી.

તેની ચોપાસ હજારો લોકોની મેદની થઇ હતી, અને પ્રત્યેકના મોઝાં ચાલતાં હોવાથી પ્રચંડ ધ્વનિ થઇ રહ્યો હતો. દિવસ છતાં તેની આગળ મસાલો પેટવી ચાલતા હતા, તેને ઝાકુથી ચમર કરતા હતા. અને પ્રત્યેક રીતે તેનું અપમાન કરતા હતા. પ્રત્યક્ષ બાદશાહે અપમાન કરવાનો હુકમ આપ્યો. બધી ઇતર લોકો શું બાકી રાખે? પ્રત્યેકને કાંઇને કાંઇ ટીખળ કરવા સુજતું, જે વખતે તે સમારંભ દરબારના તંત્રીમાંથી બહાર પડ્યો, તે વખતે ધણી મોડા લોકો હતા, તે જેમ જેમ આ સ્વારી આગળ વધતી ગઇ, તેમ તેમ વધતો ગયો, અને બજારમાં નિમેલે સ્થળે જઇ તે સ્વારી અટકી, ત્યાં માણસોનો એક મહાન સમુદ્ગળ બની ગયો, મહાસાગરના કીનારાપર અથડાતી લાટો-મોજાઓનો જેમ એક સરખો ધોધ ચાલે છે તે પ્રમાણે ધણો ભયંકર ધોધ ત્યાં ચાલતો હતો. મદી એટલી બધી થઇ હતી કે ધણી લોકો ચગદાઇ પડવાની ખાસ્તી હતી.

આ ભયંકર જન સમુદ્ગળ જોઇ રાજારામને હવે ક્યાં ઉભા રહેવું તેની કાળજી પડી, જે જે કાંઈ પ્રકાર થાય તે તે જોવાની ધણી જરૂર છે એવું તેના મનમાં આવ્યું. મોગલ બાદશાહના કુરપણીની કેટલી બધી પરમવિધી થાય છે, તે જોઇ, પોતાના લોકોને કહેવાથી તેનો ધણો ઉપયોગ થશે એવું પણ મનમાં

આબુ, અને આ વિચારથી તેને તે સર્વ પ્રકાર જોવાની પણ
 ઇચ્છા થઇ તેની દ્રષ્ટિ એક કેંદ્ર પર હતી. તે ઠેકાણે થું થાય છે
 તે જોવા તરફ જ તેનું સર્વ લક્ષ્ય હતું, પણ ગદી જેમ જેમ
 વધવા માંડી, માથુસો જેમ જેમ આગળ સરકવા લાગ્યાં તેમ તેમ
 તેને આ ગદીમાં પોતાની જગ્યા સંભાળવાનું વધારે ને વધારે
 ભારે પડવા માંડ્યું. ત્યાં કોઇ પણ પ્રકારની વ્યવસ્થા નહોતી.
 ઘોડાપર બેઠેલા અને પગે આવેલા તે બધાની એક સરખી બીડ
 હતી, રાજરામની તો ઘણીએ ઇચ્છા કે પોતાને ક્યાં પણ એક
 સારી નાકાવાળી જગ્યા મળી, સર્વ બરાબર દેખાય, પણ તેવી
 જગ્યા ક્યાંથી મળે. રાજરામ આવા અનેક વિચારમાં મગ્ન
 હોવાથી તેના સાથીઓથી તે જુદો પડી ગયો; અને અર્થાત તે
 એક બાજુએ એટલેજ જનસમુદ્રમાં સપડાયો.

અહીં સંભાળને પૂર્ણ અપમાનીત સ્થિતિમાં હોયો રાખી,
 તેની આગળ ચાલતો એક સરખો મ્હોટેથી બરાડતો આવેલો
 ઢોલવાળો પુનઃ ઢોલ વગાડતો મ્હોટેથી પોકારવા લાગ્યો: “જુવો,
 લોકો જુવો! બાદશાહે આલમ, સર્વ જગતના અધિપતિ પ્રત્યક્ષ
 ખુદાતાલાના પવિત્ર પ્રતિનિધિ તેના હુકમનો અનાદર કરનારને,
 તેની સાથે શત્રુત્વ કરનારને, તેને અપમાનકારક શબ્દો બોલ-
 નારને કેવાં બચકર દુઃખો, હાલ અને અગાઉ સોસલાં પડે છે.
 તે તમે લોકો નજરે જુવો. આ નીચ કાફરે કરેલા અપમાનથી
 અતિશય સંતપ્ત થઇ બાદશાહે તમામ લોકો દેખતાં જાહેર રીતે
 કક્કમાં કડક શિક્ષા કરવાનો હુકમ કર્યો છે. તે શિક્ષા કેવી
 થાય છે, અને કાફર પશુ મગફળા બની ચડે તો કેવો પ્રસંગ
 તેના પર આવે છે તે જોવા તમામ લોકોએ હાજર રહેવું.”

આદશાહે આલમ સ્વતઃ હાજર રહેવાના છે; આ તમામ લોકોને
જાહેર થાય..." એવું ચોટ્ટેથી બોલી દોલ પર દાંડી પીટી.

એટલામાં કોટવાળ આગળ આવ્યો અને સંભાળ પાસે
આવી બોલ્યો:—"એ કાફર ! કુતા ! ત્હારો વખત ભરાઈ ગયો
છે. હજુ પણ તું ત્હારો નીચ ધર્મ છોડી ખરા પાક સદ ધર્મ
તરફ વળ એટલે તને શાહેઆલમ અપેષ્ટા કરી મારશે નહીં.
આદશાહે આલમ ધણા દયાળુ-માયાળુ છે. તે નામવર હજુ
પણ ત્હારાપર દયા કરી પુનઃ ત્હારી પું હતો તેથી પણ અધીક
ઉંચ સ્થિતિ કરશે.

— સંભાળએ આ સાંભળી કેવળ એક વખત ઉપર તિરસ્કારયુક્ત
દ્રષ્ટી કરી તેના તરફ જોઈ, કિંચિત્ત ધીકાર ભરેલું સ્મિત ક્યું;
અને પુનઃ ચોતાના પગ તરફ નજર હાળી. ચત્કિચીત કોટવાળનું
બોલવું સાંભળી તેને ઉત્તર આપવું તે અમસ્તું તેને માન
આપવા જેવું થશે એવું ધારી તે સ્વસ્થ રહ્યો. તિરસ્કાર દર્શક
હસવું એજ તેને યોગ્ય ઉત્તર છે એવું તેના મનમાં આવ્યું.
તેના ચહેરા તરફ જોનારને તરતજ દેખાઈ આવતું કે મૃત્યુને
આદરથી બેટવા તે તદન તપ્યાર હતો. તે આવતાં ભયંકર
મૃત્યુથી જરાપણ ડર્યો કે ડર્યો નહોતો.

આદશાહ આવે છે કે કેમ તે જોવા માટે માત્ર તે વારંવાર
ઓપાસ મગરૂખી ભરેલી અભીમાનથી મસ્ત નજર ફેરવતો. એક
વખત અહીં તહીં જોતાં જોતાં એક જરા ઉંચાણવાળી જગ્યા
પર ઉભેલા એકજણ પર નજર પડતાંજ અમકયો. મનમાં
શંકા આવી કે "આ રાજારામ તો નહીં હોય !"

પણ ખીજીજ પળે તેને તે શંકા પર હસવું આવ્યું. એક તો, રાજરામ અહીં ક્યાંથી આવે, અને પોતાની આવી સ્થિતિ થયા સાથેજ રાજરામ કાંઈપણ ખટપટ કરી પોતાને છોડવવા દોડે, એ ખીલકુલ સંભવે નહીં ! જેને પોતે અનીતિથી આજ લગલગ દસ વર્ષ કેદમાં રાખ્યો, ક્યારે પણ શૈયનું કૃત્ય કરવા દીધું નહીં, જેની પ્રત્યક્ષ માતાને લિંતમાં ચણી કુર રીતે ઠાર કરી, તે પોતાના જેવા દુષ્ટના સંકટ કાળે અહીં દોડતો આવે એ કેવળ અશક્ય લાગ્યું, પરંતુ જોઈએ તેમ હો પણ તેને તે ચ્હોરા પુનઃ પુનઃ જોવાની થતી ઉત્કંઠા તેનાથી થોભાઈ સહી નહીં. ચ્હોરા જેવા ચ્હોરા અનેક હોય છે, અને આપણા રાજરામ જેવા દેખાતો ઔરંગઝેબનો સેવક હશે, એવું મનમાં આવ્યું, પણ પુનઃ પુનઃ તેવું તેજ તેના મનમાં આવી તે, ચ્હોરા તેની નજર આગળથી ખસ્યો નહીં, અને મન ના ના કહે છતાં વારંવાર નજર તે ચ્હોરા તરફ જોતો રહ્યો.

એટલામાં આ મેદનિની એક બાજુએથી ધણે કાલાહલ સંભળાવા લાગ્યો. તે તરફથી જીદીદાર, બાલાદાર, ચોપદારના લલકારો, નેજીઓ કાને અચડાવા લાગી. બાદશાહ અહિરંગઝેબની સ્વતંત્રી રહેણી કરણી ધણી સાદી હતી, પરંતુ તેની દરબાર, તેની સ્વારી લાંબી લયક હોઇ સાદાઈની ન હોઇ તે પુણું રીતે ખીજા બાદશાહોથી પણ વધારે ઠાઠમાઠ ભરેલી હતી, તેની સ્વારી આવતાંજ સરસ કરતાં લોકો હક્યાં, અને આ ભારે મેદનિના વિભાગ પડી વચ્ચે ગલી થઇ, અને તે પૂર દખલા સાથે આગળ આવ્યો તેને માટે તખ્યાર કરેલી મેઠકપર તેણે જગ્યા લીધી.

તેને જોતાં જાતી કાઢી પુર અભિમાનથી સંભાળ ડાળા ધુરકા-
વતો તેની સામે જોતો ઉભો, તેના નેત્રો અતિ ક્રોધથી રક્તવર્ણા
થયા હતા, અને તે નેત્રો ફાડી એક સરખો બાદશાહ તરફ
મગફળીથી જોષ રહ્યો.

અઉરંગઝેબે પણ તીરસ્કાર યુક્ત નજરે ઘોતાના પતિત
થયેલ શત્રુને જોયો, અને બોલ્યો:-“એ કાફર, નીચ ! હજુ પણ
તું શુદ્ધિપર આવ, અને અમારો પાક ધર્મ સ્વીકાર ! હું હજુ
તને ક્ષમા કરીશ. મ્હારું, મ્હારા પવિત્ર સદ્ધર્મનું, અમારા
મહાન પેગમ્બરનું આટલું બધું તે અપમાન કર્યું, આટલા
બધા અપમાનયુક્ત શબ્દો ઉચ્ચાર્યાં, તે પણ વિસરી જઈ તને
સર્વ દક્ષિણની સુખેદારી આપીશ. જો મુખ, વિચાર કર ! એ
કંગાળ, યેવકુદ ! જો હજુ સમજ, નહીતો માત્ર તને કુતરાં
સુધ્ધાં ખાય નહી, એવા ત્હારા ધુરા હાલ કરીશ. બોલ, બોલ,
મહાન પેગમ્બર પ્રણિત પાક મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર
છે કે નહી ?”

સંભાળ હેડાયલા સિંહ થેડે ત્રાડી ઉઠ્યો:-“ઓ દુષ્ટ !
નીચ ! જે મેં એક વખત કહ્યું તે સાત વખત કહું છું. ત્હારી
પુત્રી, ત્હારી શાહબદી, મેં જોઈ છે, તે બધી સુંદર છે, તે મને
ચહાય છે, તે મનથી મ્હારી સાથે સાદી પણ કરી ચુકી છે, તે
મ્હારી પ્રિયતમા માટે પણ હું ત્હારો નિંદા ધર્મ સ્વીકારું નહી.
મ્હારો પવિત્ર ધર્મ છોડું નહી-જ-” એમ કહી પેગમ્બર તથા
મુસલમાની ધર્મ માટે પણ અપમાન યુક્ત શબ્દો મુખમાંથી
કાઢવા લાગ્યો.

તેને વધુ બોલતો બાદશાહે ક્રોધથી ત્રાડી અટકાવ્યો. આ
 શબ્દો બર સમાજમાં હજારો લોકો વચ્ચે મ્હોટેથી ગર્જના કરી
 ઉઠ્યાયાં પછી પુછવું જ શું ? બાદશાહને પગથી માથા સુધી
 લલચ ઉઠી. તે ક્રોધાગ્નિથી કંપતો, ઉઠતો હાથ પછાડતો ત્રાડી
 ઉઠ્યો;—“બસ, ભવરી બંધ કર, કાટવાળ, તે બદમાશ કાફરને
 ખેંચી, તેની આંખો અને તેના કાનો લાલચોળ કરેલા ખુબ
 તપાવેલા ધગધગતા સળીયાથી ફાડી છુંછ કાઢો, તથા તે ચંડાળ-
 ની દુષ્ટ કુવચન કાઢતી જીભા ખેંચી કાઢો ! આવો બચંકર
 હુકમ એકદમ ક્રોધાવેશમાં છેડાતાં બાદશાહે કર્યો. સર્વે
 ચંભી ગયા.

બચંકર હુકમ છુટ્યો પછી શું પુછવું ! લાગલોજ કાટવાળ
 અને તેના સિપાઇઓ વરઝો પેઠે આગળ ધસ્યા.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

સંભાળનો વધ.

“Alone, In human man! that pang, at least might have been spared me; but they malice shall not shake my constancy, I go to death—many shall bless, and none will curse, my memory. Thou will still live—& still be—Pizarro.

(Pizarro.)

ટવાલ આગળ થયા પછી શું થનાર હતું, તે તે ખુલ્લું જ હતું; પરંતુ સંભાળનો તે વખતનો અવિભાવ જોઈ રાજારામના મનમાં અભિમાન, અને એક પ્રકારના આનંદની ઉમીર ઉઠી. સંભાળનું તે યોલવું, તે અવિભાવ અને તે આવેશ આ સર્વે સંભાળ-પોતાના વડીલ બંધુને મોટા મહારાજના પુત્રને-તેના ખીજને-સર્વથા યોગ્ય એવાજ હતા. તેના ઉદામ ઘીટ શબ્દોથી તેના ઉદ્બેષ્ટ અભિમાનયુક્ત દેખાવથી, તેની તિરસ્કારયુક્ત ચર્ચાથી લોકોને પકડી રીતે લાગવા માંડ્યું કે કામ જેવું તેવું નથી. પકડું ક્ષત્રિયનું-મરાઠાનું ખરું માણી છે! અર્થાતજ તે ગદીમાંથી બહાર કાઢે તે માટે હીક લાગી તેમના મુખમાંથી “વાહવા, શાબાસ, શાબાસ!” એવા સ્વયંપ્રેરિત ઉદ્ગાર નીકળ્યા. કેટલાક મુખમાંથી “મુખ! મુખ! ગાંડાને કાળ, વખત સમજતોજ નથી.” એવા પણ ઉદ્ગાર નીકળ્યા,

અને કેટલાક તો “કાપો નીમકહરામ કાફરને! એ નીચ કુતરાનો જીવ હતો,” એવી જુઓ પાડી ઉઠ્યા.

સાધારણતઃ આ લોકોમાં ત્રણ પ્રકારના લોક હતા. કેટલાકને આ જોષ સંભાળી બદલ બહુજ માન ઉત્પન્ન થયું. કેટલાક જે મધ્યમ પ્રકારના વખત પડે તેમ વર્તવું એવો જ્ઞાનો સિધ્ધાંત હતો તેઓએ તેને મુખ્ય ધાર્યો, અને જે કટા મુસલમાનો તથા બાદશાહ ઔરંગઝેબના પુણ્ય ભક્ત હતા, તેમને સંભાળના આ ઉદ્ધત બોલવાથી સંતાપ થઈ ઉપર કલા પ્રમાણે “મારો, કાપો, એનો જીવ હતો!” વગેરે કંઠારવ શરૂ કર્યો.

કોટવાલ આગળ વધ્યો, અને પોતા સાથેના સિપાઈઓને હુકમ કર્યો કે, “કાફર, હરામખોરને પટકી, તેના હાથપગ બાંધી. અને તાબડતોળ સગડીઓ પેટાવી સળીયા ખુબ તપાવો.” હુકમ થવાનોજ અવકાશ કે સર્વ તૈયારી થઈજ. તેને તરતજ જોરથી જમીનપર પટકી તેના હસ્તપાદ જોરથી બાંધ્યા તે જરા-પણ ડગ્યો નહીં. ડોળા ઉઘાડા ફાડી ગઈયો:-

“ચાલ આવ, આ ચંડાળ અહિરંગઝેબની ખેટી જેને મનથી પરણી ચુકી છે, જે તેની પ્રિયતા છે તે હું મરાઠાઓનો મહારાજ દક્ષિણ હિંદનો સ્વામી, હીંદુઓનો પતી-બાદશાહ તખ્તવાર હું. તું જોઈએ તે કર.”

આ ઉદ્ગાર સાંભળી બાદશાહે ક્રોધથી ઉપલા દાંતથી નીચલો હોઠ ચાબ્યો. કોટવાલે, પણ વાંઘબાણ ચલાવ્યાં; અને સાથે સાથે ખુબ તપાવેલો સળીયો કોટવાલના હુકમથી તેને

પકડી મારાએ તેના એક ડાળામાં ફેરવ્યો. અને તે વખતે તેનો તિરસ્કાર કરતા કાઠવાલ સાહેબ મુખથી અમૃત વાણી વસાવવા લાગ્યા:—“અરે પાપી ચંડાળ, કાફર! આજ ડાળાથી બાદશાહની પરમ પવિત્ર શહાબની—જેનું નામ સુધ્ધાં સ્વર્ગીય દેવ દુતોની પણ દ્રષ્ટિએ પડવું કઠણ—તે જોઈ હતી નહીં? જો જોઈ ન હોય તો પુનઃ બરોબર જો, દુષ્ટ પુનઃ જો—”

કાઠવાલે ઉચ્ચારેલા આ શબ્દો સાંભળી બાદશાહને સંતોષ થયો, અને ખુદ શાહ ખોલી ઉઠ્યો;—“ખીજ—અરે ખીજ ડાળામાં. તે ખીજો સળાયો ઘુસાવો, એટલે બરાબર તેનું રૂપ તે ચંડાળને દેખાશે; અને જે કાનથી તેના મધુરા શબ્દો સાંભળ્યા તે દુષ્ટ કાન પણ સળાયાઓથી ખુબ જુજ નાખ. અને છેવટે જે નીચ જીવંતથી આ હરામખોર કાફર લંપટે તેને માટે આવા અપમાનકારક ઉદ્દગાર કાઢ્યા તે જીવંત પણ ખૂબ ખેંચી લઈ તપેલા સળાયાથી ખુબ પુરેપુરી જુજ નાખ. આલમગીર ઘણો દયાળુ છે, પણ તેને જીવ કે માણુ જેવી તેની શહાબની બદલ અને તેથી પણ અધિક પ્રિય એવા તેના પાક દિન બદલ કોઈ ઉપમર્દના શબ્દો ઉચ્ચારે, તો તેને ક્યારે પણ ક્ષમા, દયા માયા, દેખાડનાર નથી, આવલૌભ શહેનશાહ તેની શહાબનીનું આ કંગાળ કાફર આવું હડહડતું અપમાન કરે, અને અમારી સમક્ષ અમારા પાકમહજબની નીંદા કરે, અને તે હું જોઈ રહું. અરે મુઝે મોડે સાંખી રહું? એ ખેવકુદ ચંડાળને જેટલી શીક્ષા કરીયે તેટલી થોડી છે. ખેંચ, તેની આ ઉપમર્દના ઉચ્ચાર કરનાર દુષ્ટ જીવંત ખેંચી કાઢ—અને સળાયાથી ખુબ સેફી બાળી તેનો સમુજનો નાશ કર—”

બાદશાહ ખુદ આવું એકસરખું ફરમાવે પછી શું પુછવું? તેના હુકમ પ્રમાણે શું થાય છે તે જોવા ઉત્સુક થયલી મેદનીમાં પુનઃ દ્વિગુણીત દ્રેષથી બુમરાણ ચાલી રહી. કાટવાલે એક ડોળો તપાવેલા રક્ત થયેલા સળીયાથી ફોડી નાખ્યા પછી સંભાળને મ્હોટેથી કહ્યું. “ઓ નીચ કાફર, તને હવે કેવું મળતું લાગે છે? જે આંખ ગદા તેનાથી હવે સ્વર્ગની ટુરીઓ દેખાય છે નહીં? ચંડાળ, દમ ધર હવે સદ્ધર્મ પાલક શાહે આલમના પવિત્ર ફરમાનથી હવે ખીજા ડોળાની પણ એજ ગત કરે છું, જો!”

સંભાળને ધગધગતા લાલચોળ સળીયાથી ભુલ ફોડી નાંખેલી આંખમાં અનહદ વેદના થતી હોવી જોઈએ, તે દેખાતું છે. પણ તેનું ચત્કિચિત પણ દીગદર્શન થવા ન દેતાં તે મ્હોટેથી ગંભીરપણે અભિમાનથી બોલ્યો:—“નરાધમ ચાલ જલદી પુરું કર. જલદી હવે પુરું કર. એટલે મ્હારા આ બચેલા ડોળા સામે આ ત્હારા દુષ્ટ ચંડાળ રાક્ષસ બાદશાહનું અમંગળ મ્હોકું તો દ્રષ્ટિએ પડતું બંધ થાય! તેના નીચ હુકમ પ્રમાણે મ્હારા કાન પણ એકદમ ફોડી નાખ, એટલે તેના નકામા ડોલના અભિમાનના અત્યંત અમંગળ દુષ્ટ શબ્દો સાંભળવાના વટાળમાંથી હું બચું! ચાલ નીચ તને ફરમાવેલો હુકમ જલદી બજાવ, નહાક કટકટના કર. જોતો શું ઉભો છે? ચલ, જલદી ચા!”

કાટવાલને આ ઉપમર્દના શબ્દો સાંભળી અતિશય આવી તેણે તે તપાવેલો સળીઓ ઉંચકી “એ બેધમાન કાફર, હે આ

બક્ષિસ.” એમ બરાડી સંભાળના મુખપર જોરથી માર્યો, અને લાગલોજ ખીજ ડાળામાં પોતાને હથેજ સળીઓ ખોસી દીધી અને સંભાળએ ખેડ ડાળા ખોયા તે ચરચર કરી તે નિર્દયે પુરતી રીતે સેકી ફેડી નાખ્યા. પરંતુ શાખાસ તે વીર સંભાળને ! તે ખરે વીરમદ્ હતો ! તેના મુખમાંથી એક વખત પણ દુઃખનો એકે અક્ષર તો શું પણ સુસ્કારો સુધ્ધાં નીકળ્યો નહી, એટલુંજ નહી પણ તેની ચર્ચાપર પશ્ચાતાપના કે કિંચિત દુઃખના કિંવા ભયંકર વેદનાનું ચત્કિચિત પણ ચિન્હ દેખાયું નહી.

આ સર્વ નિર્દય અમાનુષી પ્રકાર જોનારાઓમાં બાદશાહની ઓપાસના સરદારો, અમીર, ઉમરાવોમાં તે કપટી નીચ કનોજીયો કબજી કલુપો પણ હતો. બાદશાહનો હુકમ છુટ્યા સુધી, તે દુષ્ટ નર પીશાયને સંભાળને છોડવવા બદલ કીંવા નિદાન તેના હાલ પણ ન કરવા બદલ વિનંતી કરવાનું તેના મનમાં પણ આવ્યું નહી. પરંતુ સંભાળનો પહેલો ડાળો ગયા સાથેજ તે સ્વામી દ્રોહીનું મન તેને ડંખવા લાગ્યું. આજ પર્વતે જેના જીવપર પોતે જોઇએ તેવી સતા ચલાવી, જોઇએ તેમ વર્ત્યો, તેના સર્વ નાશનો પોતેજ કારણ થયો તેનાજ આવા હાલ પોતાનાં દેખતા થાય તે જોવું તદન અયોગ્ય છે, એવું તે નીચના મનમાં આવી તે તેને અતીશય ઢંખવા લાગ્યું. એટલા માં સંભાળનો ખીજો ડાળો પણ ગયો. તેને તે જોઇ ધરજરી છુટી, એકાએક તેને એવી ઇચ્છા થઇ કે હવે હદ થઇ. હવે વચ્ચે પડી આ હાલતમાંથી તેને છોડવો ! કબજી કલુપાનું વજન બાદશાહ પર થોડું થોડું બેઠું હતું, તે કેવળ એટલાપરથી કે સંભાળ તેની મદદથી સપડાયો હતો. પરંતુ તે વજન વ્યાજખી કરતાં પણ

ધણું વધારે હતું એવું તેના મનમાં ધુસ્થું હતું. તે મનમાં આવતાં એકદમ બાદશાહ સન્મુખ જઈ કુર્નિસ કરી હાથ જોડી ઘણું નમ્રપણે બોલ્યો:—“જહાંપના ! આપના અતિ પવિત્ર ચણુંની રજની સુધ્ધા જેને ખબર નથી એવા આ એવકુદને આપે કરેલી શિક્ષા હવે પુરતી છે. હવે તેના અધિક હાલ કરો નહી. દયા કરો, દયા કરો ! સરકાર—”

કબજના મુખમાંથી આ શબ્દો નીકળ્યા કે તે બાદશાહ સાથે સંભાળને કાને પણ પડ્યા તે એકદમ ત્રાસતો વચ્ચે પોકારી ઉઠ્યો:—“ઐરંગઝેબ, આ નીચ નીમકહરામની શિક્ષારસ સાંભળી એવું મ્હારા હાલ ઓછા કરીશ તો ખબરદાર ! એ ચંડાળનું ખીલકુલ સાંભળતો નહી. જે તું શાણો હોય તો પહેલાં પ્રથમ આ દુષ્ટ રાક્ષસને—આ હરામખાને હાથીના પગ તજે બાંધી ધસડાવી તેના નીચ પ્રાણ લે. પણ તને મ્હારો ઉપદેસ રચવાનો નથી. મારો નાશ કરવા આ નીમકહરામ તને ઉપયોગી થયો તેથી તેને માટે તને ઘણો પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે: પણ તું ખૂબ વિચાર કર, કે એના જેવા નીચ કૃતખી હોય છે તે ખરેખર ઘણાજ ધાતક વિશ્વાસ ધાતી હોય છે. મ્હારોજ દાખલો લે—વખ ત આવે તો ત્હારો પણ એ કેવી રીતે અને ક્યારે ધાત કરશે તેનો નિયમ નહી. તને કહું છું તેથી કદાચ તને મ્હારા આ બોલોની કિમત લાગશે નહી, પણ હું તને આ તદન સ્પષ્ટ રીતે—”

બાદશાહે તેને વધુ બોલવા ન દેતાં વચ્ચેજ “જરૂર જરૂર, આ હરામખોર સ્વામિ દોહીને હું છોડીશ એવું થોડુંજ છે ? તેનો પણ ત્હારી સમક્ષ ત્હારી સાથેજ ધાત થકું છું.”

જે દુષ્ટ નરાધમે એક ધણીનું ગળું કાપ્યું, તે ખીજા કેટલાકના ગળા કાપે તેનો નિયમ શું? કાટવાલ ! પકડો એ નીમકહરામને પણ ! એની પણ તેના કાફર ધણીના જવીજ સ્થિતિ કરો. પહેલા તેના ડાળા ફાડી નાખો-પકડો એ નીચ ચડાળને પણ,”

બાદશાહનો હુકમ થતાંજ કલુપાને પકડ્યો ને તેની ગાંસડી બનાવવા ત્યાંજ જમીન પર પટક્યો. તેના ચક્ષુમાં પણ તપાવેલા સળીયા સપોસપ ખોંસી દીધા. એક ટાળામાં સળીયો ધુસતાંજ કારમી ચીસ પાડી આકંઠ કરવા લાગ્યો તે સાંભળી લોકોના અંગ પર રોમાંચ ખડા થયા. જે તે દ્યાર્દ દૃષ્ટિથી તેના તરફ જોવા લાગ્યા. લોકોને તેની દયા આવી. ખીજા ડાળામાં સળીયો ધુસતા તો તે એટલા બધા આક્રોશ સાથે બાદશાહને વિનવવા લાગ્યો કે લોકોને ધણું લાગ્યું, પણ બાદશાહ તો કઠોરજ રહ્યો. “કૃતઘ્ની વિશ્વાસઘાતી હરામખોર કાફર તારો તો ખરાખર દાખલો ખેસાડવો જોઈએ !” એટલું કહી આ દુષ્ટને શા માટે શિક્ષા કરવામાં આવે છે તે કાટવાલને બધાને જોડેર કરવા ફરમાવ્યું કાટવાલે મોટે અવાજે તે બાદશાહી ફરમાન સર્વે લોકોને જોડેર કયું.

કલુપાની તે વખતની વર્તણૂક અને સંભાળની વર્તણૂકમાં વિલક્ષણ અંતર લોકોને દેખાયું. તેઓમાંથી ધણાને સંભાળના ધૈર્ય માટે અચંખો લાગ્યો. અહિરંગજેબને ઠેકાણે ખીજા કાષ્ઠ હોત, તો તેણે ખરેખર સંભાળનું વિલક્ષણ ધૈર્ય અને ધાન્ય જોઈ મોટા હિદાર મનથી તેને મુક્ત કર્યો હોત. પણ ઔરંગજેબ

ધણે સંગ દીલનો હતો. લાખો લોકોના આ મ્હોટા સમાજમાં
 પોતા જેવા ધર્માભિમાની મહાન બાદશાહ સન્મુખ પોતાની
 અતિપ્રિય શહાનદી બદલ અપમાનના શબ્દો ઉચ્ચારે અને
 પોતાના ધર્મની નિંદા કરે એથી તેને જે ક્રોધ ચઢ્યો તે
 ક્રોધાગ્નિ શાંત કરવા સંભાળીને કુર રીતે પ્રાર્થુ ગયા વગર
 બીજો એકે ધલાજ નહોતો. તેમની જીજ્ઞાસાથી બાળી ભુજી
 નાખવા પછી તેમને સુળીએ ચઢાવવાનો હુકમ કર્યો.

કાટવાલે સુળીઓ તૈયાર રાખી હતી, તે પર લાગલાજ
 બેઠેને ચઢાવી દીધા. અને તેમના પ્રાર્થુ ગયા સુધી નાના
 પ્રકારની તેમની નિર્ભત્સના ચલાવી હતી.

આખરે તેમના પ્રાર્થુ ગયા કે બાદશાહ ઉઠ્યો, ત્યાંથી
 નીકળ્યો અને જતાં જતાં ઓવણી પહોંચના જંગલમાં તેમના
 શબ્દો ફેંકી દેવા કે તેમના મુરદાં શિયાલ-કુતરા ફેલાવી ખાય
 એવો હુકમ કર્યો.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

—:—

વિલક્ષણ લેટ.

"He was a man take him for all in all,
I shall not look upon his like again."

"Alas! for poor human nature! Man—vain man
Glorifies himself; & yet he may be reduced to
such a wretched, & hopeless state as this at last!"

સર્વ ઉમે તે પામે અસ્ત, ફિક્કુ પડે જે થાયે મસ્ત;
ખિલ્યું ખરે ને જાણું મરે, રહ્યું પડે ને હસ્યું રડે.
(નર્મદ.)

તેટવાળને સંભાળ્યો દોઢ દમડીનો ગુલામ કહ્યો,
કેલ ત્યારથી તેને અત્યંત સંતાપ થયો હતો. જ્ય લઈ
આદશાઉ પોતાનું વેર લીધું, તો હવે તેના શયની
વિટંબના કરી પોતાનું વેર લેવું, એવા હેતુથી
તેણે યુગીપર લટકતા વિકાળ લાગતા શય યુગી સમેત
ઢિપડાવ્યા અને નાના પ્રકારની વિટંબના તથા નિર્લસનાના
હિમાર કાઢતો લોકોને ઉસ્કેરતો તેમના હાથથી મણ સખો
નું અત્યંત અપમાન કરાવતો આગળ વધ્યો. આવી
સ્થિતિમાં આપણા પ્રવાસીના મનમાં કેવું ચમું હશે! તેના

મનમાં હજાર વખત એવું આવ્યું કે કોટવાળપર તુટી પડી તેનો શિરચ્છેદ કરવો. પરંતુ તેમ ક્યાંથી શું થનાર છે ? પતંગીયાએ દિપકપર કુદકો મારવા પૈકીન પ્રકાર થશે. દિપકનો ખુબવાનો સંભવ નથી, પણ પતંગીયાના પ્રાણ તો ખાસ જવાનાજ. ત્યારે હવે મુંગા મુંગા આ વખતે આ પ્રકાર આ અપમાન જેવી રીતે જોયો, તેવીજ રીતે આગળ પણ જોવું.

કોટવાળ અને તેના સિપાઇઓ તથા ખીજા લોકો પણ આ સ્વારી સાથે ચાલતા હતા. જતાં જતાં ગરદી ધણી ઓછી થઇ. લોકોને તમાસો જોવાની ઇચ્છા પડેલાં જેટલી રહી નહી. છેક છેવટ પર્યંત સર્વ પ્રકાર જોવા વગર રહેવાય નહી એવી જેની ઇચ્છા હતી તેજ તેમની સાથે ચાલ્યા.

જતાં જતાં ત્રીજા પ્રહરને સુમારે આ સ્વારી એક વિકટ રાતમાં જઇ ચેલી. ત્યાં કોટવાળે સુળાઓ પુનઃ ખડી કરાવી. આ જંગલમાં શિયાળ વર વજેરે હિંસક પ્રાણી ધણા હતા, તે આ શબ્દોને ફાડી ચુંથી ખાશે એ ધારણાથી ત્યાં તેમને રહેવા દઇ પાછા ફરવા અગાઉ કોટવાળના મનમાં પુનઃ સંભાળના પ્રેતની ન જુલો ન લવિષ્યતિ વિટંબના કરવા ઇચ્છા થઇ અને તે પ્રેત પાસે જઇ તેનું ડોકું ઉંચું કરી પકડવા જાય ત્યાં સામેની ઝાડીમાંથી કોઇ જનવરનો મ્હોટેથી ધુરકવાનો સર્વેને ભાસ થયો. તેઓમાંથી એકે ત્રાસી “અરે વાધરે વાધા!” એવી જુમ પાડી. આ સાંભળી કોટવાળ સાહેબના હાથપગ ગળી પડ્યા. સરીરમાં ધુજરી છુટી અને “અરે મ્હારી બંદુક-મ્હારી બંદુક ભાવોરે!” એમ બોલતો પાછલે પડે હાથે, અને હવે જરા પણ ન રોકાતાં પોખારા કરી જવાનો દરાવ કરી, જતાં

જતાં “આ ગદ્દાને હવે જરૂર વાધ ફાડી ખાશે હં!” એટલું
 બોલતો પોખારા ગણવા માંડ્યો. તેની પુઠે સર્વેએ જવા માંડ્યું
 અને થોડા વખતમાં તો ત્યાં એક પંખેડું સુદ્ધાં રહ્યું નહી.
 કેવળ રાજારામ માત્ર ઝાડીમાં છુપાયેલો. ત્યાં ઉભો રહ્યો. તેણે
 પણ ધુરકવાનો અવાજ સાંભળ્યો, પણ તેનું પરિણામ તેના
 મનપર એટલું જ થયું કે, તેણે પોતાના હથીયાર સમાયાં, અને
 સુળીપર લટકતા પોતાના વડિલ અંધુના પ્રેત તરફ એક સરખો
 જોતો તેનો પહોરો ભરતો ઉભો રહ્યો. તેના મનમાં કાંઈ વિચાર
 આવતાં, તે હવે લાકડાં એકઠાં કરવા લાગ્યો. હવે રાત્રિ પડવા
 આવી હતી, તેમ ગાદું અરણ્ય તેથી છાવણી તરફથી પણ કોઈ
 અત્યારે ત્યાં આવવાનો સંભવ નહોતો, તે વિચારથી તેને નિરાંત
 હતી અને લાકડાં એકઠાં કરવા શરૂઆત કરી.

તેણે હવે જોઈતાં સર્પણ એકત્ર કરી ચિતા ખડકી. સુળી-
 પરથી સંભાળતું પ્રેત કાઢવા પ્રયત્ન કરવા જતો હતો, ત્યાં
 કોઈના પગના ઘસારાનો અવાજ તેને કાને અથડાયો—ચમક્યો,
 પાછળ ફરી જુવે છે તો ખરેખર પોતા તરફ એક સ્ત્રી
 આવતી નજરે પડી.

રાત્રિ વખતે આવા નિર્જન વનમાં એક સ્ત્રી આવેલી
 જોતાં રાજારામ ચમક્યો. તેમજ તે સ્ત્રીની મુખચર્યાપરથી તે
 પણ તેને જોતા તેટલીજ આશ્ચર્યચકિત થયેલી દેખાઈ. રાજ-
 રામને આ સ્ત્રી કાણુ હશે તેનું અનુમાન થયું નહી, તેમજ
 આ સ્ત્રી પણ તેને ઓળખી શકી નહી. કદાચ એકખીજના
 સત્ય સ્વરૂપ વિષે એકમેકના મનમાં અનુમાન થયાં હોય,
 પણ તે ખરાજ હોય, એમ તેમને લાગ્યું નહી. પ્રત્યેકના

મનમાં એમજ હતું કે પોતા શિવાય આ જગ્યાએ ખીજે કોઈ હશે નહીં. એવું લાગતું તદ્દપિ એકાએક કોઈપણ અને તે પણ વળી એક સ્ત્રી આવી ઉભી રહે તે જોતાંજ રાજરામને થયું. અચાનકે લાગ્યો, જે સ્ત્રી આવી છે તે કોઈ પણ દુષ્ટુધ્ધીથી આવેલી ન હોવી જોઈએ, કારણ આવે ભયંકર સ્થળે રાત્રિ વખતે કોઈપણ સ્ત્રી આવવાનો સંભવ નહીં, અને આ આવી તો કોઈપણ સદ્દેવથી આવેલી હોવી જોઈએ, એવું તેના મનમાં આવ્યું. તે સ્ત્રીએ પણ તે અંધકારમાં તેને જોળખ્યો હોય એવું દેખાયું. તે જે પ્રમાણે તેના તરફ એક સરખો જોઈ રહ્યો હતો, તેજ પ્રમાણે તે જો કે એક સરખી તેના તરફજ નહીં, પણ અંશતઃ તેના તરફ અને અંશતઃ તે શુળીપર છિન્ન વિછિન્ન પ્રેત તરફ અને અંશતઃ પોતાના પગ તરફ જોતી હતી.

ઉભયના મનમાં કોઈ યોલવાનું આવ્યું; પરંતુ પ્રારંભ કોણ કરે, કેવી રીતે કરવો, એ કોઈને સુજ્યું નહીં. છેવટે તે સ્ત્રીએ ધૈર્ય ધરી અસ્સલ હિંદુસ્થાની ભાષામાં રાજરામને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“જે વસ્તુ વિષે ઉભયના મનમાં પ્રેમ તથા પુનઃયજ્ઞાવ છે, તેનો સારો કે નહારો અંત આવ્યાથી બેઉના મનમાં લમલમ સરખાજ વિચાર આવે તેમાં નવાઈ નથી. તમને અહીં જોવા સાથેજ મને આશ્ચર્ય લાગ્યું, તો પણ તેનું એક કમી થતાં તેવું આશ્ચર્ય કેમ થયું તેનોજ અમત્કાર લાગ્યો. જે હેતુથી તમે અહીં આવ્યા તે હેતુ મેં જાણ્યો. થયેલા પ્રકારનો કોઈ ઉપાય નહોતો—”

તે વધુ ખોલી શકી નહી. તેનો કંઈ ગદગદીત થઈ ગયો, અને જે કાંઈ ખોલવાનું મનમાં આવ્યું હતું તે સર્વ વિસર્જી પ્રમાણે તેને થયું. અત્યાર સુધી આ સ્ત્રી વિષે જે યતકિંચિત પણ રાજરામના મનમાં મનમાં શંકા હતી, તે તેના આ શબ્દોથી તદ્દન ટળી ગઈ. તથાપિ તે આવી રાત્રીએ આવા વિકટ વનમાં આવવાનો આટલો બધો સાહસ કરે તે હતુ પણ તેને શક્ય લાગ્યું નહી. કંઈ રૂંધાયાથી તે પણ સ્તબ્ધ થઈ હતી, અને હવે એ કાંઈપણ ખોલશે પછી આપણને જે કહેવું હશે તે કહીશું, એવો તેના મને વિચાર કર્યો. તે કાંઈપણ ખોલતો નથી, એવું જોઈ તે ધ્રુનઃ ખોલવા લાગી:—“મહારા પિતાએ ધણી દૂર રીતે એમનો આ અંત લાવવા છતાં હું અત્યારે અહીં આવી, તેથી તમને ખરાબ લાગે છે એવું દેખાય છે. પણ હું કાંઈપણ ખરાબ બુદ્ધિથી આવી નથી. હું કેવળ છેવટના મહારા.....”

આ વખતે તે સ્ત્રી એટલી બધી ગદગદીત થઈ ગઈ કે આગળ એકાદ બે શબ્દ તેના મુખમાંથી કવચિત નીકળ્યા પણ હોય, તો તે બહાર સંભળાયા નહી. રાજરામે પણ તેની સ્થિતિ જાણી. લાગ્યોજ તે ખોલી ઉઠ્યો:—“શાહનદી સાહેબ, આપ ક્યા ઉંટુથી આવ્યા તે બદલ મહારા મનમાં ખીલકુલ અણુમાત્ર પણ શંકા નહોતી, પણ હું જે મુંજો રહ્યો તે—મને અધું ખખર હતું, તમારો તેમનો સંબંધ જાણતો હતો, તદ્દપિ તમે અહીં આવશો એવું લાગતું નહોતું તેથી—અને અચાનક આવ્યા તે જોઈ આશ્ચર્ય લાગ્યું બાકી હવે તે સર્વ મનમાંથી ગયું. આપના પિતાએ, દૂર રીતે મહારા બધુંના પ્રાણ હર્ષા! છેક આખેરીએ પણ તેની વિટંબના કરી! સિયાળવા

કુતરાઓના મુખમાં તેમનું શબ પડે માટે અહીં લાવી નાંખ્યું !
 એ આપની કૃપા નહીં તો અત્યારે હું જે કરનાર—આવી
 સ્થિતિમાં પણ નહોત. મને જે ઉત્તમ હેતુથી આપે અહીં
 બોલાવ્યો, તે સફળ થયો હોત તો, ખરેખર ઉત્તમ વાત થઈ
 હોત! પણ અમારા તેમજ તેમના નસીબમાં તેવું નહોતું તેથીજ
 તેમાં યશ આવ્યો નહી. મને એટલુંજ અભિમાન લાગે છે કે
 છેવટ પર્વત તેણે અમારા મરાઠાઓના બિરદાને યોગ્ય વર્તન
 અને લાભણુ કયું જે પ્રકાર થયો તે થયો. પંજુ મ્હોટા મહારાજ
 ના નામને કલંક લાગે એવું કાંઈપણ વર્તન છેવટ એમણે
 કયું નહી.”

ત્યાં રોષનઆરા ગદગદિત કંઠે બોલી ઉઠી:—“હશે, થઈ
 તે વાત સારી કે નહારી, તેનો વિચાર કરવાથી હવે શું ઉપ-
 યોગ ? બનનાર બન્યું. લવિષ્ય મિથ્યા થતું નથી. આપણી
 મહેનત સફળ થઈ નહી. જે હેતુથી તમને બોલાવ્યા, તમે અહીં
 આવ્યા, તે હેતુ સાધ્ય થયો નહી, તોપણ આપ આવ્યાથી આપના
 હાથથી એમને અગ્નિ મળે છે, એ પણ વાત આ પ્રસંગ જોતાં
 અત્યારે નહાનીસુની નથી. હવે જલદીથી તમારું કામ આટોપી
 અહીંથી જાઓ. તમારા માથાપર કેટલી બધી જવાબદારી છે ?
 લક્ષ્યમાં લ્યો. અહીં રહી કોણ જાણે મહારા બાપના હાથમાં
 સપડાઈ રાજ્ય મુક્ત થશે ?

“રાજ્ય મુક્ત થઈશ ? કોણ ! હું ! હું રાજ્ય લઈશ
 તોપણ તેનેજ આપીશ ! મ્હોટા મહારાજની પશ્ચાત્તિ એમણે
 રાજ્ય કયું, હવે એમની પછી એમનો પુત્ર રાજ્ય કરશે. હું

કરીશ નહીં. એ અજ્ઞાન છે-બાળક છે-ત્યાંસુધી રાજ્ય સંરક્ષ-
ણનો ભાર મહારાપર-આ મહારા શબ્દોની સાક્ષી આ સંભાળ
મહારાજનો પવિત્ર શબ્દ છે. તેમના ચર્ણોપર હાથ મુકી આ
બોલું છું.”

રાજારામના મુખમાંથી નીકળતા આ ઉદાત્ત શબ્દો સાંભળી
તેથી ઉલટુંજ શિક્ષણ પામેલી, તેથી ઉલટોજ પ્રકાર જોયેલી
રોષનઆરાને ધણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું. પ્રત્યક્ષ રાજ્ય પોતાને
પોતાની મેળે મેળે છે તે ન લેતાં, પોતાના ભાઈના પુત્રના
નામથી ચલાવીશ એ ઉદ્ગાર વિલક્ષણ દાનતના મનુષ્ય શિવાય
બીજાના મુખમાંથી નીકળે નહીં. એ તેણે પકડું જાણ્યું. રાજ્ય
લોભથી પોતાના પિતાએ કેવા કેવા અનાચારો, દુષ્ટ કૃત્યો
ક્યાં, તે તે જાણતી હતી, તેથી આ સાંભળી અતિશય આશ્ચર્ય
પામી લાગલીજ બોલી ઉઠી.

“જોઈએ તેમ હો, પણ હવે તમે વધુ વખત અહીં રોકાઓ
નહીં એ ઉત્તમ. આપ પુત્રના નામથી રાજ્ય ચલાવશો તોપણ
તે ચલાવનાર તો તમેજ છો; અને તમારા પરજ બધા રાજ્યનો
ભાર છે: તો હવે જલ્દીથી અગ્નિ આપી અહીંથી ચાલ્યા જાઓ.”

એ પછી બેઉ વચ્ચે ધણું બોલવું થયું નહીં. તે એક
સરખી તટસ્થ ઉભી રહી. રાજારામે સંભાળવું પ્રેત પોતાના
હાથથી સુળીપરથી જમીનપર લાંબું, ઠીકઠીક કરી, થોડા વખત
પૂર્વે રમેલી ચિતાપર તેને મુક્યું; પોતા પાસેથી ચક્રમક કાઢી
અગ્નિ પેટાવ્યો. ચિતા ભડભડ પેટવા લાગી. ચિતા બરાબર
સળગ્યા પછી તેની જવાળાના ભયાનક પ્રકાશમાં અધિક ભયંકર

દેખાતા કલુષાના પ્રેતપર તેનું લક્ષ્ય ખેંચાયું. લક્ષ્ય માત્ર વિચાર આવ્યો કે જે નીચના કુઃસંગથી પોતાના વડિલ બંધુપર અને તેથી સર્વ મહારાષ્ટ્રપર દુષ્ટ પ્રસંગ આવ્યો, તે ચંડાળના શબને એમજ પડતું મુકવું. સડી સડી તે શિયાળવા કુતરાના મુખમાં પડવા લાયક છે. પણ એ વિચાર ધણો અનુદાર-આવા વિચારને લક્ષ્યમાત્ર પણ પોતાના પવિત્ર હૃદયમંદિરમાં જગ્યા આપવી નહી, એવું લાગ્યાથી બીજી ચિંતા રચવા લાકડાં એકઠાં કરવા પૂર્વવત શ્રમ કર્યો અને તેના પ્રેતને પણ અગ્નિ આપ્યો.

સંભાળની ચિંતા લડલડ સળગતી હતી. રોષનઆરા તેને પ્રેમ અને શોકયુક્ત દ્રષ્ટીથી જોતી આધાર અશ્રુ પાડતી હતી હતી. ધણો વખત ગયા પછી ગદગદિત કંઠે રાજરામ તરફ જોતી બોલી હતી:-“હું અહીં કેમ આવી તે અદ્યાપિ તમને મેં કહ્યું નથી અને હવે તે કહેતી પણ નથી. પરંતુ જે કાંઈ મને કહેવું છે તે એજ કે અત્યારથી તમે મને તમારા પવિત્ર કુટુંબ માંડેલી એક ગણુજો, મહારા પ્રાણ સંભાળ હતા. હું તમારા કુટુંબમાંજ છું એમ સમજુજો, આ મહારી વીંટી તમારી પાસે રાખો. મહારો પિના તમારો હાડવેરી છે હું તેની પુત્રી છું; આ સંબંધ બાળાતકારે કેટલો પણ તમારી નજરમાં હોય, તદ્દપિ અંતમાં તે વીસરી જજો. જ્યાં સુધી તમારી તેમની લડાઈઓ થાય, ત્યાંસુધી ખુશાલ ચલાવજો. કમ ધમ સંજોગે તમારી સરસી થઈ, મહારો પિના તમારા હાથમાં કેદ પકડાત તો તમને કાંઈપણ જરૂર પડનાર નથી, પણ જો યદા કદાચિત એકાદ પ્રસંગે તમારા પર ખરાબ પ્રસંગ આવે અને

હું ઉપયોગી થઈશ એવું લાગે તો આ અંગુઠી મહારાપર મોકલજો.....”

રાખનઆરાથી વધુ ખોલાયું નહીં. તેનું ખોલવું કંઈમાંજ અટક્યું, તેણે હવે માત્ર એક વખત સંભાળીની ચિંતા તરફ જોઈ પ્રણામ કર્યા, અને રાજારામને વીંટી આપી પાછી ફરી આવેલે માર્ગે ઝડપથી ચાલતી થઈ.

રાજારામને તેનો ઉત્તર આપવા વખત સાંપડ્યો નહીં. તે ઉત્તર આપે છે. ત્યાં તો તે અલોપ થઈ ગઈ અતિ થોડો વખત વિત્યા બાદ તે ચિન્તાને છેવટના પ્રણામ કરી નિઃશ્વાસ નાખતો રાજારામ ત્યાંથી ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

—:૦:—

પાછા ફર્યાં.

“થાય બધું જન જેમ થવાનું, ભાવિ ભવિષ્ય નહીં મટવાનું,
કેમ વૃથા અથડાઇ મરેા છો ! શીદ વૃથા સહુ શોક કરેા છો !”

“Mourn, hapless Calidonia, Mourn,”

ક ઇ આશાથી પોતે પોતાની જાવણી છોડી તુળાપુર
જવા નીકળ્યો, અને હવે મનની કેવી સ્થિતિમાં
પોતે પાછો ફર્યો છે, આ વિચારે રાજરામની ચિત્ત-
વૃત્તિ અતિ ક્ષુબ્ધ બનાવી. સંભાળ મહારાજને

પકડી તુળાપુર લઇ ગયા છે એવું સાંભળી તેને જે
ત્વષ-આવેશ આવ્યો, તેનો આ સંધિએ બરાબર ઉપયોગ કરી
કાંઇપણ મદ્દુર્ભુકી અને શહાણુપણું પોતામાં છે એવું જગતને
દેખાડવાની જે મહત્વાકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઇ હતી, તે સર્વ આવેશ,
ત્વષ અને મહત્વાકાંક્ષા આ વખતે એકદમ દુર જઇ તેને સ્થળે
દુઃખ નિરાશાઓ તેના મનમાં રમી રહ્યાં હતાં !

અનેક વિચારો તેના મગજમાં દોડાદોડી કરી રહ્યા હતા;
તેમાં વારંવાર રોષનઆરા યોગમ અને તેના વર્તન સંબંધી
વિચાર તેના મનમાં આવતા-તેણે પોતાપર ખાસ માણસ
ગોકલી સંભાળ મહારાજને છોડવવાના પ્રયત્નમાં મદદ કરી.
અને અહીં આવ્યા બાદ પોતા તરફ આટલી બધી લાગણી-

મમતા દાખવી, તેજ પ્રમાણે સંભાળના અત્યંત ધોર મૃત્યુ પછી-પ્રત્યક્ષ તેના બાપે કૂર રીતે તેનું પ્રેત ધોર અરણ્યમાં નખાવી દીધા પછી-ત્યાં અત્યંત જોખમ ખેડી આવી, એ માટે તેને ઘણુંજ આશ્ચર્ય લાગતું હતું. એટલુંજ નહીં પણ, પર-જાતિની, પરધર્મની, પ્રત્યક્ષ કદા જીવલેણ શત્રુની કન્યા છતાં સંભાળપરનો તેનો અતિ વિલક્ષણ પ્રેમ, પોતાપર દેખાડેલ સ્નેહભાવ, મનમાં આવી તેને માટે અતિ આશ્ચર્ય લાગ્યું. મનુ-ષ્ય માત્રના સ્વભાવ બદલજ આશ્ચર્ય લાગ્યું. બાપનો મરા-ઠાઓ-હિંદુઓ માટે દેસ કેટલો બધો અને તેનીજ પુત્રી-તેની લાડકી માનીતી શાહજાદીના મનમાં પોતાના ભાઈ તરફ અને તેથીજ પોતાના સર્વ કુટુંબ-જાતિ સર્વ મરાઠા તરફ પ્રેમ કેટલો બધો ! એ સર્વ વિરલ શુદ્ધ પ્રેમનો પ્રભાવ !

આ સર્વ વાતનો બનેલા બનાવોનો વિચાર કરતો હવે કેમ વર્તવું તે પણ મનમાં નક્કી કરતો તે એકલોજ આવશે માર્ગે પાછો ફર્યો. ઉપલાને ઉપલા તેમજ ભવિષ્યની અવસ્થાના વિચારો કરતા કરતા ઘણો માર્ગ કાપ્યો. પોતાના સાથીઓ ક્યાં ગયા, પોતાને માર્ગ દેખાડનાર ભોમિયો જે છેવટ થયું ત મદદ કરવા તૈયાર હતો તે ક્યાં ગયો ? આ ખ્યાલ અત્યંત આવ્યો. હવે જાવણીમાં રહેવામાં કાંઈ પણ અર્થ નથી, એવું પણ તેને લાગ્યું તેને તે એકંદર જમીન બદલ અતિશય ધીકાર આવ્યો હતો, અને એકદમ જે મળે તેને લઈ પાછા ફરવું એવો નિશ્ચય કર્યો. જે ધરમાં તેઓ પહેલવહેલા દાખલ થયા હતા તે ધર પાસે ગયો, તેના દ્વારપર કાન લગાડી અંદરની વાતો સાંભળવા લાગ્યો, અને તેમના અવાજ પરથી તેમને

ઓળખી, લાગલોજ દ્વાર પર સકેત પ્રમાણે મુદ્રીયા અવાજ કર્યો. દ્વાર ખુલ્યા અને તે અંદર દાખલ થયો.

રાજારામ અંદર જઈને તેમની વચ્ચે ઉભો. અને તાવડતોમ પાછા ફરવા પોતાનો ધરાદો દર્શાવ્યો. સર્વે એકદમ પોતાની જાવણી તરફ જવા નીકળ્યા. જે ઉત્તુથી અહીં આવ્યા, તે ઉત્તુ, જરા પ્રશ્ન સાધ્ય ન થયો, અને મુંગા મુંગા પાછા ફરવાનો વખત આવ્યો તેથી સર્વેને થયું 'ખરાબ લાગતું હતું', સર્વે અતીશય ખિન્ન વદને માર્ગ કાપતા હતા. જે ઉમેદથી આવ્યા હતા તે ઉમેદ નાશવાળી અને પોતે મહારાજને જોડવવા કાંઈપણ યુક્તિ કરે તે પુર્વેજ આ લલતો જે પ્રસંગ બન્યો અને તેમની આશા ભગ્ન થઈ ! તેમના ચહેરા શોકગ્રસ્ત થયા આવતા જેટલો વખત લાગ્યો તથી વધારે વખત લાગી અંતે આ ટોળી પોતાની જાવણીમાં દાખલ થઈ.

રાજારામ જાવણી છોડી ગયા પછી અત્યાર સુધીમાં ત્યાં બધા લોકો આવી એકત્ર થયા હતા. અને તેના હુકમ પ્રમાણે હુકમ કરી જાવણી તુળાપુર તરફ આગળ વધતી હતી. ત્યાં માર્ગમાંજ રાજારામની પાછી ફરેલી ટોળીનો બેટો થયો. રાજારામ થણાં ઘોડા ચુટેલા માણસો સાથે નીકળી ગયો હતો, તેના ખરા કારણની જાવણીમાં કોઈને પણ ખબર નહોતી, તેમ જ રાજારામવાળી ટોળી ક્યાં થઈ હતી અને શું કરી આવી તેની પણ કોઈને ખબર ન હોવાથી રાજારામ પાછા આવ્યા જાદ હવે આગળ જવાનું કાંઈપણ કારણ નથી પાછા રામગદ જવું, એવો હુકમ કર્યો. ત્યારે સર્વેને થયુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું સૈન્ય ક્યાં ઉત્તુથી એકઠું કર્યું, મહાર કાઢ્યા, અને હવે જોશી

તો આ શું હુકમ છુટે છે, તે બાબત જે તે પોત પોતામાં કુળ
જુજ કરવા લાગ્યા.

રાજારામ સાથે તુળાપુર ઝોરંગજેબની ઝાવણીમાં ગયલા
લોકોએ ધીમે ધીમે સંભાળ મહારાજની હકીકત ફેલાવી, તે
સાથેજ પ્રત્યેકને અતિશય ત્વેષ આવ્યો. આપણા મહારાજનો
આવી કુર રીતે અંત આવ્યો અને તે આપણે બધાએ ગુપગુપ
મુંગા મુંગા સહન કરી લેવું એ કોઇને પણ યોગ્ય લાગ્યું
નહી. અમને હમણાં હુકમ આપો એટલે અમે ત્યાં જઈ જાલીમ
શતરૂનો પકડો નાશ કરી અમારી પવિત્ર ગાદીનું વેર લઈએ જે
અહીં સુધી અમે આવ્યા છીએ તો એક વખત પુરેપુરો વેર
વાળ્યા વગર પાછું ફરવું બહાદુરીનું અરમાન નથી, કેટલાકોએ
તો આટલીજ અને એવા પ્રકારની સુચનાઓ કરી સમાધાન
માન્યું, અને કેટલાકોથી રહેવાયું નહી તેથી રાજારામ પાસે જઈ
અર્જ કરી કે:-

“મહારાજ, જે થવાનું હશે તે થશે; એક વખત દુષ્ટ
આલમગીરનો અને અમારો સામનો થવા દો; પછી જુવો
મજાહ ! એ ચંડાળને બરાબર સ્વાદ ચખાડશું ! આજ પાંચ સાત
વર્ષ થયા આજીવ્યાત દબાઈ એટલી નકામી રહેતી મરાઠાઓની
વારશી કેવી છે તે તેને આપના પવિત્ર ચર્ચાના પ્રતાપે બરાબર
દેખાડીયે ! સરકાર, એક વખત અમને એની સામે લઈ જાઓ !”
વજેરે-પરંતુ રાજારામે તેમના હિંસકરાયલા મનની બધી પ્રકારે
સમજાવતી કરી, અને જણાવ્યું કે “જેને છોડાવવાની આજ્ઞાથી
આવ્યા, તેમનો અંત થયા પછી અમસ્તી લડાઈ કરવા જવામાં
અર્થ નથી-આનું વેર વખત આવે લેવાશે-આ વેર કદી પણ

ભુલાવાનું નથી. અત્યારે આપણે અહિં લડાઈમાં ગુંથા-
ધએ અને ખીજી તરફથી એ દગલખાજ સત્રુ આવી કોણ
જાણે કોઈપણ કીલ્લાપર ક્યારે હલ્લો લાવે તેનો નીયમ નહીં.
તે માટે સર્વ લવિષ્યમાં જે કાંઈ કરવાનું છે તે ધણો વિચાર
કરી કરવું જોઈએ.”

એવી રીતે અનેક પ્રકારે તેમની સમજીત કરી જાવણી
ઉપાડી રાજારામ રાયગઢ પાછો ફર્યો. તેના મનની સ્થિતિ અતિ-
શય ઉદ્વિગ્ન હતી. તેણે બધાના મનનું સમાધાન કયું પણ
પોતાના મનનું સમાધાન કોઈપણ રીતે કરી શક્યો નહીં. આ
ઉદ્વિગ્નતામાં લવિષ્યની વ્યવસ્થાના પણ અનેક વિચાર તેના
મનમાં આવતા હતા, માર્ગમાં ઘણા લોકો તેમને મળવા
આવતા હતા, તેઓ જેમ જેમ વાટમાં મળતા ગયા તેમ
તેમ તેમને પણ પોતામાં બેળવી રાયગઢ ફેરવ્યા. થતાં
થતાં રાયગઢ પહોંચ્યા પછી ત્યાં ઘંતર સરદારો પણ-તેમને
જેમ જેમ સંભાળીને બાતમી મળી તેમ તેમ-આવી પહોંચ્યા.

રાજારામે રાયગઢ પહોંચતાંજ સર્વેને એકઠા કરી લવિષ્યમાં
ફેમ વર્તવું તેનો નિશ્ચય કર્યો. યેશુબાઈપર તેની અતિશય આદર
શુદ્ધિ-વાત્સલ્ય પ્રેમ હતો. કિંબહુના ઉભયસમ દુઃખી હોવાથી
અંધિવાસમાં હતો છતાં યેશુબાઈ તેનાપર પોતાના પુત્ર પ્રમા-
ણેજ પ્રેમ રાખતી. રાજારામનું મન મુળથીજ ઉદાત્ત અને તેની
મહત્વાકાંક્ષા ઉચ્ચ પ્રકારની હતી. તે જે દીવસે રાયગઢ પહોંચ્યો
તે દીવસે રાત્રિએ તારાબાઈએ તેનામાં મહત્વાકાંક્ષા નહોવા
બદલ પણ લાંબુ બાપ્પાન આપ્યું. પરંતુ તેણે તે તરફ અણ-
માત્ર પણ લક્ષ આપ્યું નહીં. લવિષ્યમાં કેવા પ્રકારે રાજ્ય-

વ્યવસ્થા કરવી, શું કામ કોને સોંપવું, કોને ક્યા પરગણાપર નીમવા, એકંદરે ગયા દશકામાં રાજ્યની જે ધુળધાણી થઇ તે સુવ્યવસ્થિત થાય એવું કંઈ રીતે કરવું, એ વિચારમાં તેનું ચિન્તન નિમગ્ન થયું હતું. સંભાળના છુટકારા માટે કરેલા પ્રયત્નમાં યશ ન આવતાં પોતે પાછો ફર્યો, પરંતુ ત્યાં ગયાથી જે જે કંઈ પોતાની દ્રષ્ટિએ પડ્યું તેનો પુર્ણ ઉપયોગ કરી લેવા. તેનાથી આવેલો ક્રોધ તેવાજ દાખી રાખી જે વેર લેવાનું છે તે લાંબા વગર ક્યારે પણ રહેવું નહીં એવો પકકો નિશ્ચય કર્યો. જેટલી વાતો ખીજા લોકોને જણાવવા યોગ્ય હતી, તેટલીજ જણાવી.

રાયગઢમાં આવ્યા પછી મહત્વના જે લોકો આવવાના હતા તે સર્વ આવી ગયા પછી યોગ્ય વખત નીમી, તે સર્વ સાથે મસલત ચલાવી, ઘણો નહાનકડો દરબાર ભર્યો. તે દરબારમાં સુટેલા વીશ્વાસુ સાત આઠ જણ હતા. યેશુબાઇ પડદાની પેલી બાજુએ બેઠી હતી. બાળક શીવાજીને ખોળામાં બેસાડી, રાજરામ મહારાજ ગાદીપર બીરાજ્યા હતા. સભાસદોમાં સંભાળ ધોરપડે, ધનાજી જાદવ, જનાર્દન પંત હનમંતે, મહાદજી નાઇક, પાણુ સંબળ, ખંડેરાવ દાલાડે, ખંડોબલાલ ચિટણીસ એટલા હતા. મસલત થઇ તે અતિશય ગુપ્ત થઇ. રાજરામ સિવાય ઇતરમાં એવો ધાક બેસી ગયો હતો, કે દસ વર્ષ પર્વત નજર કેદમાં રાખ્યાથી સંતાપેલો રાજરામ આ વખતે શું શું સુચવશે, શું શું કરશે, અને શું નહીં! પણ સંભાળને છોડવવા જેણે આટલી બધી ઉત્સુકતા દેખાડી તે રાજ્યલોકથી ભલતું સલતું કંઈપણ કરનાર નથી, એવું બધાના મનમાં આવ્યું, પણ કોણ જાણે!

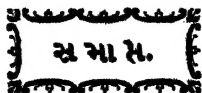
આવી શંકા આવી હતી તે રાજરામે ન્હાનકડા મહારા-
જને ખોળામાં બેસાડ્યો હતો, તેથી નાહીશી થઇ, અને થોડી
બહુત જે રહી હતી તે સર્વ એકઠા થઇ બેઠા:પછી તેણે જે
થોડાક શબ્દોમાં લાપણ કયું તેથી સર્વ પુણ્ય રીતે નાહીશી
થઇ, જે તે તેના તરફ ઘણીજ આદરયુક્ત નજરથી જોવા
લાગ્યા. તેણે એટલુંજ કહ્યું કે:-

“આપણા મહારાજ હવે એ જે જે કાંઈ બની ગયું છે,
તે બદલ કાંઈ પણ બોલવાનું નથી. જેવા તમે તેના સરદારો
છો, તેવો હું પણ તેમનો એક સરદાર છું. મ્હોટા મહારાજ
મરાઠી રાજ્ય મહા પરાક્રમે મેળવ્યું, તેને મોગલેશ્વર નાશ
કરવા માંજે છે, પણ જીવમાં જીવ છે ત્યાંસુધી તે હાથમાથી
જવા દેવાનો નથી, પહેલાં પ્રથમ સર્વ બંદોબસ્ત કરવો. પણ
સૌથી પહેલાં તો આપણે આપણા આ બાળ મહારાજના
નામની દાહી ફેરવી તેમના યગના સપથ બેઠા બોધએ !”

આ શબ્દો સાંભળતાંજ સર્વ મંડળ થડક થઇ ગયું.

* * * *

શાહુના નામની દાહી ફેરવી, સર્વ રાજ્ય કારોબાર સુરમ
રીતે ચલાવવાના ઉપક્રમ કરવા જેટલી તૈયારી કરવા વિચાર
કરવા વારંવાર આ વિશ્વાસુ સરદારોની સલાહ લેવી રાજરાજ
વિચારો કરવા લાગ્યો. અને આ વિચારોમાં કંઈ કંઈ વાતો
કરી તે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે.

દૈનિક હિંદુસ્થાન.

વારંક લવાજમ: -

મુળદર: રૂ. ૧૫ ૦. બહાર ગામ રૂ. ૨૦ ૦

—જનરલ નોટ્સ—

અઠવાળીક હિંદુસ્થાન.

મુળદર: રૂ. ૧૦ ૦. બહાર ગામ રૂ. ૧૨ ૦

વિપણન દ. વસ્તુ એક બેટ પણ આપવામાં આવે છે.

—જનરલ નોટ્સ—

માસીકો નેમજ પુસ્તકો વિગેરેમાં ચિત્રો મુકવા આટે

ફોટો. ઝીકો બ્લોકસ.

વારંકસર જાતે આછા લાવણી બનાવી
આપવામાં આવે છે.

લખાણ:—મેનેજર હિંદુસ્થાન, ૧૨૧૬, બેક સ્ટ્રીટ
કાઠ, મુંબઈ.

